I 189
Пр 128

АРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

ИЗВЕСТИЯ
НА
ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

КНИГА ТРЕТА

СОФИЯ
ИЗДАНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
1955

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

ИЗВЕСТИЯ

НА

ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

КНИГА ТРЕТА

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

СОФИЯ
ИЗДАНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
1955

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

Академик Людмил Стоянов, академик Николай Лилиев, член-кореспондент Георги Цанев, член-кореспондент Петър Динеков, член-кореспондент Пантелей Зарев, проф. Симеон Русакиев, старши научен сътрудник Стойко Божков (отгов. редактор).

ПРОВЕРЕНО 1969 г.

I 189

Д 2135/55

ДАР

ПРОВЕРКА 2009 - 2010

ПРОВЕРКА 1975 г.

ТЪРЖЕСТВО НА ВЕКОВНА ДРУЖБА И ЛИТЕРАТУРНО СЪТРУДНИЧЕСТВО[1]

от Стойко Божков

Нашият народ посрещна с особена радост тържествените празници на братските народи на Съветския съюз по случай 300-годишнината от обединяването на Украина с Русия. Нашата радост се присъединява към ликуванията на народите от целия демократичен лагер по повод на това тържество на дружбата между братските народи, на тяхното неразкъсваемо единство в борбата им за построяването на комунизма. Наред с тези общи причини нашият народ има и свои особени причини да сърадва на това велико тържество. Тези особени причини имат своя източник във вековните племенни и културни връзки между българския народ и народите на Русия и Украина, които връзки с навлизането ни в епохата на социализма се превърнаха в движеща сила на нашето всестранно развитие.

I

От векове е свързана нашата култура с културата на братските славянски народи на Украина и Русия. Изникнали върху основата на някогашната старославянска племенна и езикова общност на славянските народности, братските връзки в областта на културата намират особено силно проявление в периода на Киевска Русия — мощната раннофеодална държава на единната руска народност, с единна култура и език, от която по-късно исторически се отделят и обособяват великоруският, украинският и белоруският народ. Нашият народ е свързан дълбоко с културата на Киевска Русия.[2] Когато християнството става господствуваща религия в държавата, богатата българска литература и писменост в X век се явяват главен посредник между нея и византийската християнска литература. Преведените преди това на старобългарски език книги, съставените в

[1] Настоящата статия представлява доклад, изнесен на 28 май 1954 г. на тържественото научно заседание на Българската академия на науките, посветено на 300-годишнината от обединяването на Украина с Русия, допълнен с някои библиографски справки.

[2] Подробни сведения за тези връзки, както и за литературата върху тях вж. у Проф. Иван Снегаров, Духовно-културни връзки между България и Русия през средните векове (X—XV в.). София, 1950 г.; Проф. Велчо Велчев, Българи и руси в светлината на движението за славянско единство, сп. „Исторически преглед", г. V, 1948 г., кн. 1, стр. 72—94.

България сборници, апокрифната книжнина, а по-късно и богомилските книги улесняват разцъфтяването на богатата литература на Киевска Русия, помагат за прогресивното развитие на нейната култура.[1] Тази връзка играе непрестанно прогресивна роля в продължение на векове, подхранва и обогатява руската и българската книжнина. За нашата култура тя има значение и поради това, че благодарение на разпространението си в Русия паметниците на старата българска литература успяват да се запазят, да преминат през тежките исторически изпитания, войни, нашествия, унищожения и да стигнат до нас като скъпи свидетелства за приноса на нашия народ в съкровищницата на човешката култура и цивилизация. С дружбата и сътрудничеството на нашия народ с Киевска Русия е свързана нашата национална слава и гордост от средновековието — старата наша литература.

Свидетелство за дълбоките племенни и културни връзки на нашия народ с Киевска Русия е бележитата и безсмъртна руска поема от XII век „Слово о полку Игореве". Отразила вдъхновено стремежите към единство на славянските племена в героичната им борба срещу поробителите, възпяла славата на защитниците на родината, в тази поема са намерили място и онези близки и родствени връзки, които са съществували между Русия и България. С чудно хубав художествен образ певецът е нарисувал това единство: „Девойки пеят на Дунава, гласът им се извива през морето чак до Киев." Тази картина ни говори за езиковата и племенна близост, за неразривните братски чувства и връзки между славянските племена на Балканския полуостров и славянските племена в Русия. Освен това българизмите в езика на поемата красноречиво показват за близостта между двете славянски култури.

Културното сътрудничество между Киевска Русия и България се оказва жив и непресъхваем източник за развитието на нашата стара българска литература. След жестокото и системно унищожение на българската литература и култура през време на византийското робство притокът на книжнина от Русия възобновява през XIII—XIV в. славата на нашата стара книжнина и осигурява нейния разцвет по времето на Евтимий. С руската и украинска земя и култура, с братското единение и сътрудничество в литературата е свързана дейността на българските писатели Киприян и Цамблак.[2]

Спомените за тези връзки не са заглъхвали през вековете и са подхранвали и подхранват непрестанно братските чувства на нашия народ към своите по-големи братя—руския и украинския народ.

Историческата съдба на украинския народ и на българския народ е много сходна. Близки в историческия процес на своето развитие, близки по език, култура, изкуство, литература, те имат и една обща участ — да водят непрестанна, жестока и сурова борба срещу чужди завоеватели и асимилатори, да отстояват в продължение

---

[1] Вж. Н. К. Гудзий, История древней русской литературы. Москва, 1953, стр. 22—30.

[2] Вж. Проф. Иван Снегаров, Духовно-културни връзки между България и Русия през средните векове..., стр. 59—89.

на много векове своята народностна независимост и право на съществуване: българският народ — срещу византийските завоеватели и ордите на турския султан, украинският народ — срещу литовските, полските, унгарските феодали, турските пълчища и татарските ханове.

За цели столетия българският и украинският народ са били принуждавани да живеят под робията на чуждеземни завоеватели. Само руският народ успява да отстои своята независимост и да създаде своя държава със столица Москва. Москва става център на славянската свободна култура, хранилище на славянската литература, източник за разпространението ѝ по украинските и български земи. Силата и мощта на руската държава се превръщат в надежда за избавление на славянските народи.

Преди 300 години, в 1654 г., украинският народ, воден от великия свой син Богдан Хмелницки, подпомогнат от руския народ, в резултат на дълга национално-освободителна война, успява да смъкне от плещите си игото на полските панове, а след това да се обедини с руския народ в една държава. Осъществяват се вековните стремежи на трудещите се от Украина и мечтите на най-добрите нейни синове. Обединението на украинския народ с руския народ увеличава мощта на братските народи, създава благоприятни условия за свободното развитие на украинския народ, завинаги отдалечава опасностите от заплахите на завоевателите.

Историческата съдба на българския народ е по-тежка от съдбата на украинците. Цели пет века турските асимилатори се опитват да задушат, да унищожат нашия народ, да го принудят да забрави своя език и своята култура. В жестока кървава борба с турски и гръцки асимилатори нашият народ запази своето народностно съзнание, своя език, чувството си за неразривна връзка със славянските народи, своята култура. Постоянна помощ в тази тежка борба му оказва руският народ. Запазените в Русия паметници на старата българска литература, близостта на българския език с руския език, което благоприятствува общуването между двата народа, и особено влиянието на руската култура се явяват стимул за развитието на българския народ, за укрепване на неговата воля за борба. Войните на руския народ срещу отоманите-нашественици разслабват тяхната сила, разкриват пред нашия народ перспективи за смъкване на тежкия ярем на робството от своята шия. Тези перспективи стават по-близки след обединяването на Украина с Русия, когато лъхът на свободата се понася иззад тихия Дунав, когато братската десница на „дядо Иван" започва да тропа на вратите на вековните притеснители.

Нашият народ получи свободата си чрез тази мощна братска десница, разбила оковите на робията, открила портите на историята за свободния живот. Освобождението ни от турско иго бе тържество на братската дружба и солидарност на руския и украинския народ с българския народ. От Украина тръгнаха към победи полковете на Гурко и Столетов, понесли върху покритите със слава знамена вековната любов към своя по-малък брат. Хиляди синове на Русия и Украина сложиха костите си в полетата и долините на нашата земя с мисълта, че умират за свободата и щастието на

братския български народ. Тяхната слава не ще увехне в съзнанието на нашия народ, тя ще крепи във вековете нашата несъкрушима дружба.

II

Сходството на исторически обусловените революционни и освободителни задачи, които решава нашият народ в национално-освободителната борба, със задачите, които решават руският и украинският народ през XIX век в борбата им срещу самодържавието, помешчиците и национално-колониалното угнетяване подклажда и заякчава вековните връзки между тях, обуславя по-нататъшното развитие на сътрудничеството и обогатяването на нашата национална култура и литература.

В този период руският народ заслужено заема ръководната роля на най-стар брат в семейството на славянските и неславянски народи както на Русия, така и около нея. Неговата наука, култура, изкуство, литература придобиват световно значение, стават непреодолима преграда за мракобесието и реакцията, опора в борбата за освобождение на народа. Най-добрите синове на Русия, Украина и другите потиснати от самодържавието народи се обединяват в своята обща борба. Потиснатите народи получават постоянна подкрепа и насърчение в борбата за осъществяване на своите национални стремежи. Ако само бегло прелистим културната история от миналия век, ще видим колко светли имена красят нейните страници, имена, които внасят руската слава във всечовешката съкровищница на културата. В науката — Ломоносов, Менделеев, Лобачевски, Сеченов, Боткин, Пирогов, Мечников, Докучаев, Костичев, Тимирязев. В областта на музиката — Балакирев, Мусоргски, Бородин, Глинка, Римски-Корсаков и Чайковски. В областта на живописта — Крамски, Перов, Венецианов, Серов, Ге и Репин. А писателите и поетите от Пушкин, Гогол и Лермонтов до Некрасов, Белински, Толстой, Чернишевски, Чехов, Тургенев и Горки са цяла плеада от прекрасни образи на вдъхновени творци и изпълнени с човешко величие граждани.

Руските писатели и прогресивни дейци на науката и изкуството оказват благотворно влияние за развитието на украинската култура и литература, които са спъвани от убийствената политика на царизма и неговите местни слуги — помещчици и буржоазни националисти.[1] Дълбоко съчувствие към украинския народ проявява Рилеев. Пушкин обичал Украина, нейните песни, миналото на украинския народ. В

[1] За връзките между руската и украинската литература и култура вж. следните публикации, отдето вземаме някои данни: М. Тихомиров и А. Лихолат, Трёхсотлетие воссоединения Украины с Россией. „Коммунист", 1954 г., № 1; Микола Бажан, О нашей великой дружбе. „Коммунист", 1953 г., № 18 и „Дружба народов" — альманах художественной литературы, 1954 г., № 2, стр. 290—309; Л. Навиченко, М. Горький и украинская литература, „Литературная газета", 1954 г., № 61; академик А. В. Паладин, Содружество ученых, „Советская культура", 1954 г., № 61; В. А. Гебель, Содружество братских литератур, „Литература в школе", 1954 г., № 2.

„Полтава" той възпява борбата му срещу нашествениците, с образа на Мазепа заклеймява ненавистните народни предатели. Херцен мечтае и се бори да види свободен украинския народ. Гогол, израснал из снагата на Украина, съединява с творчеството си в неразкъсваемо единство литературата на руския и украинския народ. Той изобразява незабравими картини от живота на простия селянин, неговите богати морални качества, в „Тарас Булба" възпява героичната борба в защита на родната земя от полските завоеватели, показва в ярки художествени образи и картини дълбокия стремеж на украинския народ към единство с Русия. От дълбочината на народния живот на украинското селячество извира неговата съкрушителна сатира на помешчическото общество, довело човека до морално израждане. Белински, Чернишевски и Добролюбов проявяват най-топло съчувствие към борбата на украинския народ, насърчават неговите най-добри синове в литературата и борбата. Близки, родни на украинския народ са творчеството и дейността на Некрасов, Салтиков-Щедрин, Толстой, Тургенев, Короленко. Забележителните руски учени Сеченов, Мечников, Пирогов, Докучаев и Костичев работят дълги години сред украинския народ. Звучните и игриви напеви на украинския народ служат като прекрасна музикална канава на редица творби на Глинка, Чайковски, Мусоргски и Римски-Корсаков.

Руската прогресивна демократическа култура и литература отразяват съчувствено борбата на украинския народ за извоюване на своя държавна самостоятелност, за запазване на неговия език и самобитна култура. Това помагало за развитието на украинската култура и литература. Цяла плеада талантливи творци, между тях Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Михайло Коцюбински, Иван Франко, Леся Украинка, Васил Стефаник, П. Грабовски, М. Старицки, Танас Мирний и др. създават забележителни песни, поеми, разкази, повести, романи и драми на украински език, отразявайки дълбоко и вълнуващо живота на украинския народ. Много от тези писатели пишат едновременно на родния си украински език и на руски език, печатат в прогресивните руски издания, имат съдбата на прогресивните руски писатели, с които поддържат сърдечна дружба. Техните произведения обогатяват руската култура и литература. Между творците на украинската литература особено се откроява името на великия гражданин и поет Тарас Шевченко. Той написва прекрасни произведения, проникнати с дълбоко съчувствие към народа, с ненавист към враговете му, с вълнуваща революционна романтика, отразяваща стремежите на народа към свобода и революционно единство със славянските народи и с руския народ.

Когато на историческата сцена се появява най-революционният в света руски пролетариат и започва да играе определяща роля в развитието на руската империя, обединил чрез своята Комунистическа партия всички трудещи се, дружбата между руския народ и украинския народ, както и между другите потиснати народи придобива още по-дълбок народен характер. В единството на работническата класа от всички нации се издига на по-висок етап племенното и историческо единство на народите. Създадената в Русия пролетарска литература, начело с Горки, сплотява най-добрите писа-

тели на Украина. Прогресивните писатели на Украина в края на XIX век се намират под влиянието на марксизма-ленинизма и под благотворното въздействие на Горки. Коцюбински и Леся Украинка, Франко и Стефаник разкриват най-прекрасните страни на своя талант с помощта на Горки, сливат своя живот и творчество с борбата на украинския и руски пролетариат. Делото на Ленин, неговите изказвания за Украина, за равноправието и дружбата на народите в борбата им срещу капитализма и националното угнетение — дават мощен тласък на дружбата и сътрудничеството между украинския и руския народ.

Още при първите искри на своето национално-освободително движение, появили се с дейността и творчеството на Паисий Хилендарски и Софроний Врачански, българският народ е свързан с руската култура и литература. Създаването на широкото движение за просвещение на народа, първите наченки на поезия и художествена литература в България са свързани с дружбата на нашия народ с руския и украинския народ. Развитието у нас на самобитна, тясно свързана с народа и неговата освободителна борба литература, е свързано със сътрудничеството между нашата култура и руската култура.

Още в най-тъмните нощи на турската робия руските книги през Украина са стигали до българските земи и със славянското си слово са помагали да крепне народностното съзнание у потиснатите селски маси. В това отношение особена роля е играл град Киев, през който са минавали нишките на културния обмен между Русия и България.[1] Нашият народ си спомня винаги с дълбока признателност името на украинеца Юрий Венелин, написал забележителната история „Древные и нынешные болгаре", изиграла огромна роля за развитието на национално съзнание у българския народ. Нашият народ не ще забрави никога, че наред с Москва и Петроград, огнища за развитието на нашата култура, центрове за възпитание на наша родна, патриотична интелигенция са Киев, Одеса[2], Николаев[3] и други градове на Украина, в които наред с руската култура тя се свързваше и с украинската култура. С тези градове са свързани имената

---

[1] Вж. Н. Дылевский, Рылский монастырь и Россия в XVI и XVII веке, София, 1946 г., стр. 85—110.

[2] За значението на Одеса в развитието на нашата култура вж.: Н. Начов, Българската колония в Одеса, сп. „Училищен преглед", г. XXVIII, 1929, кн. 5, стр. 601—628; М. Попруженко, Одеса и българското възраждане. Сборник „Климент Търновски — Васил Друмев, за 25-годишнината от смъртта му", София, 1927 г., стр. 87 и сл.

[3] През втората половина на XIX в. в гр. Николаев е бил открит така наречения Южнославянски пансион-гимназия, в който са се учили руски моряшки синове и младежи из южнославянските земи. През 60-те години негов директор е Тодор Минков. В пансиона са учили и завършили много български младежи не само преди Освобождението, но и след него. Той бил закрит в 1892 г. Срв. П. Абрашев, Южнославянският пансион в Николаев (Материали за историята на пансиона и биографията на неговия директор), Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XXV, София, 1909 г.

на В. Априлов[1], Б. Петков[2], Н. Геров[3], Ив. Богоров[4], Д. Чинтулов[5], П. Белчев[6] — като едни от първите наши народни учители и книжовници. С тях са свързани първите литературни творби на Н. Геров[7], Р. Жинзифов[8], Ц. Гинчев[9], Н. Козлев[10]. В украинска земя В. Друмев написа „Нещастна фамилия“[11], Христо Ботев—първите свои песни[12], а Вазов — безсмъртната епопея „Под игото“[13]. С украинската земя е свързан животът на възрожденския художник Станислав Доспевски[14], на първия наш оперен диригент и талантлив певец Михайлов-Стоян[15],

---

(1) От Одеса В. Априлов развива своята просветителска дейност. Тук той издал „Денница новоболгарскаго образования“, 1841 г.; „Българските книжници или на кое словенско племе собствено принадлежи кириловската азбука?“ — 1841 г. и „Мисли за сегашното българско учение“ — 1847 г. Срв. М. Арнаудов, Априлов — живот, дейност, съвременници, София, 1935 г.

(2) Б. Петков е учил в Одеската семинария през 1841—1843 г. Срв. Мих. Димитров, Ботьо Петков. Христо Ботев — сборник по случай сто години от рождението му, София, 1949 г., стр. 18.

(3) Н. Геров е учил в Ришельовския лицей в Одеса през 1841—1845 г. По това време той започва да пише стихотворения и издава през 1845 г. поемата си „Стоян и Рада“. Срв. Г. Константинов, Найден Геров, Български писатели, живот, творчество, идеи, т. II, София, 1929 г., стр. 60—82.

(4) Ив. Богоров е постъпил в Ришельовския лицей в Одеса през 1840 г. В тоя град той издал „Математическа география, преведена от руски на новобългарски език, част първа“, през 1842 г.

(5) Д. Чинтулов е учил в Одеса през 1840—1850 г. По това време е написал първите си стихотворения „Стара майка се прощава със сина си“ и „Изпроводяк на едного българина из Одеса“, които били отпечатани в „Цариградски вестник“. Срв. В. Пундев, Добри Чинтулов (1822—1922), София, 1922.

(6) Партений Белчев е завършил Киевската духовна семинария. За него вж. Иван Вазов, Даскалите. Събрани съчинения, пето издание, т. VII, стр. 101—105.

(7) Н. Геров написва поемата си „Стоян и Рада“; вж. по-горе.

(8) През 1859 г. Р. Жинзифов учил в духовната семинария в Одеса. По това време той написал първото си стихотворение „Гълъб“, печатано в цариградските „Български книжици“, г. II, 1859, кн. II, стр. 22.

(9) Цани Гинчев е живял през 1858—1859 г. в Одеса. През 1860 г. се записал слушател по естествените науки в Киевския университет.

(10) Никола Козлев учил през 1848—1850 г. в семинарията в гр. Кишинев. След 1856 г. той бил подгонен от България и избягал в Бесарабия, гдето учителствувал. Тук написал известната поема „Черен арап и Хайдут Сидер“. В 1876 г. в Одеса той обнародвал книгата си „История на Хайдут Сидера и на неговия бивол Голя“. Срв. Петър Динеков, Никола Козлев, сп. „Септември“, г. V, 1952, кн. 10, стр. 22—30.

(11) През 1858—1861 г. В. Друмев учи в семинарията в Одеса, а до 1869 г. — в Киевската духовна академия. По това време той е написал своята повест „Нещастна фамилия“ (започнала да се печата в 1860 г. в цариградските „Български книжици“), а по-късно и повестта „Ученик и благодетели“.

(12) Христо Ботев учи през 1863—1865 г. във втора мъжка гимназия в Одеса. По това време той написал стихотворението „Майне си“. Срв. Мих. Димитров, Христо Ботев, биография, София, 1948 г., стр. 10—27; И. З. Стругацки, Втора мъжка гимназия в Одеса. Христо Ботев, сборник по случай сто години от рождението му, София, 1949 г., стр. 61—73.

(13) Като емигрант в Русия Иван Вазов живее през 1887—1889 г. в Одеса, гдето започва да пише романа „Под игото“. Вж. Проф. Ив. Д. Шишманов, Иван Вазов, спомени и документи, София, 1930 г., стр. 76—77.

(14) Станислав Доспевски учи през 1861 г. в Киев, а след това отива в Москва, гдето се оформя като художник.

(15) Михайлов Стоян е роден в някогашната Одеска губерния. Израсъл е в Русия, там се оформя и като талантлив оперен певец.

на режисьора-основател на театър „Основа“ Васил Налбуров[1]. Със руската и украинска земя са свързани Г. С. Раковски[2], Христо Ботев[3] и Атанас Узунов[4] — пламенни революционни дейци, вождове на национално-освободителната борба на българския народ. Нашият народ никога не ще забрави, че в Одеса Ботев се възпита като революционер в най-тясна дружба с руските и полските революционери, че той бе учител в Украина, че всичко това създава у него пламенна любов към българския народ и едновременно чувство за интернационално единство на поробените и експлоатирани народи в лютата им битка за освобождение.

Нашият народ не ще забрави, че в Украина работи първият наш учен историк Марин Дринов[5], основател на Българското книжовно дружество в Браила, развило се по-сетне като Българска академия на науките.

В Одеса се учи за известно време Димитър Благоев[6], който след това в Петербург се създаде като безсмъртен основоположник на марксизма в България и основател на Българската комунистическа партия. В Николаев се учи и възпита верният негов съратник Георги Кирков[7]. С този град са свързани и имената на писателите Алеко Константинов[8] и Г. П. Стаматов[9].

Украина се явява онази широка порта, през която нахлува свежият вятър на руската култура и литература, през която нашият народ влиза във великото семейство на своите братя.

В този период се затвърдиха нерушимата дружба и сътрудничество между нашата литература и руската и украинската литера-

---

[1] Васил Налбуров е учил през 1879 г. в Южнославянския пансион на Т. Минков в гр. Николаев. Вж. Ив. Попов, Миналото на българския театър, т. II, стр. 311.

[2] Г. С. Раковски живее през 1858—1860 г. в Одеса, гдето е написал и обнародвал редица свои съчинения, между които и „Показалец или ръководство да се изискват и издирят най-стари чърти нашего бития, язика и пр...“, част първа Одеса, 1859 г. Срв. М. Арнаудов, Г. С. Раковски — живот, произведения, идеи София, 1922 г.

[3] Мих. Димитров, цит. съч.

[4] Атанас Узунов, заместникът на Васил Левски, учи през 1868—1870 г. в Южнославянския пансион в Николаев. Вж. П. Абрашев, цит. съч., стр. 43, 50.

[5] Марин Дринов учи през 1858—1860 г. в Киевската семинария, а след получаване на висшето си образование в Москва, от 1873 до 1877 г. е професор в Харковския университет, гдето написва своите научни трудове върху българската история.

[6] Вж. Д. Благоев, Кратки бележки из моя живот, София, 1954 г., стр. 22—59.

[7] Г. Кирков учи в Николаев през 1879—1886 г. в Южнославянския пансион на Т. Минков. Участвува в редактирането на ученическия вестник „Братски труд“. Вж. П. Абрашев, Цит. съч., стр. 44; Ангел Анков, Георги Кирков (По случай 30 години от смъртта му), сп. „Исторически преглед“, г. VI, 1949 г., кн. 1, стр. 85.

[8] Алеко Константинов учи през 1878—1880 г. в Южнославянския пансион на Т. Минков в Николаев, а след това следва право в Новорусийския университет в Одеса. Вж. П. Абрашев, От детските ми спомени за Алеко Константинов, сп. „Български преглед“, г. IV, 1897 г., кн. 3.

[9] Г. П. Стаматов е роден на 25 май 1869 г. на украинска земя — в гр. Тираспол, някогашна Херсонска губерния. До 1882 г. е живял в Одеса, Акерман и Николаев. Учил е в Южнославянския пансион в Николаев. Вж. автобиографичните бележки на писателя в сп. „Венец“, г.IV, 1928 г., кн. 1.

тура. Наред с Пушкин, Лермонтов, Гогол, Херцен, Белински, Некрасов и Чернишевски, учители на нашите писатели са Тарас Шевченко, Марко Вовчок и Основяненко.

Научна и политическа грешка допусна Ив. Д. Шишманов, когато изтъкна, че украинската литература е привличала повече нашите възрожденски писатели поради нейния патриотичен дух, а руската литература им била чужда, поради нейните великоруски националистически тенденции[1]. Автор, който макар до голяма степен да стоеше на позициите на порочния сравнителен метод, оцени високо ролята на руската култура и литература в развитието на българската литература, който изследва задълбочено благотворното влияние на руската литература у нас[2], той изменя на своите демократически разбирания явно под влияние на своите връзки с украинските буржоазни националистически кръгове — врагове на украинския народ, врагове на прогресивното развитие на Украина. Тези негови изводи нямат нищо общо с историческата правда, те противоречат на историческите факти, те не са научни изводи. Правилен е научно обоснованият извод в цитираната вече статия на същия учен, че „руската школа ни откри за пръв път модерния живот и ни въведе в реда на цивилизованите народи", че руският народ „ни даде на разположение една цяла, богато развита литература", че руското влияние у нас „е било изобщо крайно благотворно"[3]. Известно е, че руската литература в 60-те и 70-те години не се отнася негативно към национално-освободителните стремежи на другите народи, ней са чужди великоруските идеи на царизма и неговите прислужници, които проповядват заробване на народите. По това време руската литература се характеризира с имената и творчеството на Херцен, Некрасов, Чернишевски, Добролюбов, Островски, Салтиков-Щедрин, Гончаров, Тургенев и др. И тази литература не само че не се отнася пренебрежително към украинската литература и към литературите, които отразяваха национално-освободителните борби на потиснатите от руския царизъм народи, но се стреми да подпомогне тяхното развитие. Забележителни са думите на Херцен „Украина трябва... да бъде призната за свободна и независима страна..."[4] Великият вожд на руската селска революция Н. Чернишевски пише: „Когато у поляците се появи Мицкевич, те престанаха да имат нужда от снизходителните отзиви на някакви си френски или немски критици: да не се признава полската литература би означавало да разкриваш собственото си невежество. Имайки сега такъв поет, като Шевченко, малоруската литература също не се нуждае от ничии благосклонности."[5] Всепризнато е вече от всички прогресивни научни работници

[1] Іван Шишманов, Роля Укріни в болгарськім відрожденню, вплив Шевченка на болгарських поетів передивзвольної доби, Відень, 1916 г., стр. 10—11; също: Тарас Шевченко, неговото творчество и неговото влияние върху българските писатели преди освобождението. Библиотека „Славянска беседа", кн. XVI, 1914 г., стр. 60—61.

[2] Вж. Проф. Ив. Д. Шишманов, Наченки на руско влияние в българската книжнина, сп. „Български преглед", г. V, 1899 г., кн. IX—X, стр. 113—177.

[3] Цит. статия, стр. 176—177.

[4] Цитирам по Микола Бажан, О нашей великой дружбе, „Дружба народов", альманах художественной литературы, 1954 г., № 2, стр. 299.

[5] Цит. статия, стр. 298.

в областта на литературата, че руската литература в този период не само придоби световно значение, но игра мощна роля в освободителната борба на народите и в борбата срещу реакцията. Истината е, че нашата литература изгражда сътрудничество с украинската литература благодарение на единството на последната с руската литература, под всепризнатата ръководна роля на руската литература. Ръководната роля на руската литература се определя от нейната дълбока народност, неразривна връзка с народа и служба на неговата освободителна борба, от нейния реализъм и високо умение да изобразява човека и неговите исторически права на щастие и свободен живот, от нейната висока идейност и художествена широта. Руската литература учи и нашите писатели, както и писателите на Украина и на другите народи, да бъдат истински изразители на стремежите и копнежите на своите народи, да бъдат патриоти на своята родина, да създават самобитни, свързани с националната традиция творби, да служат с всички свои сили на делото на своя народ, да обичат своя език и да подпомагат неговото развитие. Руската литература носи лъха на свободата, събужда народните сили за самостоятелен живот. На нейните крила се носи призивът за свобода, за развитие на културата на всеки народ. Тя е враждебна както на националистическия бяс, така и на националния нихилизъм. В своята забележителна статия „Освободителната роля на руския народ" В. Коларов пише: „Тя (руската литература, Ст. Б.) като никоя друга чуждестранна литература допадаше на нашия народ по своя дълбок хуманизъм, по неподкупното чувство на протест срещу безправието на народа, срещу потискането на човешката личност и експлоатацията на народните маси, с което тя беше пропита. Великите руски писатели като че ли пишеха за българския потиснат политически, дълбоко унижен, онеправдан и оскърбен в своето човешко и национално достойнство народ. Техните безсмъртни произведения създаваха и възпитаваха нашата народна интелигенция.

Особено силно беше влиянието на демократическите и народнически руски писатели върху нашата интелигенция. Те вдъхваха в нея любов към своя забравен и многострадален народ. Те я подтикваха към безкористна, беззаветна служба на народа, към борба със силите на обскурантизма, тиранията и експлоатацията.[1]* Украинската литература, бидейки национална, народна, отразявайки като руската литература страданията, борбите и стремежите на народа, носейки високите качества на руската литература, става, наред с нея, учителка на българските писатели. На тази именно основа, която коренно е противоположна на намеренията на царизма, на украинските и на българските националисти, раздухващи национална омраза и вражда, изникват нашата дружба и сътрудничество със руската и украинската литература и от тази основа те се разцъфтяват като истинско братство, което, закалено от живота, нищо не може да разруши.

От гранитната основа на това братство се въздигат топлите чувства към Русия, въплътени от П. Р. Славейков в стиховете:

[1] Вж. Васил Коларов, За изкуството, науката и културата, София, 1953 г., стр. 28.

Русите са наши братя,
наша плът и наша кръв,[1]

или на Р. Жинзифов:

Бракя, веке дошла доба
Да изпием първа чаша,
Не за завист, не за злоба,
Но за братство, дружба наша.[2]

Или въплътилите самата същност на чувствата на нашия народ към руския народ думи на Вазов:

Навред, де чуват се въздишки,
Де сълзи ронят се вдовишки,
Де тежки железа дрънчат
И дето кървите текат,
И дето има мъченици,
И обезчестени девици,
И бедни, голи, сироти,
И окървавени бащи,
Вред, дето робът жаловит
Към север горестно поглежда,
Вред дето грей една надежда,
Една се дума чуй сега —
Един стон, един глас: Русия![3]

Това са същите думи на братство во веки, които изпя и украинският поет М. Старицки:

С тобою нас кровно сплотили невзгоды
Раздоров не будет меж нами.
С тобою мы трудимся вместе для дела
Расцвета науки и знаний.
С тобою совместно мы ищем свободы —
Ее мы с тобою поделим![4]

или пък думите в строфите на Рилеев:

Мне — ад Украину зреть в неволе,
Ее свободой видить — рай![5]

Дълбока правда има и в заветните думи на Иван Франко: „Если произведения литератур европейских нам нравились, волновали наш эстетический вкус и нашу фантазию, то произведения русских мучили нас, пробуждали нашу совесть, пробуждали в нас человека, пробуждали любовь к бедным и обиженным."[6]

Това дълбоко и неугасимо чувство за братство подхранва постоянно културните и литературни връзки между българския, руския и украинския народ. С благотворното влияние на руската

[1] Из стихотворението „Вярата и надеждата на българина към Русия". Вж. П. Р. Славейков, Избрани стихотворения, т. I, София, 1954 г., стр. 183.
[2] Из поемата „Гуслар". Вж. Л. Стоянов, Р. Ралин, Книга за дружбата, София, 1951 г., стр. 29.
[3] Из стихотворението „Русия". Вж. Иван Вазов, Събрани съчинения, София, 1942 г., т. I, стр. 153.
[4] Цитирам по М. Бажан, посоч. статия, стр. 300.
[5] Също, стр. 297.
[6] Цит. статия, стр. 300.

литература е свързано цялото развитие на българската литература във втората половина на XIX в. като литература народна, отразяваща дълбоко и правдиво освободителните стремежи и борби на народните маси, пропагандираща животворни революционни и демократически идеи, будеща революционната ярост и непримиримост към народните притеснители и експлоатори, топло съчувствие към угнетените и поробени народни низини. Наред с най-добрите писатели на Русия в тоя период благотворно влияние върху нашата литература оказва и украинската литература.

Произведенията на украинската литература започват да се разпространяват в България през шестдесетте години на миналия век. Това съвпада с нейния разцвет, с тържеството на реализма, с въплъщаването в нейните произведения освободителни и революционно-демократически идеи. Тарас Шевченко, Марко Вовчок и Основяненко оставят най-дълбоки следи в развитието на нашата литература. Най-напред с техните произведения се е запознала българската интелигенция, която се учи в Русия и Украина. След това започват да се явяват преводи на български език. Български поети и белетристи започват творчески да усвояват тяхното художествено майсторство

Най-дълбоко и плодотворно е влиянието на творчеството на безсмъртния певец на украинския народ, революционен демократ и патриот Тарас Шевченко[1].

Райко Жинзифов пръв проявява интерес към Шевченко и превежда негови стихотворения. С тях той вероятно се запознава още като ученик в Киев. Като студент в Москва той превежда на български език стихотворението му „Послание славному П. Й. Шафарику", а в своята книга „Новобългарска сбирка" (Москва, 1863 г.) той публикува своя превод на част от забележителната Шевченкова поема „Кобзар" под заглавие „Гусляр Тараса Шевченка, превод от малоруско наречие". През цялото следващо десетилетие Жинзифов публикува било в органа на революционната партия в Букурещ в. „Свобода", било в сп. „Читалище" в Цариград преводи от украинския поет. Той превежда „Казашка песен" („Свобода", г. I, 1870 г., бр. 35), откъси от драмата „Наймичка" под заглавие „Ратайкиня" (сп. „Читалище", г. II, 1871 г., кн. 1, стр. 42—46, кн. 2, стр. 80—83), „Завраженя" (сп. „Читалище", г. III, 1872 г., кн. 12), „Стихове" (сп. „Читалище", г. III, 1873 г., кн. 14). Днес преводите на Р. Жинзифов са загубили своето значение и своята популярност. Но в шестдесетте години на миналия век те са пропагандирали идеите

[1] За първите преводи на Тарас Шевченко в България и за влиянието му върху българската литература са написани множество изследвания. По-важни от тях са: Ив. Д. Шишманов, Тарас Шевченко, неговото творчество и неговото влияние, върху българските писатели преди Освобождението. Библиотека „Славянска беседа", кн. XVI, 1914 г., стр. 39—64; Д. Шелудко, Няколко бележки за влиянието на Шевченко върху български поети, сп. „Слънце", г. II, 1921 г., кн. 4; същият, Любен Каравелов и Украина. Сборник в чест на проф. Ив. Д. Шишманов по случай тридесетгодишната му научна дейност (1889—1919), София, 1920 г., стр. 158—170; Ст. Чилингиров, Тарас Шевченко на български. Сборник в чест на проф. Ив. Д. Шишманов..., стр. 62.

и образите на Шевченко сред нашия народ и са оказвали влияние върху неговата освободителна борба, служили са за неговото литературно възпитание.

Почти по същото време на български език се печатат и Шевченкови творби, преведени от Любен Каравелов. Още във втория брой на в. „Свобода" Каравелов помества стихотворението „Учете се, братя мои..." („Свобода", г. I, 1870 г., брой 2). След това превежда и печата „Песен" („Свобода", г. I, 1870 г., бр. 44), „Родила е мене мама. . ." („Свобода", г. I, 1870 г., бр. 52), „Иван Хус или еретикът" (също, г. II, 1871 г., бр. 2), „Песен", „Тече вода в синьо море", (също, г. II, 1871 г., бр. 17). Някои от преводите на Л. Каравелов и досега не са загубили своето значение. Те са препечатвани неколкократно в различни периодични издания, в христоматии и в съчиненията на Каравелов.

Не в това се крие обаче истинското значение на установените тесни връзки между българската литература и произведенията на Шевченко. Българската интелигенция и особено българските писатели са имали възможност да четат в оригинал произведенията на безсмъртния певец и борец за освобождението на украинския народ. И не само да ги четат, но и да се вдъхновяват от тяхната естественост и простота, непосредствен вълнуващ лиризъм, близост до народната песен, дълбок реализъм, чист и ясен народен език, от въплътените в тях образи из народния живот, от свободния им дух и дълбок хуманизъм. Познанството с творчеството на Шевченко им е помагало да се вълнуват от живота на българския народ, да се разгаря у тях пламъкът на патриотична близост с неговите стремежи и борби, да мечтаят и се борят за освобождението му.[1] Под влияние на Шевченко Райко Жинзифов пише първите си произведения в Москва. Вдъхновен от „Кобзар" на Шевченко, той написва поемата си „Кървава кошуля". Л. Каравелов написа по-голямата част от своите стихотворения под прякото въздействие на Шевченко.[2] Отдал силите и таланта си на освободителната борба на своя народ, на Каравелов е била близка поезията на Шевченко. От нея той усвоява редица мотиви, ритмика, дълбоката й народност му помага да се слее още по-пълно с народната поезия на българския народ, да долови богатствата на народния ни език, да постави изцяло песните си в служба на освободителната борба на народа.

Дълбоко е свързан с творчеството на Шевченко и П. Р. Славейков. „Несъмнено — пише Ив. Д. Шишманов, — най-талантливият измежду трите горещи почитатели на Шевченко у нас е Петко

---

[1] Ст. Чилингиров пише, че „Тарас Шевченко е бил един от най-любимите поети на нашите писатели от последните две десетилетия на робския ни живот". Вж. Ст. Чилингиров, Тарас Шевченко на български . . . , стр. 62.

[2] Проф. Ив. Д. Шишманов изтъква, че от всичко 191 стихотворения на Л. Каравелов, влезли в неговите събрани произведения, 113 са писани в обикнатата от Шевченко ритмика и в духа на украинските народни песни. Вж. Ив. Д. Шишманов, Тарас Шевченко. . ., стр. 58.

Славейков. Истински поет, майстор на словото, той много по-дълбоко от Жинзифов и Каравелов вниква в душата на украинския бард."[1] Славейков е познавал отрано произведения на Шевченко. В числото на преписаните от него руски стихотворения се намират и творби от украинския поет. Още преди Освобождението той превежда стихотворението на Шевченко „Минават дни, минават нощи". А в творчеството му могат да се открият много следи от благотворното влияние на народния поет на Украина. Преди всичко Шевченко му е открил чрез творчеството си широко пътя към народа, към народния живот, към народното творчество, показал му е художествено майсторство, укрепил е у него дълбокото съчувствие към народните страдания и неволи, към миналото на народа, страстната му жажда да види своя народ свободен и щастлив. Всичко това е помогнало на П. Р. Славейков да почувствува Шевченко като свой учител наред с Пушкина и Лермонтова, Некрасова и Никитина, помогнало му е да стане истински народен поет. Дълбоки следи от влиянието на Шевченко могат да се открият в много от стихотворенията на Славейков, в неговите поеми „Изворът на Белоногата" и „Бойка войвода", в неговия стремеж да пее на ясен, звучен народен език.

Творчеството на Шевченко е упражнило благотворно влияние и върху Ботев. Шевченковска тъга и дълбока народност лъхат от неговите стихотворения „Майце си", „На прощаване" и „Хайдути".

В България преди Освобождението стават известни и някои произведения на украинската писателка Марко Вовчок. С нейното творчество се запознават българските студенти и ученици в Русия. Най-близко е усетил творчеството ѝ Л. Каравелов, който усвоява от нея стремежа да изобразява живота на простия народ, да се вглежда в неговия бит и култура, да описва с любов и уважение стремежа му към свободен живот. Творчеството на Марко Вовчок е оказало голямо влияние за формирането на Л. Каравелов като писател. Във в. „Свобода" Каравелов е превел редица повести и разкази на Вовчок: „Два сина" (г. II, 1871 г., бр. 2), „Свекърва". (г. II, 1871 г., бр. 24), „Робиня" (г. III, 1872 г., брой 2,3), „Кармелюк" (г. III, 1872 г., бр. 13 до 19 вкл.). Публикувайки първия разказ от Вовчок, Каравелов го придружава с бележка, в която пише: „Марко Вовчок е един от най-даровитите съвременни малоруски (украински) литератори; неговите съчинения са преведени на много европейски езици." В сп. „Знание" Каравелов също публикува преводи на разкази от Вовчок: „Данило Гурч" (г. I, 1875 г., бр. 5) и „Горпина" (г. I, 1875 г., бр. 10). Многобройните преводи говорят за това, че Каравелов е обичал творчеството на голямата украинска писателка, че чрез него се е опитвал да възпитава нашия народ. Ако внимателно се вгледаме в тези многобройни преводи и ги сравним с повестите и разказите на Каравелов, ще открием, че той не само се е възхищавал от белетристичния дар на Марко Вовчок, но че е усвоявал дълбоко нейното майсторство на разказвач, нейния стил. Марко Вовчок е била истинска учителка на Каравелов като белетрист.

[1] Ив. Д. Шишманов, Тарас Шевченко..., стр. 20.

Силно влияние върху Каравелов е упражнил и друг виден украински писател — Основяненко, който разкрива живота и бита на украинските помещчици. Неговото творчество се отличава с богат хумор и сатира. То е насочено към смъкване маската на помещчиците и дворяните, разобличава техния паразитен живот, консервативност и ограниченост. Сатиричното и изобличително наследство на Каравелов е свързано с тази страна на творчеството на Основяненко. Украинският писател му е помогнал да види антинародната същност на българските чорбаджии, да открие в тях най-типичните черти на народните врагове и съдружници на турския деспотизъм, да създаде незабравимите образи на Хаджи Ничо, Хаджи Генчо, чорбаджи Нено и др.

И след Освобождението на българския народ от турско иго нашата литература продължава да се обогатява с произведенията на украинските писатели. Преводите на Шевченкови творби се умножават. Особено внимание към неговото творчество в този период обръщат П. Р. Славейков и Иван Вазов. Петко Славейков превежда забележителните стихотворения на Шевченко „Мисли мои", „Гъдуларят" (откъс от поемата „Перебендя") и „Сирота девойка" (откъс от баладата „Причинна")[1]. Творчеството на украинския поет служи за опора и за вдъхновение на народния поет в трудните години на неговия живот, когато бива преследван заради своите демократически схващания. В него той намира здрава опора, за да напише остри сатирически произведения срещу политиката на Батенберг и Фердинанд. Шевченковски дух на ненавист към народните врагове и на дълбока мъка пред народните страдания вее особено от неговата сатира „Песен на тираните", останала, за съжаление, доскоро неизвестна за нашия народ.

Иван Вазов се запознава с творчеството на Шевченко още от ученически години. Той е слушал отделни места от забележителната поема на Шевченко „Катерина" още в Сопот от учителя си Партений Белчев.[2] По-късно това произведение му помага да създаде своите поеми и особено поемата си „Грамада". Той изповяда пред Ив. Д. Шишманов: „Размерът на „Грамада" заех от Шевченка, из чиято поема „Катерина" беше ни цитувал нещо още учителя ... в Сопот. „Катерина" бях чел в извадки и у Гербеля."[3] Не само от размера на „Катерина" се е вдъхновил обаче Вазов. В „Грамада" той отразява дълбоко конфликта между народа и неговите врагове — експлоататори, топло и сърдечно рисува бита и живота на българския селянин, нежната и сърдечна любов между младите — неща, които в творчеството на Шевченко намират широки въплъщения. Той сигурно се е влиял от тях в най-благородния смисъл на думата. Българската действителност и демократическите позиции на Вазов

[1] Вж. Периодическо списание на Българското книжовно дружество, г. XV, 1885 г., стр. 425.

[2] Вж. Ив. Д. Шишманов, Иван Вазов, спомени и документи, стр. 234.

[3] Посоч. съчин., стр. 234.

са му помагали да създава образи, близки до образите на украинския писател.[1]

Преводите и разпространението на произведенията на Шевченко след Освобождението се умножават. Към публикуваната от Ст. Чилингиров библиография за преводите на Шевченко[2] днес могат да се прибавят много още преводи, извършени в следващите години. Интересът към неговото творчество расте.[3] Шевченкови произведения превеждат Н. Хрелков[4], Ангел Тодоров[5], Л. Стоянов[6], М. Грубешлиева[7], Б. Райнов[8], К. Зидаров[9], Кр. Кюлявков[10], Бленика[11], Ст. Чилингиров[12], Хр. Цанков-Дерижан[13], С. Дринов[14] и др. На български език се превежда и издава неколкократно неговата драма „Ратайкиня" („Наймичка"), която възпитава в революционен дух експлоатираните български работници и селяни. Кр. Кюлявков издаде в отделна книга „Избрани стихотворения" (София, 1949 г.) преводи от Шевченкови творби.

---

[1] За връзката между „Грамада" и „Катерина" вж. Величко Вълчев, Грамада, сюжет, първообрази, съпоставки. Сборник Иван Вазов по случай сто години от рождението му, София, 1950 г., стр. 440.

[2] Ст. Чилингиров, Шевченко на български (Библиографически бележки по случай петдесет години от смъртта му), сп. „Славянски глас", г. IX, 1911 г. кн. 1—2, стр. 37—40.

[3] В посочената по-горе статия на Ст. Чилингиров се казва, че след преводите на П. Р. Славейков „интересът към Шевченка се почти изгубва у нас... Вече никой не превежда из малоруския певец — пише Чилингиров, — нещо повече, никой не поменава за него" (стр. 39). Тази констатация не отговаря на истината. Шевченкови стихотворения се печатат почти всяка година. През 1900 г. се печатат четири негови стихотворения, през 1905—2, 1911—1, 1912—2, 1914—4 и т. н. Особено се засилва интересът към творчеството на Шевченко през годините на фашисткото мракобесие: през 1928 г. се отпечатват две негови стихотворения, през 1934—3, 1935—1936 г. — по едно, 1939 г. по случай 125 години от рождението му се отпечатват 13 превода от негови стихотворения. Това се обяснява с тяхната революционна сила и въздействие. Посочените цифри не изчерпват всички обнародвани в български превод Шевченкови творби в този период.

[4] Вж. стихотворението „Братско послание", в. „Щит", г. I, 1934 г., бр. 24.

[5] Вж. „Стихотворения" (1. „Ой вий, мисли, мисли мои...", 2. „За мен е все едно...", 3. „Като умра...", лист Тарас Шевченко, София, 1939 г. и в. „Култура", г. II, 1939 г., бр. 14.

[6] Вж. „Четири песни" (1. „Кукувица кука", 2. „Мисли мои, мисли мои", 3. „Сватовете влизат в двора", 4. „Ех, татко ми починa"), лист Тарас Шевченко, 1939 г.

[7] Вж. „На малката Маряна", лист Тарас Шевченко, 1939 г.

[8] Вж. „Песни" (1. „Защо, защо ми са очи черни", 2. „В планината цвете цъфти"), същият лист.

[9] Вж. Из поемата „На Основяненко", същият лист; „Еретикът" (Ян Хус), сп. „Славяни", г. I, 1945 г., кн. 6 и 7; „Завет", сп. „Славяни", г. IV, 1948 г., кн. 3—4.

[10] Вж. „Стихотворения", в. „Литературен фронт", г. III, 1946 г., бр. 19; „Българо-съветска дружба", г. III, 1947, кн. 3.

[11] Вж. „Подражание на Исая", сп. „Изкуство и критика", г. II, 1939 г., кн. 4.

[12] Вж. „Ян Хус" и „Не жени се...", в. „Литературен глас", г. VI, ... бр. 238.

[13] Вж. „Стихове", сп. „Млечен път", г. I, 1924 г., бр. 7—8.

[14] Вж. „На сестрицата" и „Стихотворения", сп. „Листопад", г. I, 1914 г., кн. 28 и кн. 29.

Българските трудещи се са чели и четат в превод най-хубавите стихотворения на Шевченко: „Завет", „Мисли мои", „Гъдулар", „Като умра" и др., преведени от най-добрите български поети.

В българската литература около името и творчеството на Шевченко има многобройни публикации, макар в по-голямата си част те да са популярни. В периодичния печат след Освобождението се набройват повече от 170 статии, посветени на него. Особен интерес към творчеството на Шевченко се проявява при честването на 100-годишнината от неговото рождение. А когато в 1939 г. народите на Съветския съюз честуваха 125-годишнината от рождението му, у нас, макар да висеше черната нощ на фашизма, също бе устроено всенародно честуване. Издаденият специален лист „Тарас Шевченко" чрез поместените в него стихотворения на Шевченко, както и със статиите за неговото творчество, живот и идеи помогна да се раздвижат силите на народа в борбата за свобода и независимост. Делото на бележития украински революционер вливаше сили и увереност в сърцето на българския народ, че над неговата земя ще проблесне денят на освобождението.

След Освобождението в България намират разпространение и произведения на Марко Вовчок[1], М. Коцюбински[2], Васил Стефаник[3] и Иван Франко[4], макар че не оставят големи следи в развитието на българската литература. С България е свързано името и на бележитата украинска писателка Леся Украинка. В първото десетилетие на XX век тя гостува на своите близки Драгоманови и Шишманови и прекарва известно време в София и с. Райко Даскалово (Владая), гдето лекува разклатеното си здраве.

III

Великата Октомврийска социалистическа революция отвори нова страница в историята на човечеството. Смъквайки властта на империалистическата буржоазия и помешчиците от територията на една шеста част от земното кълбо, установявайки диктатурата на пролетариата и ерата на социализма, тя осигури на всички народи в Русия благоприятни възможности за разцвет на техните национални култури. На мястото на насажданата от царизма и империализма вражда между народите се появи техният доброволен и честен съюз — издигна се великият и непобедим Съюз на съветските социалистически републики. Украинският народ пръв след великия

---

[1] От Марко Вовчок са преведени разказите „Чумак", сп. „Българска сбирка", г. III, 1896 г., кн. 2, стр. 175; „Свекърва", в. „Отечество", г. I, 1902 г., бр. 27. За нея се явява статия в „Славянски календар", 1908 г., стр. 86.

[2] От М. Коцюбински е преведен разказът „Харита", сп. „Просвета", г. I, 1898 г., бр. 9—10, стр. 562. За него са писани бележки в „Славянски поменик" за 1913 г. и в „Славянски календар" за 1914 г., стр. 202.

[3] От В. Стефаник са преведени следните разкази: „Моето слово", в. „Мир", г. XVII, 1912 г., бр. 3645; „Път", в. „Реч", г. IV, 1910 г., бр. 1213; „Разкази", сп. „Демократически преглед", г. XI, 1914 г., кн. 4; „Писмо", в. „Отечествен фронт", г. V, 1948/49 г., бр. 1909; „Грях", в. „Изгрев", г. V, 1949, бр. 1445.

[4] Вж. „Де е бедата". Повест. Прев. Г. Бакалов. Разград, 1894 г.; „За светлина". Разказ. София, 1925 г.

руски народ встъпи в епохата на социализма и се изправи като нова социалистическа нация в могъщия съюз на братските републики. Великите победи на съветските народи под ръководството на Комунистическата партия дадоха възможност на украинския народ, както и на другите народи на Съветския съюз, да обедини своите сили в самостоятелна държава, със свой национален език и национална култура. С братската помощ на великия руски народ, сплотил около себе си свободните народи на Съветския съюз, украинската съветска литература зае едно от първите места във всесъюзната съветска литература.

Творчески развивайки класическото наследство на украинската дореволюционна литература, на руската класическа литература, учейки се от творчеството на Горки и Маяковски, усвоявайки указанията на Ленин и Сталин за културата и литературата, в украинската съветска литература бързо израстват нови талантливи писатели, неразривно свързани със съветския строй и със своя народ. Имената на Павло Тичина, Микола Бажан, Максим Рилски, Александър Корнейчук, Владимир Сосюра, Олес Гончар, Вадим Собко, Андрей Малишко, Платон Воронко, Любомир Дмитерко и др. стоят наред с имената на най-добрите съветски писатели и поети от всички националности.

Между руската съветска и украинската съветска литература се установява такова дълбоко сътрудничество, дружба, взаимопомощ и взаимно обогатяване чрез размяна на литературни творби, обмяна на мнения и критика, каквото човечеството никога не е виждало. Произведенията на украинските съветски писатели, както и произведенията на руските съветски писатели се превеждат и разпространяват всред всички съветеки народи, обогатявайки всяка национална култура, подпомагайки развитието на всяка национална литература, възпитавайки милиони читатели в най-висок комунистически дух. Затова чествувайки 300-годишнината от обединението на Украина с Русия в разцвета на всички нации на Съветския съюз, в периода на най-крепка дружба, сътрудничество и взаимопомощ между тях, великото семейство на съветските народи „дава забележителен пример на народите от цялото земно кълбо и укрепва у тях надеждата за тържеството на делото на мира, независимостта и социализма в целия свят".[1]

В българската литература преди 9 септември 1944 г. проникват много малък брой произведения на украинската съветска литература. През вълчата бариера на фашизма прогресивната антифашистка българска литература едва успя да се обогати с едно стихотворение от Павло Тичина („Украински вятър". Превод на Людмил Стоянов, в-к „Щит", г. I, 1934 г., бр. 23). В същия брой на вестника се появява и кратка бележка за бележития украински писател. Но от руската съветска литература, от киното, музиката, списанията и вестниците нашият народ и нашите писатели узнаваха за грандиозните промени, които украинският народ извършваше в

[1] Из словото на Ст. Игнар, представител на Полския сейм на юбилейната сесия на Върховния съвет на Укр. ССР. Вж. уводна статия на в. „Правда", 24. V. 1954 г.

своята степ, за богатите урожаи на колхозниците, за буйния Днепър, окован от героичния съветски човек във величествената Днепрогес, за постиженията на украинската култура и литература. И всичко това укрепваше мъжеството на българската работническа класа и на българските селяни в борбата им срещу монархофашизма и чуждеземния окупатор.

През тридесетте години в България успя да си пробие път творчеството на украинския съветски писател-драматург Александър Корнейчук. Особена популярност придоби пиесата му „Платон Кречет". Преди нея на българска сцена са играни съветските пиеси „Светлините на маяка" (Л. Карасев), „Слава" (Гусев), „Чуждото дете" (Шкваркин) и „Квадратурата на кръга" (В. Катаев).[1] Но пиесата на Корнейчук има много голям успех. За пръв път тя се поставя през 1935 г. от прогресивния „Реалистичен театър" в София. След това се играе в много градове и села из цялата страна. През 1940 г. тя се поставя на сцената на Народния театър.[2] Нашият народ за пръв път видя на сцената живо въплъщение на образа на новия съветски човек, видя неговия ум, нов характер, богати чувства, воля, творческите му импулси, високия му хуманизъм, новите му отношения към жената, труда, обществото, видя силата на съветското общество в борбата му за щастието на човечеството и за щастието на отделния човек. Пиесата на Корнейчук бе школа за нашия театър и артисти. Чрез нея се укрепваше реализмът в нашия театър, подпомагаше се развитието на нови актьори и режисьори. Пиесата упражняваше мощно въздействие върху публиката. Представленията на „Платон Кречет" се превръщаха в могъщи манифестации на българо-съветската дружба, на волята на нашия народ да живее в мир, на неговата ненавист към немските слуги в България. Те подпомагаха борбата на нашия народ срещу фашизма и войната.

Въпреки жестоката цензура и преследванията на полицията у нас успяваха да проникнат в оригинал и в руски превод и други произведения на украинската съветска литература. Те се четяха от прогресивните български писатели и им помагаха в стремежа да укрепват антифашистката литература у нас. Трябва да съжаляваме, че тази огромна братска помощ на съветската литература все още конкретно и дълбоко ние не сме изследвали. Но ние можем да подчертаем, че украинската литература, наред с руската съветска литература, подпомагаше укрепването на социалистическия реализъм в българската литература в най-тежките години на фашисткото мракобесие.

Когато прославените воини на Третия украински фронт, сразили немските пълчища на Днестър и Буг, освободили Украина и водени от маршал Толбухин спряха на Дунава, над нашата родина изгря свободата. Срутиха се под напора на народните сили, организирани от Българската комунистическа партия, основите на нена-

[1] Вж. Гочо Гочев, Съветската драматургия в реалистичното развитие на българския театър, сп. „Септември", г. II, 1950 г., кн. 10, стр. 140.

[2] Вж. рецензия за постановката от Людмил Стоянов, в. „Народен театър", г. VI, 1940 г., бр. 96.

вистническия капиталистически строй, биде изринатa сметта на монархофашистката клика. Българският народ тръгна по пътя на своите по-стари братя — руския и украинския народи. Бяха съборени и всички прегради, които спъваха развитието и разцвета на тяхната вековна дружба и сътрудничество. Българо-съветската дружба стана слънце и въздух за нашия народ, за неговото всестранно развитие, за разцвета на неговата култура.

На широки вълни плисна братското сътрудничество между нашата литература и съветската литература след 9 септември 1944 г. Произведенията на съветската литература се посрещат у нас като живителна влага, която бурно развива дълго живелите в засуха растения. Нашата литература бързо се обогати с преводите на най-добрите произведения на съветската литература. Заедно с имената на Ал. Фадеев, А. Серафимович, Н. Тихонов, Ал. Толстой, М. Шолохов, И. Еренбург, А. Твардовски, А. Сурков и др. нашият народ обикна като свои родни, близки писатели Павло Тичина, М. Рилски, А. Корнейчук и други украински съветски писатели. Любими книги на нашия народ станаха романът „Знаменосци" на О. Гончар, „Переяславска рада" на Натан Рибак, „Колхозът Заря" на И. Рябокляч, „Ние бяхме заедно в боя" от Ю. Смолич, „Залог за мира" от В. Собко, „Карпатски рейд" и „Хора с чиста съвест" от П. Вершигора, пиесите на Ал. Корнейчук „Калинова горичка" и „Макар Дубрава". Книгите на В. Осеева „Васьо Трубачов и неговите другари", „Вълшебната дума" и „Моят другар" вълнуват и възпитават българските деца.

Едновременно с новата украинска съветска литература в българската литература продължава да нахлува украинската класическа литература. Бяха преведени украински народни приказки[1], издадена бе повестта „Захар Беркут" от Иван Франко[2], печатат се стихотворения от Шевченко, разкази от Стефаник и др.

Расте интересът към съвременната украинска литература.

Голям брой стихотворения се превеждат и печатат в периодичния печат: от Микола Бажан[3], Павло Тичина[4], Максим Рилски[5],

---

[1] Украински народни приказки. Преведе Ран Босилек. София, 1950 г.

[2] Иван Франко, Захар Беркут, повест. Преведе от руски Ат. Далчев, София 1948 г.

[3] Вж. „Странствуващият джентлемен", преведе Йорд. Стратиев. В-к „Литературен фронт", г. VIII, 1952 г., бр. 10; „Среща в Шефилд", преведе от руски Д. Статков. Сп. „Септември", г. V, 1952 г., кн. 4; „Сталин", в. „Народна войска", г. VI, 1949 г. бр. 676.

[4] Вж. „Космически оркестър", прев. Г. Жечев, сп. „Българо-съветска дружба", г. I, 1945 г., кн. 3; „Ний тръгваме на бой", прев. К. Зидаров, в. „Работническо дело", г. XVII, 1945 г., бр. 5; „На българския народ", прев. М. Лъкатник, в. „Дружба", г. II, 1947 г., бр. 179 и „Работническо дело", г. XX, 1948 г., бр. 73; „На връщане", прев. Кр. Кюлявков, в-к „Литературен фронт", г. VI, 1949 г., бр. 19; „Българо-съветската дружба", прев. Ан. Чирков, в-к „Българо-съветско единство", г. IV, 1949 г., бр. 96; „На смъртта на Димитров", прев. Ив. Добрев, в-к „Отечествен фронт", г. V, 1949 г., бр. 1496; „Нашият свещен съюз ще бъде вечен", прев. Бл. Димитрова, в-к „Литературен фронт", г. VII, 1951 г., бр. 3; „Москва", прев. Ел. Багряна, в-к „Литературен фронт", г. VII, 1951 в., бр. 3; „Песен за родината", прев. Йорд. Стратиев, в-к „Литературен фронт", г. VII, 1951 г., бр. 21 и др.

[5] Вж. „Идилия", прев. Л. Стоянов, сп. „Славяни", г. I, 1945 г., кн. 1; „Ленин", прев. Бл. Димитрова, сп. „Младеж", г. I, 1945 г., кн. 1; „Песен за

Платон Воронко[1], Андрей Малишко[2] и др. Успех имаха пиесите на В. Собко „Животът започва отново", „Зад втория фронт". На българския читател са известни стихове на В. Сосюра, Люб. Дмитерко, Л. Квитко, В. Козаченко, разкази на А. Копиленко, Натан Рибак, Юрий Смолич и др. Най-добрите български писатели превеждат произведенията на украинската литература.

Нашият народ вижда в съвременната украинска литература въплътени чертите на съветската действителност, устремено отправила се към комунизма, вижда новите невиждани в историята на човечеството качества на съветския човек, възправил се като могъщ исполин в предверието на човешкото щастие и благоденствие. Прекрасните образи на украинската литература възпитават у трудещите се в нашата страна беззаветна любов към труда за изграждане на нашата Родина, непресъхваема обич към нейната свобода и независимост, зорка бдителност към нейните врагове, вярност и дружба с братските народи от лагера на демокрацията и социализма и на първо място с народите на Съветския съюз. Украинската литература обогатява българската култура, влива в нея комунистическа идейност.

Най-ярко изрази тези качества на съветската литература Христо Радевски в стихотворението си „Съветската книга":

Не си четиво ти за празни наслади,
ни вопъл отчаян,
ни ревностен вик,
ти зов за борба си,
за бой барикаден,
ти воля и ум си,
и смелост,
и щик.
Ти учиш,
каляваш,
напътваш
и водиш,
ти ласка си нежна
и страшен юмрук.
В тебе бие възторга на всички народи
от изток и запад,
от север и юг.

Сталин", прев. Кр. Кюлявков, в-к „Работническо дело", г. XVII, 1945 г., бр. 43; „Наздравица за общославянска дружба", лист „Славянски събор", 1945 г.; „Москва", прев. Кр. Димитров, в-к „Дружба", г. II, 1947 г., бр. 8; „Ден на победата", прев. Кр. Димитров, в-к „Дружба", г. II, 1947 г., бр. 72; „Портрет на Ленин", прев. Радой Ралин, в-к „Народно дело", г. III, 1947 г., бр. 83; „С нас е Ленин", прев. В. Ханчев, в-к „Народна младеж", г. I, 1948 г., бр. 8; „Песен за Сталин", прев. Н. Антонов, в-к „Литературен фронт", г. VI, 1949 г., бр. 16; същото стихотворение в превод на Кр. Кюлявков и на Д. Пантелеев е печатано и в други няколко вестника. Библиографската справка за М. Рилски не е пълна.

[1] Вж. „Войник", прев. Й. Стратиев, сп. „Септември", г. III, 1950 г., кн. 3; „Нарича се Москва", в-к „Народна младеж", г. III, 1950 г., бр. 694; „Предупреждение", прев. Й. Стратиев, в-к „Литературен фронт", г. VII, 1951 г., бр. 30; „Нашето щастие", сп. „Жената днес", г. VI, 1951 г., кн. 11—12; „Говорит Москва", прев. Ел. Филипова, в-к „Земеделско знаме", г. XXIX, 1951 г., бр. 15, 71; „Слово на гнева", прев. Ал. Геров, в-к „Литературен фронт", г. VIII, 1952 г., бр. 17; „Полюшко", прев. Д. Статков, сп. „Септември", г. V, 1952 г., кн. 4 и др.

[2] Вж. „Катюша", прев. Ц. Лачева, в. „Ведрина", г. V, 1949 г., бр. 160; „Урожай", в-к „Литературен фронт", г. VII, 1951 г., бр. 47; „Ленин", прев. Ив. Ге-

Установилите се отношения на братство, дружба и сътрудничество между българския народ и народите на Съветския съюз оказват благотворно влияние за проникването и на българската литература в Украина. След 9 септември 1944 г. сред украинския народ широко се разпространяват преведените на руски и на украински език произведения на българската литература. На украински език са преведени произведенията на Христо Ботев, претърпели няколко издания. „Под игото" на Иван Вазов е издадено на украински език в 30,000 екземпляра, разказът му „Една българка" — в 50,000 екземпляра, сборник от негови разкази — в 10,000 екз. Разкази на Елин Пелин са издадени в 50,000 екз. Повестта „Дончо" от Л. Каравелов е издадена в 50,000 екз. На украински език е издаден отделен сборник от български разкази, „Бай Ганю" от Алеко Константинов, избрани творби от Людмил Стоянов, произведения от Кр. Кюлявков и Ст. Ц. Даскалов. Освен това на украински език са издадени творби на Ботев, Ив. Вазов, Хр. Смирненски, А. Константинов, А. Страшимиров, Л. Стоянов, Гео Милев, Г. Караславов и др. Тези данни показват, че най-добрите произведения на нашата литература, благодарение на крепката и нерушима българо-съветска дружба, стават достояние на хиляди читатели в Украина, разнасят славата на нашия народ по широките простори на съветската земя.

В литературата на братските народи избухна с нова сила и с ярък пурпурен пламък темата на дружбата между тях. Тази тема се свързва с любовта към родината и свободата, с борбата за мир. Няма друга литература в света, която като съветската литература, в това число и украинската литература, да е възпяла с такава дълбока нежност и чистота любовта към родината. Същевременно няма друга литература в света, която като съветската да е изобразила с такава сила дружбата на народите, тяхното единство в борбата против угнетителите, за щастлив живот.

Украинският поет Павло Тичина е написал вдъхновени песни, които възпяват Украина, неговата родина, възпяват нейните успехи, природата ѝ, а в стихотворението „Москва" в дивна хармония съчетава тази своя любов с любовта си към Съветския съюз — опора и надежда на народите в борбата за живот и прогрес:

„В света има родни и топли слова, —
Най-топло е родното слово — Москва!
Москва, в теб е нашата правда събрана,
и бъдния път наш, и сила стоманна."[1]

В годините на кървавата борба срещу хитлеристките пълчища украинският поет М. Рилски виждаше ярко братството на освободените народи и в „Наздравица..." нарисува чрез прекрасна метафора това единение:

нов, сп. „Жената днес", г. VI, 1951 г., кн. 7—8; „Два гласа", прев. Й. Стратиев, в-к „Литературен фронт", г. VIII, 1952 г., бр. 3; „Есен край Худзон", „Песен" и „Балада за дружбата", сп. „Септември", г. V, 1952 г., бр. 5; „Ленинското слово", прев. Ив. Рудников, сп. „Българо-съветска дружба", г. VIII, 1952 г., бр. 1.

[1] Вж. в-к „Литературен фронт", г. VII, 1950 г., бр. 3.

„Да шумят единни, с плясък светъл
Днепър син и сребърната Висла,
волна Волга да се лей безгрижно,
за славянски мир да пее Дунав!"[1]

В тая дружба между народите е включен и нашият народ. В стихотворението си „Нашият съюз ще бъде вечен"[2] Павло Тичина, отправяйки най-топли думи към българския народ, написа:

„Ти расти, народе, героичен, славен!
Вдигай ти, Българио, ръст непобедим!
Нашта дружба вечна, вечна си остава,
заедно сме ние, заедно вървим."

И в нашата литература темата на дружбата намира широко отражение. Почти няма съвременен български писател, който по един или друг начин да не е отразил в творчеството си дълбоката неразривна дружба между нашия народ и народите на Съветския съюз. Старата вековна любов към руския народ прерасна в нещо ново — грандиозно и велико — в неразкъсваемото единство на социалистическите нации, тръгнали заедно и уверено по пътя на социализма, сплотили в лагера на мира всички прогресивни сили на човечеството. Тази тема вълнува нашите писатели по разнообразен начин. Тук да я разглеждаме е невъзможно. Трябва да се подчертае обаче, че както нашият народ, така и нашите поети ясно виждат, че в огромното семейство на свободните народи руският народ се явява най-старият брат, който обединява и сплотява силите им, помага на по-слабите. С вълнуващ образ обрисува този факт Людмил Стоянов:

„Както Балкана навъсен хайдутин,
бди над земята ни в синия свод,
тъй за народа ни в страшни минути
мисли великият руски народ."

Москва се превърна в могъщ символ на тази дружба, „огнено сърце", както писа Смирненски, която с „ясна пурпурна усмивка" бди „над братски стиснати ръце".

И затова, когато днес братските народи на Русия и Украина, обградени от сърдечната обич и признателност на всички народи на Съветския съюз и народите от страните с народна демокрация, на всички народи, които се борят за мир и демокрация, обглеждат своята вековна братска дружба и още по-тясно сплотяват стоманеното си единство в строителството на комунизма, светът има от какво да се удивлява и върху какво да се замисля. Пред очите на целия свят сияе тържеството на братското сътрудничество на свободните и равноправни народи като извор на техния свободен труд и щастлив живот, като гаранция за непрестанния възход и прогрес.

Постигнал забележителни успехи в строителството на социализма в своята страна под ръководството на Комунистическата пар-

[1] Вж. лист „Славянски събор", София, 1945 г.
[2] Пак там, бр 3.

тия и с решаващата помощ на Съветския съюз, застанал твърдо и уверено като ударна бригада в редиците на борците за мир и сътрудничество между народите, нашият народ вижда ясно в братските отношения между народите на Съветския съюз, в единството им, символа на онова близко бъдеще, когато над цялата земя ще бъдат унищожени човеконенавистническата вражда и угнетения и ще засияе зората на всесветската дружба между народите.

ПИСАТЕЛ НА НОВОТО СЕЛО

СЛОВО ЗА ПЕТДЕСЕТГОДИШНИНАТА НА ГЕОРГИ КАРАСЛАВОВ[1]

от Людмил Стоянов

Георги Караславов е широко известен на нашата интелигенция и нашия народ писател, обществен деец, борец за мир. Аз не смятам да правя подробен идеологичен, художествен, естетичен анализ на неговото творчество, твърде разнообразно и съдържателно, а по-скоро да посоча значението му за нашето литературно развитие в един момент, когато той навлиза в своята зряла творческа възраст, като един от първите и най-надеждни представители на съвременната ни литература.

Най-напред бих искал да отбележа факта, че именно възрастта му, това, че той влезе в литературата в периода след Първата световна война, когато се надигаше високо вълната на социалното недоволство, растеше възмущението от националните катастрофи, когато под влиянието на победата на Великата октомврийска революция Партията на Благоев и Димитров печелеше доверието на народните маси, че всичко това помогна на Караславов да избегне въздействието на упадъчната декадентска литература, на метафизичните и мистични залитания на писателите, характерни за десетилетието 1910—1920 година.

В това трябва да търсим източника на неговия реализъм, на живото му обществено чувство, на дълбокия му интерес към народните борби, към народния живот. В това и, разбира се, в средата, в която той израсна, в първите впечатления от тракийската природа, от селската действителност, от хората на село, от бита им, от политическите им борби, от морала им, мислите и мечтите им. Оттук, несъмнено, изниква любовта му към простите, обикновени хора, проникването в техния вътрешен живот, дълбокия му хуманистичен патриотизъм.

Към тия благоприятни обстоятелства трябва да прибавим голямата му любознателност, фанатичния му интерес към литературата, наша и чужда, особено към класическата руска и съвременна съветска литература. Когато той разказва или възпроизвежда отделни сцени от „Мъртви души“ на Гогол или от „Майка“ на

---

[1] Произнесено на 25 януари 1954 г. на честването 50-годишнината от рождението на Г. Караславов.

Горки, вие чувствувате, че той не е чел само за забава, а се е учил от тия и други безсмъртни творби на великата руска литература съзнателно, с оглед на своето развитие като писател.

Георги Караславов е роден на 12 януари 1904 година (ст. ст.) в село Дебър, Първомайско, в средно-заможно земеделско семейство. Това му дава възможност да продължи образованието си в Първомай и Казанлък, където в 1924 година завършва реална гимназия. Тук, като член на Комсомола, той взима участие в подготовката на Септемврийското въстание. През 1924—25 година учителствува в родното си село, обаче поради дейността му в учителските борби на страната на прогресивното учителство бива уволнен завинаги, поради което заминава за столицата и се записва студент по агрономство. През голямата студентска стачка в 1928 година бива изключен като един от инициаторите на студентските вълнения.

В 1929 година Караславов се озовава в Прага, където продължава следването си по агрономство. Едновременно работи като физически работник в предградието Споржилов. Впечатленията си от този период той предава в първата си повест „Споржилов" — характерен документ за борбата на чешките работници против господарската експлоатация, както и за общественото и художествено оформяване на младия автор.

През периода на антифашистката борба до Девети септември Караславов работи най-активно. В 1926 година излизат разказите му „Уличници", а на следната 1927 година — сборникът с разкази „Кавалът плаче". С повестта „Споржилов" и особено с книгата си „Селкор" Караславов заема видно място в редицата на нашите писатели реалисти и антифашисти, в прогресивното литературно движение, ръководено от БКП. В периода 1931—1934 година той редактира илюстрования седмичен вестник „Поглед" и хумористичния вестник „Жупел". Участвува и в партийния орган „Ехо".

С излизането на романа „Татул" в 1938 година Караславов заема в нашата литература място на опитен и талантлив художник-романист, който си поставя за разрешение сложни социални и психологически проблеми из селската действителност, за новите отношения в село, проблеми за типизация, художествена правда, преобразяване на човека от пасивен роб на условията в борец срещу капиталистическия ред. С тия проблеми той живее и по-рано в сборниците „На пост" (1932), „На два фронта" (1934), „Имот" (1936), разкази из селския и градски живот, но в романите му те добиват по-голяма пълнота и реалистическо въплощение.

В 1942 година излезе романът на Караславов „Сняха". Макар да повдигна противоречиви спорове в тогавашната прогресивна критика, романът си остава и до днес ярка картина на народния живот, въпреки стеснените рамки на разказа около драмата и грижите на селския кулак Юрталана и неговото семейство, защото покрай това проличават и се разкриват отношения, борби, пейзажи от селската природа, които дават по-широка картина на действителността.

В този роман Караславов показва истинско художествено майсторство в композиция, характеристика на героите, грижа за езика и стила, любов към страдащите хора от народа. Задачата, която си поставя авторът, да изобрази алчността за пари и имот у Юрталана — селски думбазин — и престъпленията, които тази алчност поражда, безпомощността у снахата, гибелта на сина, страха от разкриване на убийството на момчето в царевичната нива, е постигната с голяма реалистична сила и психологическо проникване. При това тук психологическият анализ не е отвлечен, формалистичен, а конкретен, свързан с действията, думите, жестовете на героите, безизкуствен и правдоподобен.

С романа „Снаха" Караславов прави крачка напред в развитието на българския роман изобщо, следвайки най-добрите традиции на нашите майстори-класици и едновременно разширявайки своите художествени средства, наблюдение, своя опит по пътя на социалистическия реализъм.

Изобщо в този период той расте като писател, оформява се като художник на словото, с ясно подчертана марксическа идеология. В по-ранните си творби („На пост", „Споржилов") Караславов ни запознава с борбата на пролетарските маси в Средна и Източна Европа срещу капиталистическата експлоатация за по-добри трудови условия, за хляб. Той расте, защото, застанал на революционни позиции, на позициите на съветската литература при наши условия, той заживява с борбите и идеите на епохата, епоха на пролетарски революции и империалистически войни. Той израства, следвайки пътя на Димитров, решенията на Коминтерна на културния фронт, на културната политика на Българската комунистическа партия.

Спомням си неговата работа в периода на 30-те години. Ние се срещахме в редакциите на прогресивните вестници и списания, където той биваше най-редовен и акуратен сътрудник. Той се интересуваше от произведенията на нашите писатели, от съветската литература, от културата на западните страни. Освен с оригинални творби, той участвуваше с преводи на чужди автори, в проза и стихове — такива като Иржи Волкер, Нойман, Шолохов и други.

След Девети септември Караславов не само разшири и задълбочи своята писателска работа, но показа и голяма енергия и твърдост в строителството на Народната република. Той бе един от близките сътрудници на Георги Димитров и др. Вълко Червенков в борбата срещу вражеските прояви в изграждането на новата социалистическа култура. В статии и фейлетони той жигосваше враговете на прогреса у нас и в чужбина, разобличаваше интригите и клеветите на хлевоустата реакция, жалките оръдия на довчерашната тиранска власт („Свърши се нашата").

С повестта си „Танго" Г. Караславов направи нова значителна стъпка в своето развитие като социалистически реалист. В нея той показва дълбокото морално разложение на фашистката върхушка у нас, както и мъжеството на борците против фашизма на село. Макар че втората част — борбата на село — е по-правдива и убедителна от първата, повестта като цяло е творба, която оставя у читателя силно впечатление.

Караславов посвети не малко време и сили на бригадирското движение. В очерка си „Проходът на младежта" той разказва живо и убедително как расте и се калява новата наша младеж, добивайки нови навици и нов морал, който по-късно ще бъде циментът на социалистическото строителство в нашата страна.

С участието си във Втория световен конгрес на привържениците на мира във Варшава, както и в Конгреса на народите за мир във Виена той сякаш получи оня голям импулс в борбата за мир, който го заведе в Китай и Корея и утвърди вярата му в победата на лагера на мира. В книгата си „В героична Корея" той отрази борбата на корейския народ срещу агресията и зверските изстъпления на американските империалисти.

Обществената и литературна дейност на Караславов като член на Президиума на Народното събрание, директор на народния театър, редактор на сп. „Септември" е органически свързана с творческата му работа, където зреят замислите за нови творби от рода на „Танго" и „Обикновени хора".

Не изцяло и не изведнъж Караславов насочи вниманието си към нашето село. Към това го ориентират селският му произход, разгромът на героичното Септемврийско въстание, политиката на Партията за единен фронт със селяните, неговото художествено чувство, че писателят трябва да изобразява само онова, което най-добре познава, както и любовта му към земята и труженицте на селото.

Хората, които рисува Караславов в своите „Селски истории", не се отличават с нищо необикновено, освен с това, че са моделирани грижливо и с познаване и че всеки един изразява някоя характерна черта, особеност, страст, суеверие на своята среда. В тия разкази, както и в по-раншните му сборници, има безспорно някои по-слаби неща, писани, тъй да се каже, „на коляно". Но в повечето от тях личи окото на зрял наблюдател, който умее да даде живи хора, правдиви характери. Така в разказа „Косач" е разкрита чистата радост на селянина, който става баща. Изгонен от жените, които бабуват, от съображение на целомъдрие, Илю се озовава в ливадата си. Започва да коси, потънал в мисли и мечти за детето: то сигурно ще е момче; как ще порасне, ще го изучи, ще стане голям човек... В залисията си и увлечението си той вижда, че е окосил не само своята ливада, но и ливадата на съседа.

В тия свои разкази Караславов се очертава като писател на селото от нов, по-висок разред както по линията на по-широкото наблюдение и вживяване в селската действителност, така и по линията на побогатото идейно обобщаване на живота и настроенията на село. В тях е показана еволюцията на селската маса, политическото и обществено пробуждане на селото между двете световни войни.

Не е мислимо един писател с такова остро социално и политическо съзнание, с живо патриотично чувство да не използува сатирата, фейлетона срещу враговете на народа, срещу рушителите на културата. От 1932 до 1946 година Караславов издава редица книги, като „Изчадия адови", „Виненага чешма", „Сега му е времето",

„Свърши се нашата", в които жигосва всички и всякакви вражески прояви в пътя на нашето ново развитие. В тяхната грубовата сатирична канава са отразени сякаш страстната воля, напрежението и омразата на първичната природа срещу виновниците за вековното народно тегло.

Караславов е написал и редица книги за деца, но в тази широка продуктивност основното за него си остават романите му „Татул", „Снаха" и „Обикновени хора".

Докато в „Татул" и „Снаха" авторът разкрива общественото развитие по пътя на личната съдба, например в лицето на Юрталана като тип на алчен и жесток грабител и на неговите жертви в семейството му и вън от него — простите, обикновени селски хора, осветявайки покрай това острите класови конфликти на село— в романа „Обикновени хора" Караславов си поставя по-широки, новаторски задачи — да разкрие в широк исторически план социалните противоречия отпреди Първата световна война, идейните и класови борби, назряващите събития и национални катастрофи, за да се види правилността на борбата и политиката на Комунистическата партия, жизнеността на комунистическата идеология. В този епичен план, в новите части на романа, развитието ще бъде доведено до Втората световна война и до победата на Девети септември.

В първата част на „Обикновени хора" авторът рисува галерия от селски труженици, мъже и жени, с техните всекидневни грижи, труд, мечти, с техните скърби и радости, а така също създава и връзка с града чрез образите на учителя Тъкачев и баща му; постепенно действието се насочва към войната и фронта, макар и не пряко, разкриват се дълбоките конфликти на икономическото и обществено развитие в този исторически период.

За пръв път в нашата литература е обрисуван подробно типът на „общоделеца" в лицето на учителя Тъкачев, образ на „идеалист", представител на дребнобуржоазната интелигенция, който идва на село да служи „на народа", макар че би могъл да иде да следва в чужбина... Бащата, патентован „широк" социалист, водач на партията в града, отстъпва пред желанието на сина си, но дири разни начини да го изтръгне от тази негова „болест". Авторът е обрисувал обективно учителя Борис Тъкачев, рожба на средата, на възпитанието в дома на стария „социалист", адвокатът Тъкачев, разкрил е неговото политическо верую в разговора с неговия хазаин Киро Тошавров:

— Ти си по-учен, четеш повече и, то се знае, повече ще знаеш — пита Киро. — Как върви войната, къде ще ѝ излезе краят, кой, според тебе, ще надвие?

Какво се оказва? Широкият социалист е германофил и патриотар, който смята, че „ще победи оная страна, която има по-развита индустрия. А безспорен факт е, че германската индустрия е първа в Европа, та дори и в света, и германската техника е ненадмината", затова според него „всички шансове за победа в тази война са на страната на Германия".

Ще се намеси ли България в тази война?

На този въпрос „идеалистът" отговаря уверено:

— Ние няма да се намесим в тази война! Освен ако ни наложат нашите национални идеали, от които ние в никой случай не можем да се откажем...

Образът на учителя Тъкачев е правдив както по отношение на мирогледа му, така и в личния му живот. Като характер той е неустановен, колеблив, половинчат, разгален син, играчка в ръцете на родителите си.

Любовта му към Станка е също лишена от дълбочина, от силна страст, от сложни вътрешни вълнения. Тя му се вижда „романтична" до момента, когато родителите му, изпаднали в паника, че той може да се ожени за едно селско момиче, му заявяват привидно, че са съгласни, само ако замине за Париж и завърши науките си — защото знаят, че времето и парижкия живот ще го отрезвят...

Образът на Станка е даден в романа с голяма релефност, жизненост и дълбочина. Любовта ѝ е разказана от автора с много подробности, вълнения, макар че психологическата сложност, в каквато авторът поставя простата селска девойка, може би е твърде неубедителна, ако не я спасяваше художественото умение на автора.

Станка се влюбва в Тъкачев дълбоко, чисто, неудържимо, с увлечението на своето непорочно сърце и когато неверният любовник, заминал за Париж с обещанието, че ще се върне, като свърши, и ще се ожени за нея, когато, с една дума, той я забравя, тя намира в себе си сили да понесе твърдо нещастието си и дори да се омъжи за един работник-комунист.

В романа си Караславов е дал още цяла редица герои, някои на преден, някои на по-заден план, които е обрисувал според ролята и значението им. Майсторски са портретувани образите на братята Кръстю и Киро Тошаврови, на жените им Кръстьовица и Кировица, на стария Тъкачев и жена му и други по-слабо очертани образи.

Казвам „портретувани", защото такъв е методът на Караславов. Той описва героите си от всички страни, описва действията им, жестовете, думите. Като че те нямат свой живот, своя воля, а са подчинени на волята на автора. Той не ги поставя „в действие" — движението в романа да изхожда от самите тях, от тяхната борба, конфликти, контрасти, помисли, чувства. Те са като хипнотизирани от настойчивостта на майстора-художник и вършат това, което той иска, говорят това, което той желае. Така той описва срещата между Станка и Тъкачев най-подробно (едновременно, разбира се, и много интересно), вместо да ги постави в обстановка, където да се разкрият те сами, в непринудено действие, без намесата на автора.

Това личи по глаголните времена: „Станка все си мислеше", „все ходеше", „биваше разсеяна", „гледаше продължително" — действието е многократно, психологически неправилно.

Описанието продължава: „Срещата с младия учител беше случайна и краткотрайна, но Станка все си мислеше за нея и оттогава все ходеше радостно възбудена. А понякога тя дотолкова биваше разсеяна, че майка ѝ я гледаше продължително, свиваше устни и я гълчеше грижовно: — Срамота е, мари Стано! Де ти е ума на тебе?"

И така нататък — до края на романа: той е разказан от автора, наместо показан чрез действията на героите.

Правилен ли е тоя метод? Безусловно правилен, ако не се стига до крайност.

Това е методът на големите критически реалисти от миналия век, методът на Дикенс, Флобер, Салтиков-Щедрин. Аз не възразявам против него. Смятам само, че в нашия случай той стеснява рамките на романа и усложнява работата на писателя. Хубавото в „Обикновени хора" е, че този маниер на писане изостря наблюдението, вниманието на автора и задълбочава художественото му майсторство, чувството му за език и езиково многообразие.

Караславов е признат познавач на българския език. Израснал на село, той е почерпил най-хубавото от езиковото богатство, от речниковото богатство на народа, от народните обрати и пословици. От друга страна, почерпил е не малко и от езика на Ботев, Вазов, Яворов, Алеко, Смирненски. В това отношение той е положил голям труд и постигнал завидни резултати. В романа е разграничен езикът на героите — интелигенти и селяни, строго индивидуализиран.

Езикът на романа е чист от досадни диалектизми и провинциализми, ако не се смятат някои думи, като „ошмулкан", „каръци", „дружкуваха" и др. Това е език на писател, който знае, че душевният живот се изразява в слова и че тия слова трябва да отговарят на жестовете, на психологическото състояние на героя, на социалната му среда, на интелигентността му и пр. Тук Караславов е в стихията си; той отлично владее лексиката, жанровото многообразие на народната реч. Той умело си служи с пословици и характерни изрази.

Понякога обаче той влага в авторския текст изрази, които не се „годят" към хубавия език на романа, не са в съгласие с принципа за различието на авторския език в романа и езика на героите. Например: „Тя се преструваше, че нищо не вижда, но очите ѝ играеха на четири." „Тоню и Петричка не можаха да ѝ кажат нищичко за това." „Макар че въртеше доста пари." „Киро взимаше по 200 левчета." Такива примери могат да се посочат още много.

Освен към езика, Караславов показва здраво чувство към природата. В „Снаха" отделни природни картини са дадени по-богато и колоритно, но така мимоходом, между трескавия живот на хората, че почти се губят. В „Обикновени хора" пейзажът играе важна роля и това е нова придобивка в творческия стил на писателя. Чувствува се характерността на българската природа от онова време — пустинните кърища, жълти стърнища, голи пасбища... които ни спомнят знаменития стих на Ботев: „Вихрове гонят тръне в полето." Или — летния и пролетен пейзаж, когато нашата земя се превръща в градина. Караславов умее да подчертае типичното в природата, която е наблюдавал от детинство и която тъй страстно е обикнал.

Ще приведа два примера. Първият:

„В далечината се мержелееха синкавите очертания на Родопите, призрачни и примамливи. По неравния път край реката се дигаше облак прах от селската чарда, която се прибираше след дневната паша. Земята беше напукана, зажадняла за влага. Селската мера

БАН Институт за литература БИБЛИОТЕКА

беше оголена като с мотика и само край ниски ошмулкани храсталаци далече от пътищата изскачаха пъргави лалугери, изправяха се като колчета, оглеждаха се внимателно и любопитно за минутка и изчезваха от погледа, както бяха се явили."

Или друг пример, един от многото:

„Сега полето беше сиво, еднообразно и глухо. Много нарядко прелитаха самотни гарвани и техният пресипнал грак отекваше зловещо над задрямалия простор. Листата на редките дървета в полето вече жълтееха и падаха. През тези сухи, бездъждовни дни на ранната есен, когато не подухваше никакъв ветрец, слънцето вече грееше слабо и времето беше хладновато."

Някои критици, като говорят за романа, изтъкват, че в този вид той е завършен и че няма възможност героите да се развиват по-нататък. Аз мисля, че за замисъла на автора това не е необходимо. Другите части могат да се явят с нови герои и все пак задачата на романа — да даде епическо изображение на епохата — ще бъде постигната. Такива примери имаме с „Човешка комедия" от Балзак, с някои от романите на Голсуърти, Томас Ман... Впрочем, чудно ли ще бъде, ако Станка с време се яви като ятачка на партизаните и Борис Тъкачев — като депутат в Народното събрание на Филов?

Като битописател на селото Караславов продължава създадените вече реалистични традиции в творчеството на Йовков, Елин Пелин, Влайков. Тук, разбира се, имаме нов етап в развитието на тази тематика, свързан с нова идейност, с принципите на социалистическия реализъм. Макар че в романа се описват хора и събития от времето преди Първата световна война, обаче, спазвайки историческата и жизнена правда, авторът показва пътя на развитието, борбата между старото и новото, между реакционното и прогресивното, той има перспектива, каквато поменатите по-горе писатели нямаха.

Благодарение на своя творчески маниер, да следва главните си герои и да следи всяка тяхна крачка, от окото на Караславов са убегнали образите на някои от второстепенните, но важни за развоя на действието фигури, като учителката Станчева, тесняка Иван Тодоров, Слав и други, убегнали са редица масови сцени, в които биха се разкрили по-нашироко обществените настроения на село. Борбата против готвената от Фердинанд и Радославов война е дадена само в разговори, докато исторически тя бе превърната от Партията на Благоев в обществено движение. Нека си спомним думите на Георги Димитров от трибуната на Народното събрание: „Ние не сме готови да жертвуваме нито един сантим, нито една капка кръв за политиката, която води не към гарантиране свободата и независимостта на България, а към погубването на България..." Трябваше наистина този момент да не се изпуща от автора, да се подчертае, че българският народ не е стоял пасивен пред надвисналата военна опасност.

С „Обикновени хора" Караславов израства като романист. Докато в „Татул" и „Снаха" той строи фабулното и идейно развитие на повествуването върху случайни причини (падането на дървото върху сина в „Татул" и случайното убийство на момчето в нивата на Юрталана), в „Обикновени хора" животът е подхванат нашироко,

разгърнат идейно и художествено, с епически замах. Тук Караславов показва умение да фабулира, да детайлира, да рисува. В романа има сцени, които вълнуват. Въпреки малките слабости, които посочих, той е ценен принос в нашата литература, бих казал връх в развитието на нашия селски роман. Може би някои съвременни наши романисти на селото биха могли да се поучат от неговите положителни страни. Всичко в този роман — хора, събития, труд, природа — е наше, българско. Атмосферата на романа ни заразява с близки, познати внушения, образи, картини. Ние живеем с романа като в познат свят, с него изпъкват спомените ни от детинство и ние се радваме, че можем да дишаме въздуха на нашата земя, да съзерцаваме високото й небе, нейните планини и полета, народа й с неговия хубав език, с героичните му борби и славни победи.

Аз казах в началото, че Георги Караславов е един от първите и най-надеждни представители на съвременната ни литература. Това е така не само защото той е един от нашите талантлави писатели, но и затова, че той се намира днес в разцвета на своето творчество. Създаденото от него е достатъчно да запише името му в страниците на нашата литература, но ние не се задоволяваме с това. Ние мислим, че отсега нататък той ще създаде произведения, които ще обогатят още повече нашата литература.

ИЗ ИСТОРИЯТА НА РУСКОТО КНИЖОВНО ПРОНИКВАНЕ У НАС

(XI—XIV ВЕК)

от Боню Ст. Ангелов

Разработването на руско-българските книжовни отношения ние дължим най-много на руската и съветската литературна и историческа наука, понеже първи руските учени поставиха въпроса за въздействието на старорускатa книжнина върху нашата средновековна литература, като същевременно изнесоха и твърде много материал по него.

От руските учени пръв М. Н. Сперански със своята встъпителна лекция „Деление истории русской литературы на периоды и влияние русской литературы на югославянскую“[1] постави въпроса за влиянието на руската литература върху нашата средновековна литература. Според него, поради особеното историческо развитие на българския и сръбския народ, това влияние става по-силно едва от XVI век насам. Липсата на повече материали е попречила на Сперански да се спре по-подробно на руско-българските литературни отношения за времето до XVI век. В последните свои изследвания за връзките на южнославянските литератури с руската литаратура той отделя повече внимание на руско-българските книжовни връзки[2].

Своите многогодишни наблюдения по тоя проблем Сперански излага в студията си „К истории взаимоотношений русской и югославянских литератур (Русские памятники письменности на юге славянства).“[3] Като излиза от новите материали из историята на руската литература, той намира, че е напълно основателно да се поставят на преоценка досегашните установки за взаимоотношенията между руската и южнославянските литератури. Старите изводи не изразяват достатъчно пълно и правилно действителните взаимоот-

---

[1] Русский филологический вестник, том XXXVI, 1896 г., кн. 3—4, стр. 193—223.

[2] Вж. Сербское житие Феодосия Печерского. — Сборник В. О. Ключевски. Москва, стр. 537—546; Откуда идут старейшие памятники русской письменности и литературы? — Slavia VII, 1928 г., кн. 3, стр. 516—535; Переводныев сборники изречений в славянорусской письменности. Исследования и тексты. Москва 1904 г.; Югославянские и русские тексты „Сказания о построении храма Софии цареградской“. — Сборник В. Н. Златарски. София 1925 г., стр. 413—422.

[3] Известия Отделения русского языка и словесности Русской академии наук. Том XXVI, 1921 г., стр. 143—206.

ношения на тия литературы. Тези отношения не са така прости, не е толкова голяма разликата в културния уровен на южните славяни и на Русия, че да се говори само за заимствувания от страна на Русия спрямо южните славяни и Византия. По-грижливото проучване на южнославянските литературы показва, че те съдържат редица руски произведения и именно тези факти „заставляют попытаться дать им объяснение не простой случайностью, а подыскать им более или менее прочное и научное объяснение на основах того, что мы знаем теперь о взаимоотношениях Руси и славянства в других областях. Численность этих фактов..., если и не так велика, как юго-славянских памятников в обиходе русской письменности старшего времени, все же относительно довольно значительна, так что может уже быть поставлен более общий вопрос о роли русской литературы в юго-славянской, как мы в свое время ставили и решали вопрос о роли юго-славянской литературы в русской."[1]

Проучванията у нас върху руско-българските литературни отношения са твърде малко. Освен това повечето от досегашните изследвания са едностранчиви, понеже в тях за руско книжовно влияние върху българската литература се говори главно за времето на нашето национално-освободително движение през Възраждането. Въпросът за литературния и културен досег на българите с русите през средновековието е слабо или почти никак не е разработван. Доколкото има изказани мисли по него, те са дадени в най-общи фрази.

Един от първите български учени, който направи ценен принос към въпроса за руското книжовно влияние у нас, е видният литературен историк проф. Ив. Д. Шишманов. В няколко свои изследвания, главно върху нашата възрожденска литература, той изнася материал за такова влияние и прави свои изводи. Особено ценно е проучването му „Наченки от руско влияние в българската книжнина (За Пушкиновия юбилей, 26 май 1899 г.)"[2].

Шишманов пише: „Кога се начеват първите литературни сношения между Русия и България и по какъв път се извършват те, мъчно е да се каже с положителност. За Сърбия ние знаем например, че още в началото на XVIII век, след Пожаревачкия мир (1718), когато Австрия завладя и голяма част от днешното сръбско кралство, били отворени със старанието на сръбските патриарси учи-

[1] М. Н. Сперанский, К истории взаимоотношений русской и югославянских литератур, стр. 149—150.

Други ценни трудове по този проблем дадоха:

А. И. Соболевский, Южно-славянское влияние на русскую письменность в XIV—XV веках. — Сборник ОРЯС, т. 74, 1903 г.; А. И. Яцимирский, Мелкие тексты и заметки по старинной южно-славянской и русской литературам. — Известия ОРЯС, т. II, 1897 г., кн. II; т. III, 1898 г., кн. I; т. IV, 1899 г., кн. II; т. V, 1900 г., кн. IV; т. VII, 1902 г., кн. I; т. XI, 1906 г., кн. II; т. XIII, 1908 г., кн. II. Обилни библиографски бележки и материали Яцимирски изнесе и в своите обемисти трудове „Описание южно-славянских и русских рукописей заграничных библиотек", 1921 г., „Славянския и русския рукописи румынских библиотек", 1905 г. и „Из истории славянской письменности в Молдавии и Валахии XV—XVII вв.", 1906 г.; Н. С. Державин, Племенни и културни връзки между българския и руския народ. София 1945 г., стр. 72—102; М. Н. Тихомиров, „Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в." — Славянский сборник, Москва 1947 г., стр. 125—201.

[2] Списание „Български преглед", г. V, 1899 г., кн. IX—X, стр. 113—177.

лища за духовенството, в които били повикани руски учители. Тия учители донесли със себе си руско-славянски буквари и граматики и те са, които въведоха в сръбската литература вместо народния език — руско-славянския. Ала такова прямо руско влияние у нас не може да се констатира, особено толкова рано. Ако у някои от нашите македонски литературни дейци се забелязва влияние на руско-славянския език, то е косвено и се дължи на сръбската школа."[1] Шишманов ясно изтъква, че „такова прямо руско влияние у нас не може да се констатира, особено толкова рано" (касае се за XVIII в.). По-нататък той съвсем правилно отбелязва, че пред българската наука стои един важен въпрос за разрешаване — „да се установи к о г а приблизително се начева внасянето на черковни книги из Русия в България и от какво е било то условено? Който би отговорил на тоя въпрос, би хвърлил въобще известна светлина върху характера на първите ни по-нови сношения с Русия, па би ни помогнал и да узнаем, негли, как ще са се пренесли в България и първите с ъ щ о р у с к и книги". Този проблем Шишманов засяга и в студията си „Русское влияние и Пушкин в болгарской литературе"[2], в която сочи XVIII век като начало на руското книжовно проникване у нас. Шишманов пише: „Когда начинаются первыя литературныя сношения между Россией и Болгарией (независимо от церковно-славянской письменности, так как влияние богослужебных книг русской редакции на ново-болгарское правописание имеет лишь чисто формальный характер), точно сказать трудно.

В общем, несомненно только то, что эти сношения завязываются еще раньше середины прошлого столетия."[3] Според него, първа българска книжовна заемка из руската литература е прочутата „Повесть о падении Царьграда". И в двете си студии Ив. Д. Шишманов не изнася нито един факт на руско литературно влияние (освен посочената от него „Повест за падането на Цариград"), който да засяга руско-българските книжовни връзки от по-старо време — от XI до XVII век. Що се отнася обаче до разкриване на огромното и благотворно руско влияние върху нашето културно развитие през XIX в., той привлича извънредно много ценен фактически материал, придружен със съответните историко-литературни бележки и обяснения.[4]

---

[1] И в. Д. Ш и ш м а н о в, Наченки от руско влияние в българската книжнина, стр. 118—119.

[2] С б о р н и к Отделения русского языка и словесности. Том LXX, 1902 г., стр. 1—49.

[3] С б о р н и к ОРЯС, т. LXX, стр. 4.

[4] Руско-българските културни и литературни отношения се разглеждат и в изследванията на следните наши учени: Б е н ю Ц о н е в, История на български език. Том I, 1919 г.; Том II, 1934 г.; Б е н ю Ц о н е в, Врачанско евангелие. София 1904 г.; Л. М и л е т и ч, Повест за паданието на Цариград в 1453 г. — С б о р н и к НУНК, кн. XII, 1895 г.; Б о я н П е н е в, История на новата българска литература. Том I, II; В е л ч о В е л ч е в, Българи и руси в светлината на движението за славянско единство.—Сп. И с т о р и ч е с к и п р е г л е д, г. V, 1948—1949, кн. 1, стр. 72—94; Н и к о л а й Д ы л е в с к и й, Рыльский монастырь и Россия в XVI—XVII веке. София 1947 г.; В. Н. З л а т а р с к и, Болгарский историко-литературный элемент в русской летописи. — Т р у д ы V съезда русских академических организаций за границей. Част I. София 1932 г., стр. 336—352; П. М у т а ф ч и е в, Към въпроса

Въпросът за началото на културните отношения между българи и руси е един от важните въпроси в историята на двата народа. В своя доклад за делото на братята Кирил и Методий другарят Вълко Червенков се изказа с пределна яснота по него. „Тъкмо по това време и тъкмо във връзка с проникването на културното влияние на Византия в съседните страни под формата на християнството и с помощта на славянския език се отнася и началото на нашите културни връзки с руския народ... Ето защо Кирил и Методий, както и техните ученици, една част от които са намерили прибежище в Русия, не принадлежат на един отделен славянски народ, а принадлежат на цялото славянство."[1]

Започнало още от X век, българското книжовно влияние върху Киевска Русия се засилва през XI век, въпреки тежкото политическо положение на нашия народ, попаднал под византийско робство. Тогава някои от българските книжовници забегнали на север от Дунав, гдето влезли в досег с русите, а някои от тях може да са отишли и в Киев. Израз на тези оживени литературни отношения се явява не само пренасянето на български книги в Русия, главно преводни, не само тяхното преписване, но и вмъкване на сведения за български културни и църковни дейци от онова време, които биват схващани като общи дейци за възхода на славяните. В прочутото „Остромирово евангелие" от 1056—1057 г. намираме сведение напр. за славянския просветител Кирил под 14 февруари. Такива сведения съдържа и „Архангелското евангелие", руски паметник от XI век, и други някои руски ръкописи. Известното „Галичко евангелие" от 1143 г. дава помен

за българските извори на руските летописни известия. — Списание на БАН, кн. III, 1912 г., стр. 135—148; Ив. Г. Раев, Вековыя русско-болгарския языковыя и литературныя связи. — Труды V съезда рус. акад. организ. за границей. Част I, стр. 325—336; Иван Гошев, Духовните връзки между българския народ и руския през време на петвековното ни робство. С нови данни из паметниците на Църковния историко-археологически музей в София. — Сборник Славянско братство. София 1945 г., стр. 28—34; Всеволод Николаев, Славянобългарският фактор в християнизацията на Киевска Русия. София 1949 г., стр. 139—160; Димитър Ангелов, Руси и българи в историята. София 1945 г.; Иван Снегаров, Духовно-културни връзки между България и Русия през средните векове (X—XV в.). София 1950 г.; Иван Снегаров, Културни и политически връзки между България и Русия през XVI—XVIII в. София 1953 г.; Андрей Цветков, Исторически корени на българо-съветската дружба. София 1952 г.

[1] Вълко Червенков, Делото на братята Кирил и Методий, стр. 32. По тоя въпрос вж. още Вл. Ламанский, О некоторых славянских рукописях в Белграде, Загребе и Вене. СПБ 1864 г., стр. 115—120; Н. С. Державин, Племенни и културни връзки между българския и руския народ. София 1945 г.; Иван Снегаров, Духовно-културни връзки между България и Русия през средните векове (X—XV в.). София 1950 г.; Вс. Николаев, Славянобългарският фактор в християнизацията на Киевска Русия. София 1949 г.; М. Н. Тихомиров, Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в. — Славянский сборник, 1947 г. Тихомиров пише: „Нет никакого сомнения в том, что письменность на Руси была тесно связана с очагами культуры на Балканском полуострове, хотя до сих пор не сделано сколько-нибудь полных исследований в этой области... Время проникновения южнославянской письменности на Русь восходит по крайней мере к концу X в." (стр. 164—165).

за Иван Рилски под 19 октомври: „преподбнаго Ноана Рыльскаг“о[1]. Големият сборник от XII век в прочутия Успенски събор в Москва съдържа житието на Методий (дадено под 11 май), а също така и общата похвала за Кирил и Методий (под 6 април)[2]. В руски ръкописи от това време се срещат често съчинения на български автори[3]. Така щото благодарение на оживените руско-български културни връзки през X—XI век руската литература получила голямо развитие, за което говорят и някои летописни бележки от онова време. В ръкописен сборник от 1072 г., пазен в бившата Синодална библиотека в Москва, за княз Светослав Владимирович напр. се казва, че изпълнил с книги своя дом[4]. За Владимировия син Ярослав Мъдри „Повесть временных лет“ разказва: „I бѣ Арославъ люба церковныа уставы, попы любяще по велику, излнха же черноризцѣ, и книгамъ прилежа, и почитаа е часто въ ночи и въ дне. I собра писцѣ многы и прекладаше отъ грекъ на словѣньское писмо. I списаша книгы многы, ими же поучаться вѣрнии людье наслажаютсѧ ученьа божественнаго. Арославъ же сей, акоже рекохом, любимъ бѣ книгамъ, и многы написавъ положи въ святѣй Софьи церкви, юже созда самъ.“[5]

Предвид на всичко това видният руски учен акад. А. И. Соболевски така характеризира началния период на руската литература: „В первые века существования русской письменности число переводов, сделанных южными славянами с греческого на церковнославянский язык и перешедших от южных славян к нам, было довольно значительно. Можно думать, что в это время русские уже могли читать почти все те южно-славянские переводы IX—X веков, которые мы знаем по дошедшим до нас спискам.“[6]

Докато през X век може да се говори предимно за българско културно влияние върху русите, то от края на XI век и особено от XII век насам има вече обратно въздействие — руската литература влияе върху развитието на нашата литература, произведения

---

[1] А. Горский — К. Невоструев, Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Отдел первый. Священное писание. Москва 1855 г., стр. 263.

[2] Ал. Т.-Балан, Кирил и Методи, II, София, 1934 г., стр. 11.

[3] И. И. Срезневский, Сведения и заметки... № LII. — Сборник ОРЯС, т. XII, 1875 г., стр. 198.

[4] А. Чертков, О переводе Манасииной летописи на словенский язык по двум спискам: Ватиканскому и Патриаршей библиотеки с очерком истории болгар. Москва 1842 г., стр. 37—38.

[5] Повесть временных лет. Часть первая. Текст и перевод. Москва—Ленинград 1950 г., стр. 102—103.

[6] А. И. Соболевский, Переводная литература Московской Руси XIV—XVII веков. Библиографические материалы. — Сборник ОРЯС, т. LXXIV, № 1, СПБ 1903 г., стр. V.

на руски писатели се преписват и разпространяват у нас. Това схващане за ранното проникване на руската литература на юг, за нейното въздействие и роля в културния живот на южните славяни е сравнително ново схващане в литературната история. То окончателно се утвърди в най-ново време благодарение на някои съветски историко-литературни публикации. Преди това се смяташе, че такова влияние няма, смяташе се, че през X—XIV век съществува само южнославянско литературно влияние върху руската книжнина. Един от най-новите изследвачи на тоя проблем — съветският учен проф. М. Н. Тихомиров, пише по този повод: „Культурные связи русского народа с южными славянами рисуются в нашей литературе необычайно односторонне. Южные славяне, в основном болгары, якобы влияют на русскую письменность и литературу. Русь все время получает, а Болгария дает. Между тем в такой постановке вопроса можно справедливо усомниться даже по чисто теоретическим основаниям. Расцвет культуры в Киевской Руси падает в основном на XI—XII вв., между тем два названных столетия были временем несомненного упадка Болгарии... Спрашивается, каким образом униженная Болгария в XI—XII вв. могла влиять на могущественное и высококультурное Киевское государство без того, чтобы не испытывать на себе обратного влияния."[1] Все тук Тихомиров изказва и съвсем определено мнение за началото на руското влияние върху южните славяни — „В XI—XII вв. начинается обратное воздействие русской литературы на южнославянскую."

Трудно е днес да се проследи разпространението на руското книжовно проникване през XI—XII век, защото византийското робство е било причина за унищожаване на много произведения на старославянските литератури. Византийската светска и духовна власт е имала враждебно отношение не само към книгите от български произход, но изобщо към славянската книга[2]. Тогава пропаднала голяма част от богатата старобългарска книжнина, която получила широко развитие при Симеон и Петър. Тогава именно се удало на византийските феодали да приложат на практика онази политика,

---

[1] М. Н. Тихомиров, Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII вв. — Славянский сборник. Москва 1947 г., стр. 162.

[2] С пълно право може да се каже, че онова преследване и унищожаване на славянските книги през XVII—XVIII век, което гърците провеждали, се е извършвало и по-рано, особено през годините, когато българският народ е бил под робството на византийците. Арсений Суханов, който посетил Света гора през средата на XVII век, предава разказа на южнославянски атонски монаси за унищожаване на славянски книги от гърците. Гърците отнели от един сърбин славянски печатни и ръкописни книги „от ненависти и что он сербин, а не грек: греки хотят чтобы всеми они владели" (Йосиф Первольф, Славяне, их взаимныя отношения и связи. Том II. Варшава 1888 г., стр. 570). Един хилендарски монах от средата на XVII век бележи: „Грьцн сажегоше книгн московскне, беда отъ лукаваго рода грьчскаго! Велнк безчестне сатворнше васем Сербем и Българом" (Йосиф Первольф, пос. съч., стр. 570; В. И. Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции. Издание II. Москва 1877 г., стр. 82). До известна степен на това обстоятелство се дължи оплакването на редица южнославянски книжовници през XVI—XVII век, че те не могат да намерят книги от „добър извод" за преписване.

срещу която толкоз остро реагирали българските политически и културни дейци от X век, най-добър изразител на които бил Черноризец Храбър. „Ко времени назначения в Охриду в качестве главы болгарской церкви Феофилакта повсюду в Болгарии церковная служба уже совершилась на греческом языке, и все болгарские училища, основанные учениками болгарского просветителя Климента, были закрыты. Задачей Феофилакта было продолжить дело ромеизации болгарского народа и ликвидировать болгарскую письменность и болгарский язык... Феофилакт в своей деятельности был, конечно, не одинок. У него, несомненно, были единомышленники, сотрудники и подражатели, увлекавшиеся его лаврами душителя болгарского языка и болгарской письменности."[1]

Тъкмо тази византийска политика на унищожаване книжнината на българския народ определя проникването и разпространението на руски книги у нас през годините на византийското робство и след него, понеже тези книги трябвало да заместят унищожените български книги. Както по-късно по време на робството под турците руската книга и руските културни работници изиграват важна роля в културното издигане, свестяване и запазване на българския народ, така и по време на византийското робство руската книга и руските дейци играли важна роля в културния и политически живот на нашия народ. Защото от X век насам славянската писменост могла да създаде и да укрепи идеята за славянско единство, за славянско родство и солидарност. Това особено важи за староруските писатели, които в творчеството си подчертават родствените връзки на русите с другите славянски народи. В „Повесть временных лет" напр. силно е подчертана идеята за славянското единство, за общността на руския народ с останалите славяни: „А словеньскый азыкъ и рускый одно есть, отъ варягъ бо прозвашася Русью, а первое бѣша словене..."[2] Тази идея намира израз и в политическите борби на българския народ, който е бил подпомаган от русите. Затова у нас по различни пътища — от Атон, Цариград и главно през Дунав — се пренасят руски книги, които трябвало да отстояват славянската писменост изобщо, да подпомагат и запазват народностното съзнание у българите, да ги мобилизират за отпор срещу византийското културно и политическо влияние. Броят на тия книги не ще да е бил малък. Сравнително бързият подем на българската литература след освобождението ни от византийско робство подкрепя тази мисъл. Даже нашето литературно развитие е толкова значително, че през 1262 г. руският митрополит Кирил III писал на деспот Яков Светослав да му прати от България книгата „Кормчая" за нуждите на руската църква.

Състоянието на руската литература през XI—XIV век определя силата на нейното проникване всред южните славяни. Поли-

[1] Н. С. Державин, История Болгарии. Том II, 1946 г., стр. 108—109.

[2] Повесть временных лет. Часть первая. Текст и перевод. Подготовка текста Д. С. Лихачева и Б. А. Романова. Под редакцией члена-кореспондента В. П. Адриановой-Перетц. Москва — Ленинград 1950 г., стр. 23.

тическите събития в живота на българи и руси също оказват важно въздействие върху характера и силата на техните културни и литературни връзки. Двата народа показват взаимна осведоменост по някои събития из тяхната политическа и културна история, които намират отражение в литературата им. Това представлява един от характерните изрази на нашите книжовни връзки с Русия до XV век. Тези сведения проникнали по различни пътища и засягали важни събития из руската църковна и политическа история. Известното „Асеманово евангелие" от X—XI век, писано на глаголица, съдържа обширен месецослов, в който се намират означени помени и за някои български културни и църковни дейци: Кирил Философ (под 14 февруари), Методий (под 6 април), Климент Охридски (под 27 юли).[1] Същият месецослов съдържа известие и за едно важно събитие из живота на руския народ — освещаване на църквата „Св. Георги" в Киев, построена от княз Ярослав през 1037 г. Под 26 ноември там се казва: „стыѧ мцѧ Екатерины и свщенне стаго Георгиа."[2]

Такова известие за освещаване на Киевската църква „Св. Георги" (пак под 26 ноември) се среща и в друг много стар български писмен паметник — „Охридския апостол" от XII век: „Свщенние стомоу Георгию."[3]

Такива известия имаме и в по-късни книжовни паметници — XIII и XIV век, а също така и през турското робство, които продължават възникналата през XI—XII век традиция.[4] Този факт е показателен — той говори за тесните връзки между двата народа, за тяхното културно общуване, за единството в църковния им живот. На освещаването на църквата в Киев се е отдавало извънредно голямо значение от русите. То се възприело като важно историческо събитие и от южните славяни, които узнали за него твърде скоро и го отразили в книжовната си и църковна практика.

Такава осведоменост по събития, свързани с историята на руси и българи, намираме отразена и в преписите на Манасиевата

---

[1] И. И. Срезневский, Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. Выпуск II, 1867 г., стр. 54, 59, 62.

[2] И. И. Срезневский, Сведения и заметки... Вып. II, стр. 55. Като прави анализ на месецослова на това евангелие, Срезневски идва до заключение, „что в числе источников, бывших под рукою составителя, был и русский, из которого взято, если не что другое, то по крайней мере память об освящении церкви св. Георгия в Киеве, 26 ноября" (там, стр. 63).

[3] И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсового письма. СПБ 1868 г., стр. 83; С. Кульбакин, Охридская рукопись апостола конца XII века. София 1904 г., стр. 107.

[4] Напр. Драгановият миней от XIII век: „Въ тои же день свщенномуч. Георгиа." — Вж. И. И. Срезневский, Сведения и заметки... Сборник ОРЯС, т. XV, стр. 412; Търновско евангелие от 1275 г.: „и свщенне стго Георгиа." — Вж. П. Н. Тиханов, Терновский месяцослов 1275 года по списку Франца Миклошича. Материалы для греко-славянский апостол. — Памятники древней письменности. Част CXVIII, 1896 г., стр. 6.

летопис, дето дори се дават и няколко миниатюри със сюжети на тая тема.[1]

Особено ценно в преписите на тази летопис са приписките, внесени от преводача, които говорят за съществуването на исторически съчинения у българите и разкриват сериозното отношение на българските книжовници към историческите въпроси. Приписките доизясняват някои събития из отношенията на българите с техните съседи, за които не е разказано достатъчно добре в самата летопис. Във всички тях се чувствува мисълта на автора-преводач.[2]

През XIII век укрепнали руско-българските политически отношения. Иван Асен II намира убежище в Русия и когато се връща отново в България, с руска помощ сваля узурпатора Борил и заема царския престол. Деспот Яков Светослав, русин по произход, играе видна политическа роля в живота на Търновското царство.[3] Тези оживени политически връзки се отразили върху културните и литературни отношения между българи и руси. В Русия, която от 1239—1240 г. вече се намирала под игото на татарите и която загубила много свои книжовни ценности поради татарските опустошения, се пренасят книги от българските земи. Пишат се писма до политически лица в страната за изпращане на книги в Русия, което от една страна отразява съществуващата вече здрава книжовна традиция между двата народа и подема на книжнината в България, а от друга страна разкрива тежкото положение на русите, в което те изпаднали, и свързаното с него унищожение на руската книжнина. Такъв типичен случай представлява молбата на киевския митрополит Кирил III до деспот Яков Светослав през 1262 г. да му изпрати книгата „Кормчая" като крайно необходима за правилното уреждане на руската църква. М. Н. Тихомиров отбелязва по този случай, че е „замечательна сама возможность подобной переписки между киевским митрополитом и болгарским князем вскоре после татарского нашествия".[4] Яков Светослав изпраща исканата книга, като я придружава със свое послание до митрополит Кирил III.

В нашата стара литература значително разпространение получили житията за руски политически и църковни дейци — Мстислав, Борис и Глеб, Олга, Теодосий Печерски и др. Този факт е доста показателен — той говори за общите културни и политически тенденции, които съществували в развитието на руския и българския народ. През XI век русите провеждали борба за създаване на самостоятелна руска църква, която да бъде независима от цариградската

---

[1] П. А. Сырку, К истории исправления книг в Болгарии. Том I, стр. 427; Миниатюрите на Манасиевата хроника във Ватиканската библиотека. София 1927 г., стр. 67—68; 72—74. Таблици XXXII, XXXV, XXXVI, XLIV.

[2] А. Чертков, О переводе Манасииной летописи на словенский язык по двум спискам: Ватиканскому и Патриаршей библиотеки с очерком истории болгар. Москва 1842 г., стр. 101; П. А. Сырку, К истории исправления книг в Болгарии, Том I, стр. 427.

[3] Подробности вж. у В. Н. Златарски, История на българската държава. Том III, стр. 322—323; 456—457; 499—519; Ф. Успенский, Образование второго болгарского царства. Одесса 1879 г. Приложение V, стр. 31—39.

[4] М. Н. Тихомиров, Исторические связи русского народа с южными славянами... Славянский сборник, 1947 г., стр. 167.

патриаршия. В резултат на това в Русия били провъзгласени редица нови светци, които изхождали из средата на руския народ. Против тяхното канонизиране се обявявала цариградската патриаршия, но въпреки това те били канонизирани от руската църква и дълбоко почитани от русите. За тях били написани съответни съчинения, които прославяли живота и делото им, които изразявали патриотичните чувства на русите. Съчиненията за тези руски светци били преписвани и разпространявани всред българите, защото те отговаряли на известни настроения и тенденции у тях. В българското средновековно общество също се прокарвала тенденция за независимост на българската църква от цариградската патриаршия. Борбата на Цариград срещу българите била много по-силна и по-остра отколкото срещу русите. Затова борбата на българските културни и политически деятели била по-трудна, давала по-слаби резултати. В тая борба те трябвало да търсят по-широка обосновка, да се опират на въведена другаде практика. За тях е било много важно обстоятелството, че в Русия имало местни руски светци, че руската църква успяла да въздигне и да прослави руски светци. Съществуващата там практика можело и трябвало да бъде използувана от българската политическа власт за осъществяване на свои задачи. В своите стремежи и намерения българите се опирали не само на съществуващата вече в Русия практика, но може да се предполага, че са разчитали и на по-осезателна материална и морална подкрепа от руската църква.

Прави впечатление, че преписването на съчиненията за руските светци се засилило през XIII—XIV век, когато българската държава се намирала във възход, когато се стремяла да осъществи възможно по-голяма независимост от Византия. Въпреки че руските светци не били признавани от цариградската патриаршия, въпреки че тя ги отричала и водела борба срещу тях, българската църква ги въвела в своята богослужебна практика и ги прославяла. Те се явявали като общи славянски светци за руси и българи. Това определено говори за общото славянско съзнание между българи и руси през средните векове и по-точно за състоянието на славянското съзнание всред българите. Въпреки установените строги църковни догми, у българските ръководители надделява общославянското племенно съзнание, което се противопоставя на стесняващата византийска църковна практика, и въздига светци из своята среда — славяни: българи и руси. Този факт ясно говори за ориентация на настроенията, за характера на борбите и стремежите, за опора в тяхното осъществяване. Редом с въздигнатите български светци Кирил и Методий, Климент Охридски, Иван Рилски, Иларион Мъгленски и др., нашата църква широко се опира и на руските светци. С това се получава особено подчертаване на народността, на племенното обособяване. Българи и руси, въпреки противодействието на Византия, провеждат своя национална политика, която намира израз и в издигнатите от тях местни светци.

Проникването на сведения за руски светци и преписването на техни жития в южнославянски ръкописи представлява *втора форма на нашите връзки* с руската литература през това

време. Всъщност това е най-характерното, най-важното, с което руската литература въздействува върху нашата средновековна литература. Тъкмо тия творби изразяват характера на руското книжовно въздействие у нас, те са най-ценното в историята на руско-българските книжовни връзки до XV век, когато нашият народ пада под робството на турците и се дава друга насока на цялостния негов живот. Често се срещат у нас ръкописи, в които са поместени по няколко творби на руски светци. Такива ръкописи има предимно от XIV век, но те не липсват и през XIII век, а също така се срещат и през времето на турското робство. Причина за това е значителната вече традиция на книжовни връзки с Русия, в резултат на което са проникнали доста руски съчинения. Разбира се, житията на руските светци се срещат преди всичко в разните преписи на славянския пролог, а след това и в някои други ръкописни книги, най-често в сборниците.

Такива южнославянски ръкописи от българска редакция или пък от сръбска редакция, със следи от български извод, които съдържат жития на руски светци, има доста, по-важни от които са: Норовски пролог от XIII в.[1], Лесновски пролог от 1330 г.[2], Румянцовски пролог № 319 от XIII—XIV в.[3], Хлудовски пролог № 189 от XIV в.[4], Търновски пролог от 1338 г.[5], Берлински пролог № 37 и

---

[1] А. Востоков, Филологическия наблюдения. СПБ 1865 г., стр. 175; И. И. Срезневский, Сведения и заметки... 1867 г., № III, стр. 16—18.

[2] И. И. Срезневский, Сведения и заметки ..., стр. 11—19; Йордан Иванов, Български старини из Македония, 1931 г., стр. 161—163, 394. Вл. Ламанский, О некоторых славянских рукописей в Белграде, Загребе и Вене... 1864 г., стр. 108—123.

[3] Ал. Востоков, Описание русских и словенских рукописей Румянцовского музеума, СПБ 1842 г., стр. 448, 451. Прологът съдържа:

На 3 май „В тьжде дн҃ь прпдбнаго ѡца ншго ѳеѡ҃снїа нгоумена печерьскаго монастыр҃е".

На 15 април „Вь тьжде дн҃ь паме҃ блговѣрнаго кнеза Мьстнслава, емоу же бѣ сьдѣлано нме вь стѣмь крщенн Теѡ҃рь".

На 11 юни „Вь тьжде дн҃ь прѣставленнїе стыѧ црце рошьскнѧ Ольгы, прѣматерь всѣхь цр҃ен рошьскнхь".

На 24 юли „Вь тьжде дн҃ь стр҃ть стаго м҃ка рошьскою Борыса н Хлѣба, а въ крщенн Романъ н Дв҃дъ".

На 26 ноември „... н сщенне великаго м҃ка Георгнѧ".

На 14 януари „Паме҃ стхь о҃ць ншнхь нзбненыхь оть глазатыхь прн Дноклнтнанѣ цр҃н".

[4] А. Попов, Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова. Москва 1872 г., стр. 378—379.

[5] П. А. Сырку, К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке. Том I. Выпуск I, стр. 458—459; Н. С. Державин, История Болгарии, том II, стр. 150.

38 от XIV—XV в.[1], два пролога в ръкописната сбирка на Българската академия на науките от XIV в.[2], служебен миней № 154 от XIV в. в Хлудовата библиотека[3], служебен миней № 160 от XIII—XIV в. в същата сбирка[4].

Яцимирски правилно отбелязва, че измежду всички руски светци всред южните славяни най-голяма почит са получили братята Борис и Глеб (Давид и Роман). Една от причините за тази почит е било известието за родството на Борис и Глеб с българите. Според „Повесть временных лет" Борис и Глеб са деца на Владимир от неговата жена-българка. „Бѣ же Володимѣръ побѣженъ похотью женьскою, и бѣша ему воднмыа: Рогънѣдь, юже посади на Лыбедн, нде же ныне стонть сельце Предъславнно, от нея же родн 4 сыны...; а от болгарынн—Борнса и Глѣба..."[5]

Това сведение на руската летопис проникнало между българските книжовници и намерило отражение в дейността им, По-късно то проникнало и всред сръбските книжовници, като станало източник за поддържане общността между русите и южните славяни. Ярко потвърждение на това виждаме в проложното житие на братята Борис и Глеб, което се намира в Лесновския (Станиславовия) пролог от 1330 година, написано въз основа на тяхно сказание в руската литература. В него има силно противопоставяне в характерите и дейността на Владимировите синове Борис, Глеб и Святополк. Първите двама, родени от българка, са светци, а Святополк, роден от гъркиня, е престъпник. „Владнмнрѹ... нмѣвшѹ жены многыа разанчныХ ѩзыкь, от ннХ же бѣ грькынн еднна, а другаа бльгарка, от нея же бѣста снн стаа Романь н Дѣдь, а нже от грькына безаконнын Стопльк, нже въздѣнже оубнйство на братнѣа..."[6]

Освен в някои от горепосочените вече ръкописи, други южнославянски известия за Борис и Глеб се намират още и в ръкопи-

---

[1] Г. А. Воскресенский, Славянския рукописи, хранящияся в заграничных библиотек... СПБ 1882 г., стр. 10, 12; А. И. Яцимирский, Описание южнославянских и русских рукописей заграничных библиотек, 1921 г., стр. 375, 379, 381.

[2] БАН, Архивен институт, рък. № 17а и № 3153.

[3] А. Попов, Описание рукописей библиотеки Хлудова, стр. 309.

[4] А. Попов, Описание рукописей библиотеки Хлудова, стр. 314.

[5] Повесть временных лет. Москва — Ленинград, 1950 г., Том I, с. 56—57.

[6] В. Ламанский, О некоторых славянских рукописях, стр. 114. В Румянцовския пролог № 319 за произхода на Борис и Глеб се разказва същото: „въ поганьствѣ же бывшѹ, нмѣвшѹ жены многне разанчныхъ ѣзыкь. ѡ нихъ же бѣ єдина грькннѣ, а другѧ бльгарка. ѡ нее же бѣста снѣ стаа Романь н Дѣдь. н ѡ грькнне безаконны Стопльк. нже вьздѣнже оубнйство на братне по ѡчннѣ смрьтн". — Вж. А. Востоков, Описание русских и словенских рукописей Румянцовского музеума, стр. 453.

сите: Зографско евангелие от 1305 г.[1], пролог на Люба Ковачевич от XIV в.[2] и други. Разпространеното между руси и българи проложно житие за убиването на Глеб на 5 септември също представлява южнославянска преработка, която има няколко южнославянски преписа[3]. Всред южните славяни разпространение е получило и проложното „Сказание за Борис и Глеб", под 24 юли, с начало: „Сватаа мученика Христова бѣста отъ земла рушьскыа" или „Сиа сватаа мученика Христова бѣша от земла рушьскыа". Според Н. Николски „это, очевидно, южнославянский извод жития, так как оно указывает на родину св. Бориса и Глеба: „отъ земла рушьскыа". Встречается в пергаменных южно-славянских Прологах, но повидимому, не в одиноковом объеме статьи"[4]. Сказанието е съставено въз основа на обширното житие в чест на Борис и Глеб, приписвано на монаха Яков. Южнославянските литератури познават и една кратка редакция на проложното сказание за пренасяне мощите на Борис и Глеб (2 май 1175 г.), която също така има южнославянски произход.[5]

Известно е, че през XI—XII век в руската литература се явяват редица талантливи писатели, като митрополит Иларион, Климент Смолятич, Кирил Туровски и др., които създават свои ценни оригинални творби. Някои от съчиненията на тези писатели проникнали всред южните славяни още през XII—XIII век. Напр. сръбският писател Доментиян, когато през 1264 г. писал житието на крал Стефан Неман, се е ползувал от съчинението на митрополит Иларион „Слово о законѣ и благодатн"[6]. Прочутият староруски летописец Нестор написал житие на Теодосий Печерски, разпространено не само всред русите, но още и всред южните славяни, на които било познато още от XII—XIII век. Известни са два напълно съвпадащи преписа на това житие от XIII—XIV век. Нещо повече дори, южнославянският текст на житието не е точен, буквален превод на

[1] И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсового письма. СПБ 1868 г., стр. 123.

[2] А. И. Яцимирский, Мелкие тексты и заметки... Известия ОРЯС, 1916 г., т. XXI, кн. 1, стр. 197; М. Н. Сперанский, К истории взаимоотношений ... стр. 184.

[3] А. И. Яцимирский, Мелкие тексты и заметки... Известия ОРЯС, т. XXI, кн. 1, стр. 194—195; Н. Никольский, Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений, стр. 279—281. По-пълен преглед на южнославянските пролози от XIII—XIV в., които сочат памет и разкази на руски светци, вж. М. Н. Сперанский, К истории взаимоотношений ... стр. 183—185.

[4] Н. Никольский, Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X—XI вв.). Корректурное издание. СПБ 1906 г., стр. 276; А. И. Яцимирский, Мелкие тексты и заметки... Известия ОРЯС, т. XXI, кн. 1, стр. 196.

[5] А. И. Яцимирский, Мелкие тексты и заметки... Известия ОРЯС, т. XXI, 1916 г., кн. 1, стр. 198, дето е печатан текстът по два сръбски ръкописа от XIV в., №37 и 38 в Берлинската библиотека.

[6] М. Н. Сперанский, К истории взаимоотношений русской и юго-славянских литератур, стр. 155—156. За другите руски книжовници, чиито съчинения проникнали на юг, вж. там, стр. 158—171.

Несторовата редакция, а представлява значително съкращение на тази редакция[1]. След като разглежда въпросите за това, къде и от кого е извършена тази преработка, Сперански прави следното заключение: „После сказанного можно без большего колебания придти к выводу, что Несторово „Житие Феодосия" в XII—XIII в. стало известно на юге славянства прежде, вероятно, в Болгарии, где около того же времени подверглось сокращению, которое и дошло до нас в сербских списках, т. е. из Болгарии перешло и в Сербию."[2]

Съчиненията на Кирил Туровски, живял през XII век, били известни на южните славяни също твърде рано. Някои от произве-, денията му през XIII—XIV век се преписвали без означение на неговото име, а били давани като анонимни съчинения. Едно от тях а именно „Повѣсть о бѣлорнзьцѣ чѧвцѣ и о мнишьствѣ и о дш̃н и о покаѧнии", е запазено в сръбски пергаментен ръкопис от XIII—XIV век, преписан от поп Драгол. Как е проникнало това руско произведение в сръбската книжнина — дали е преписано направо от руски извод или от български препис, не е толкоз важно в дадения случай. Важен е самият факт, че то се намира в южнославянските литератури, още повече, че се явява като един от най-старите руски книжовни паметници, които са се появили всред сърбите и общо между южните славяни.[3] Сръбският (южнославянският) препис на това произведение на Кирил Туровски запознавал южните славяни с някои моменти из живота на русите, по-точно с техния монашески живот. Драголовият препис (както и някои руски преписи) съдържа следния пасаж, който се отнася за Теодосий Печерски и Печерския манастир: „дрѣво бо не вьзраста дѣлѣ высоко. не листнѣ, нь плода ради хвалимо бываѣть. такс и мнихы. не монастырь славны творнть, нь добрая дѣтель мнишьскаѧ и монастырн славны твореть. и се ѧвѣ ѥсть от ѳеоˆса Печерьскаго игомна, иже вь Кнѣвѣ. понеже не лицемѣрьно мнишьствова вьзлюбнвь ба и братню своѭ, ако своѥ оуды. тѣмь же бь вьзлюбн і н мѣсто ѥго ради прославн паче всѣхь, иже вь Роусні монастыревь."[4]

[1] М. Н. Сперанский, К истории взаимоотношений русской и юго-славянских литератур, стр. 164. Повече подробности за това руско произведение вж. изследванията на М. Н. Сперанский, Сербское житие Феодосия Печерского. — Чтения в обществе истор. и древн. рос., 1913 г.; Сербское житие Феодосия Печерского. — Сборник В. О. Ключевский. Москва 1909 г., стр. 537—546.

[2] М. Н. Сперанский, К истории взаимоотношений русской и юго-славянских литератур, стр. 167.

[3] Повече вж. у М. И. Соколов, Материалы и заметки по старинной славянской литературе. — Известия историко-филолог. института князя Безбородко. Том XI (1887—1889). Москва, 1889 г., стр. 14; М. И. Соколов, Некоторыя произведения Кирилла Туровского в сербских списках. — Древности. Труды славянской коммиссии Импер. Московского археолог. общества. Том III. Москва, 1902 г., стр. 222—234 (тук е печатана цялата повест); М. Н. Сперанский, К истории взаимоотношений... стр. 167—168.

[4] М. И. Соколов, Материалы и заметки по старинной славянской литературе.— Известия истор.-филолог. института Безбородко, т. XI, 1889, стр. 14.

М. И. Соколов смята, че именно това място от този пълен най-стар южнославянски препис на „Повѣсть о бѣлорнзцѣ чѣловѣцѣ“ е указание за неговото наличие в такава форма и в руската литература. Това мнение възприема и М. Н. Сперански. Наистина, този текст се среща и в някои руски преписи, но те са от по-късно време, а преписите от по-ранно време не го съдържат. Освен това духът на текста за Теодосий Печерски и за Печерския манастир показва, че той е писан от друго лице, южен славянин, и е предназначен да даде знания за руския монашески живот, да подтикне към подражаване на Теодосий Печерски и на руските монаси. Според мене, целият този пасаж е вмъкнат от сръбския преписвач (поп Драгол или той го е взел от друг южен ръкопис — в случая не е важно). Ако това място се изпусне (както е в по-старите руски преписи), с нищо не се нарушава основният замисъл на автора. Но прибавен към един южнославянски препис, той добива голямо значение. Късните руски преписи, които съдържат това място, са го заели от южнославянски препис на „Повестта“ — по нейния Драголов препис или по някой друг препис.

Богатата староруска литература е оказвала въздействие върху нашата средновековна литература не само със своите оригинални произведения, но също и със своите многобройни преводи из чуждите литератури, главно из византийската. Преведените на руски език съчинения бързо проникнали всред другите славянски народи (предимно всред южните славяни) и ставали общославянско литературно достояние.

Руската литература много рано се обогатила с ред произведения, преведени от византийската литература. „Повесть временных лет“ определено свидетелствува за това: „И бѣ Ꙗрославъ люба церковныꙗ уставы, попы любяше по велику, излнха же черноризцѣ, и книгамъ прилежа, и почитаꙗ є часто в нощи и въ дне. И собра писцѣ многы и прекладаше от грекъ на словѣньское писмо. И списаша книгы многы, ими же поучаются вѣрнии людье на слажаются ученьꙗ божественаго.“[1]

Кога са се появили най-ранните руски преводи от византийската литература, кои съчинения са били най-напред преведени, днес е трудно да се каже. Но несъмнено е, че появилите се в Русия преводи проникнали твърде скоро и всред южните славяни, по-точно всред българите. Значителна част от тях са се разпространявали в българските земи, станали известни на българските писатели и културни дейци. Този процес се засилил особено от XII век насам, когато укрепват политическите отношения между двата братски народа.

[1] Повесть временных лет. Часть первая. Текст и перевод. Москва—Ленинград 1950 г., стр. 102.

Поради сегашното състояние на запазените паметници на старорускатa и на старобългарската литература трудно може да се уточни броят на руските преводи, които получили разпространение у нас през средните векове. Днес за много творения на тия литератури не е установено, първо, где са се появили в славянски превод — на руски, български или сръбски език. Това положение затруднява по-пълното разгръщане на въпроса, който ни интересува — кои преводи в старобългарската книжнина са извършени направо от византийската литература и кои са проникнали от руската литература.

Въз основа на ред исторически и филологически факти руската наука установи, че много съчинения на византийската литература са били преведени направо от гръцки на руски език.[1] До XIII век в Русия били преведени: Житието на Андрей Юродиви, Пандектите на Никон Черногорец, Студийския устав, История на Юдейската война от Йосиф Флавий, Сборник Пчела, Чудеса на Николай Мирликийски, Житие на Теодор Студит, Сказание за създаването на храма Св. София в Цариград, Физиолог (втора редакция), Естир, Повест за Акир Премъдри, Повест за прекрасния Девгений, Повест за Варлаам и Йоасаф и др.

Чрез руската литература у нас са дошли някои исторически произведения (хроники), повести, разкази, апокрифи и пр. Такива например са: Хронографът на Георги Амартола, Повест за Акир Премъдри, Сборникът Пчела, История на Юдейската война от Йосиф Флавий и др. Запазените старобългарски преписи на тия съчинения са от по-късно време — XV, XVI, XVII век, но те сигурно са били познати на нашите книжовници и по-рано.

В края на XIII или в началото на XIV век в старобългарската литература прониква чрез руската литература „Сказание о създании Храма премудрости божие, глаголемъи света Софиа, иже есть въ Константинеградѣ, иже въздвиже и обнови благочьстивый царь Іустиніанъ". По произход сказанието възхожда към византийската литература, дето се появило не по-късно от IX век. Неговият първоначален руски превод не е запазен, обаче известните по-късни руски преписи показват известна връзка с този стар превод. В руската литература сказанието обикновено влиза в състава на т. н. Елински летописец (втора редакция) и в разните редакции на хронографа. В България сказанието прониква чрез Елинския летописец. То е запазено в един южнославянски (сръбско-български) препис от XVI век, по ръкопис № 104 в библиотеката на бившия Новоросийски университет.[2]

---

[1] А. И. Соболевски в статията си „Особенности русских переводов домонгольского периода" (вж. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии". — Сборник ОРЯС, том LXXXVII, 1910 г., стр. 162—177) прави опит да установи паметниците, преведени от гръцки в най-стария период на Киевска Рус.

[2] Подробности вж. М. Н. Сперанский, Югославянские и русские тексты „Сказания о построении храма Софии цареградской". — Сборник в чест на В. Н. Златарски. София, 1925 год., стр. 413—422.

* * *

Руско-българските литературни връзки намират израз и в езиково отношение. Руският език оказал значително въздействие върху развитието на нашия литературен език. Било чрез непосредствен допир с руски книжовници, било чрез четене на руски книги българските писатели възприемали руски езикови елементи, които те отразявали в своите творби. Редица произведения на старобългарската литература съдържат руски езикови елементи и свидетелствуват за силата и значението на културния допир с русите. Много от нашите стари ръкописни книги не са проучени в езиково отношение, за да може по-пълно да се види връзката и взаимодействието между българския и руския език. В тая насока пред българското езикознание стоят важни и отговорни задачи за разрешаване. Аз привеждам няколко положително установени вести, които говорят за руско езиково влияние, отразено в някои старобългарски книжовни паметници.

Безспорно, руските езикови елементи, проникнали в наши средновековни произведения, са много повече. Много повече са и съчиненията, които съдържат такива особености. Това обаче е специална тема, която в случая не се засяга. Изнесените материали имат за цел само да поставят в нужната широта въпроса за връзките на българската литература с руската литература; те се дават като пример, който добре илюстрира силата и размера на руското проникване у нас през онова време.

В ръкописната сбирка на С. Веркович попаднало едно евангелие-апракос, палимпсест, без юсове, което възхожда към XII век. Авторът на съвсем краткия опис на Верковичевата сбирка за този ръкопис пише: „... он в своем роде тоже единственный и имеет необыкновенную важность, потому что наполнен неимоверным количеством форм русского разговорного языка, чему подобного не встречается ни в одной известной рукописи ни в России, ни в заграничных библиотеках; а между тем, он писан не в России, а далеко на юге, в Охридской епархии“[1]. За съжаление, в описанието на ръкописа не са дадени повече бележки и извадки, за да се видят по-добре езикът на това ценно евангелие и неговата връзка с руската литература. Ето защо дадената от Беню Цонев уговорка за него си остава в сила и днес.[2]

В ръкописната сбирка на П. А. Сирку се намират откъси из едно евангелие-апракос, типичен руски устав от XII век, което той получил „отъ Края Вълкова изъ Тичи“. Тук имаме разпространение на

---

[1] Вж. Собрание древних славянских рукописей С. Верковича. — Славянския известия, 1889 г., № 41, стр. 974.

[2] Беню Цонев пише: „Не знам доколко може да се брои между подобните наши стари заемки от Русия онова евангелие, палимпсест, без юсове, от Верковичевата сбирка, за което бе съобщено в „Славянски известия“, 1889 г., че било препълнено с „неимоверным количеством форм русского разговорного языка“, а пък писано „в Охридской епархии“ и то през XII век!“ — (Годишник Соф. унив, Ист.-фил. фак., т. VII, с. 90).

толкоз стара руска книга всред българите. Г. Илински, който дава кратък опис на ръкописите на Сирку, не посочва повече подробности, за да може да се съди за времепроникването на този ръкопис у нас.[1]

Зайковският требник, среднобългарски книжовен паметник от XIV век, е характерен с руските думи, които се срещат в неговия словарен състав (лошадь, гоготати, ротъ, сватія и др.), без да показва други руски (звукови и морфологични) особености.[2]

За забелязване е, че руските езикови елементи по-усилено нахлуват в наши ръкописи от XIII век насам. Така например, цветен триод, полуустав от XIII век, среднобългарска редакция, показва вокализуване на Ъ=О: сонмищин, прѣдо мнѫ, опрѣснокъ и др.; ѧ преминава в Е: дльготрьпе, езнкь и др.; съдържа изрази: „снѣсти хлѣбь", „се оубо разоухь нако чѣкь бжен есть", „съ мнмоходнть скозѣ, нѫ прнсно створнмь емоу оубо полатѫ..."[3]

Ръкописният синаксар в апостол от XIII век, среднобългарска редакция, показва думата „сапогоу".[4] От XIII—XIV век е и едно четвероевангелие, което също показва руски елементи в езика си: ѫ=оу и обратно, ѧ=е и др.[5]

Важен паметник на руско-българските литературни връзки през XIII век е т. н. Врачанско евангелие, известно в науката още от края на XIX век.[6] В статийката си „Български ръкопис от XIII век с дири от руско влияние" Беню Цонев приема, че това евангелие е писано през XIII век. „Евангелието е без друго писано от българин и в българска област, но тия русизми в него показват, че то води началото си от руски или русифициран оригинал. Как и отде е допаднал сега този оригинал между български книжовници, не знаем; важното е, че той става образец на българско книжовно произведение още в XIII век и с това става може би първоначало на обратна литературна струя — от Русия към България."[7]

На въпроса за руските езикови елементи във Врачанското евангелие Беню Цонев се спира по-подробно в предговора към пълното издание на този паметник.[8] След обстойно проучване езика

---

[1] Г. Ильинский, Пергаменныя рукописи П. А. Сырку. — Русский филологический вестник. Том LIX, 1908 г., № 1—2, стр. 351.

[2] М. Н. Сперанский, К истории взаимоотношений... стр. 202—204; Ст. Младенов, Зайковски требник — Периодическо списание, кн. XXI, 1910 г., стр. 155—205.

[3] Г. Ильинский, Пергаменныя рукописи П. А. Сырку. — Русский филолог. вестник. Том LIX, № 1—2, 1908 г., стр. 357—358.

[4] Г. Ильинский, там, стр. 361.

[5] М. Н. Сперанский, К истории взаимоотношений... стр. 202.

[6] Беню Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. София, 1910 год., № 19, стр. 20—21.

[7] Беню Цонев, Български ръкопис от XIII век с дири от руско влияние. Годишник Соф. унив. Ист.-филолог. фак. Том VII, София, 1913 г., стр. 90.

[8] Беню Цонев, Врачанско евангелие. Среднобългарски паметник от XIII век (Софийска народна библиотека). — Български старини. Книга IV. Издава Българската академия на науките. София, 1914 година.

на евангелието той прави такъв извод: „Врачанско евангелие заслужава да бъде издадено и поради една своя особена важност в историята на старата наша книжнина: то е пряк или косвен препис от ръкопис, минал през руска ръка; в него има несъмнени дири от руски звукове и форми; а понеже други по-стар такъв български паметник досега не ми е известен, имам право да кажа, че Врачанско евангелие е първи и най-стар документ за обратно влияние на руска книга върху българска. Ако Остромирово евангелие е засега първа българска книга, преписвана в Русия, Врачанско евангелие е първа руска книга, преписвана в България... С тая обмяна се захваща и и оная книжовна взаимност между двата братски народа, която приближава отсетне тъй много езиците руски и български помежду им.“[1]

В статията си „Български ръкопис от XIII век с дири от руско влияние“ Б. Цонев казва, че търновският патриарх Теодосий изпратил на монасите от Зографския манастир, гдето той се е учил, две книги — едно евангелие от 1348 година и Пандектите на Никон Черногорец. Това станало наскоро след заемането на патриаршеския престол от Теодосий (1350 г.). Цонев приема, че евангелието било руско. Той пише: „Тъй напр. още през половината на XIV век Търновският патриарх Теодосий праща в дар на зографските братя едно руско евангелие за спомен на своето ученичество в Зографския манастир... Отде е получено това руско евангелие, не се знае, па и не е толкоз важно; важно за нас е да знаем, че през половината на XIV в. се намира в Търново, в ръцете на самия Търновски патриарх, руско евангелие“ (стр. 89—90). Тази мисъл Цонев изказва и в „История на българский език“, том I, стр. 232. Това евангелие обаче не е руско, а българско, писано в Търново, което се вижда от една бележка в него. Бележката има такова съдържание: „Слава тебѣ боже нашь и пакы рекѫ слава тн. ꙗко бес тебе ни дѣло, ни слово съвръшаетсѧ. повѣленнемь и трꙋдолюбезнынмь подвигом. въсесвѧщенаѧго патрїарха вгоспаснаго царїграда Трънова: и всей Бꙋлгарнн кнр Снмеwна. нспнсаса сне благовѣстїе Iwана Богослова нз грꙋческынхъ слогней на блъгарьскый ѧзыкь. тако и съ wтвѣтомь его. рѫкоѫ попа ѳеwтокїа, рекомааго Псланца. В лѣ. s. w. и. s“.[2]

* * *

В сравнение със създадените в старобългарската литература произведения — оригинални и преведени от византийската

[1] Беню Цонев, Врачанско евангелие... стр. 2. — Вж. също М. Н. Сперанский, К истории взаимоотношений русской и юго-славянских литератур, стр. 200—202.

[2] Вж. Н. П. Лихачёв, Палеографическое значение бумажных водяных знаков. Часть I. Исследование и описание филиграней, — СПБ 1899 г., стр. 79—80.

книжнина, проникналите у нас до XV в. съчинения от Русия не са особено много по количество. Техният брой не може и да се уточни при сегашното състояние на систематизирането на запазените славянски ръкописи. Това важи особено за ръкописите, запазени в южнославянските книгохранилища. От друга страна, не трябва да се забравя и печалният факт, че голяма част от нашата книжовна продукция е била унищожена поради особено тежките събития, изживени от нашия народ. Ето защо има основния да се мисли, че у нас се разпространяват много повече руски произведения, отколкото днес са познати. Това е толкоз по-естествено, като се вземе предвид и обстоятелството, че руският и българският език са родствени, че през средните векове литературният език на българи и руси е близък, че книжовната продукция от единия народ бързо и лесно се разпространява всред другия родствен, братски народ. Освен това съществувала е традиция и в писателските кадри, в тяхната подготовка. Не са редки случаите, когато български книжовници работят в Русия, както и обратно, руски книжовници — в българските земи. Характерен елемент в руско-българските културни връзки представлява и общата, съвместна работа на руски и български книжовници. Друг характерен елемент е, че в някои особено тежки моменти на своята история двата народа дирят взаимна подкрепа за подема на своята култура, като искат да се изпратят книги и книжовници. Особено важен е този факт, който ни известява, че руските книжовници дирят най-напред книги от български извод, за да направят препис, и след като не намерят българска редакция, ползуват се от сръбска редакция. Всички тия обстоятелства дават основание да се мисли, че у нас са проникнали много повече руски съчинения и съответни техни преписи, отколкото днес са познати. Но каквото и да е числото на руските съчинения (оригинални и преводни), влезли в състава на старобългарската литература, самото тяхно съществуване на юг е ценно в историко-литературно отношение. Фактът, че те проникнали в старобългарската литература „указывает на взаимный обмен продуктами литературной деятельности между нами и юго-славянами, а незначительный сравнительно промежуток времени, отделяющий переход памятника от времени его появления на русской почве, указывает на оживленность этого обмена, подчеркивая в то же время наличность интереса к русской жизни и литературе среди славян юга — факт, известный нам и по другим явлениям общественной, политической и вообще культурной жизни русских и югославян ранного времени“[1].

Какви причини обуславяли проникването и преписването на руските съчинения в нашата средновековна литература? Преди всичко руските произведения трябвало да допълват онова, което липсвало в нашата книжнина през XI—XIV век и което можело да има определено идеологическо въздействие. Ония творби, които имат тясно руско значение, като напр. летописите, у нас не се разпространяват, въпреки че са били познати и са оказвали въздействие

[1] М. Н. Сперанский, К истории взаимоотношений русской и юго-славянских литератур, стр. 205.

в тая насока. Бедственото положение, в което българският народ изпаднал по време на византийското робство, както и по време на многобройните нашествия на разните скитнишки племена, когато са били унищожени много книги, също обуславя нуждата да се дири и иска помощ от Русия, която помощ наистина се дава чрез книги и книжовници. На тая основа широка известност получили проложните жития на руските светци — князете Мстислав, Борис, Глеб, княгиня Олга, житието на Теодосий Печерски и др. По тая причина у нас били преписани и някои повести, разкази и апокрифи, дошли пак от руската литература.

Напълно естествено е, че проникналите руски произведения имат предимно църковно-религиозен характер — разпространяват се или се преписват главно такива съчинения, които имат пряко отношение към укрепването на християнската вяра — богослужебни или проповеднически творения. Оттук може да се съди, до известна степен, за лицата, които се занимавали с книжовна дейност. Това били преди всичко монаси, които главно имали възможност да живеят в допир с руси. Съчиненията, които разработват светска тематика, са значително по-малко, защото по-малко са били те и в самата староруска литература. Макар и от по-късно време (XVI—XVII век), такива оригинални руски или преводни руски съчинения, станали известни на балканските славяни, са сборникът Пчела, повестта за Акир Премъдри, съчинението на Даниил Заточеник, прочутата староруска воинска повест „Задонщина“ и др.

Проникването на руските произведения в старобългарската литература и разпространението им се дължи на две основни причини: 1) близостта на езика и 2) близостта на обществено-политическото развитие на русите и българите. Разликите между българския и руския език по онова време били много по-малко, отколкото са сега, което улеснява четенето на написаните на славянски език книги, независимо от това, где са създадени те — между руси или българи. Еднаквото вероизповедание играело голяма роля в този случай. В новата славянска територия, дето проникнала славянската книга, тя се употребявала на общо основание. Обаче при снемане на преписи от нея, тя била променяна съобразно с езиковите особености на съответния славянски народ и получавала съответната редакция.

Но близостта на езика би останала без особени последици, ако нямаше и второто условие — близост на обществено-политическото развитие в живота на двата братски народа. Всеки народ търпи влиянието на други народи и преди всичко на своите съседи. При това „всяко общество живее в своя особена историческа среда, която може да бъде — и наистина често бива — твърде прилична на историческата среда, окръжаваща други народи, но никога не може да бъде и никога не бива тъждествена с нея“[1]. Народите може да си оказват взаимно въздействие, когато има известни допирни точки в техния обществен, политически и културен живот. Силата

[1] Г. В. Плеханов, Към въпроса за развитието на монистическия възглед върху историята. София, 1947 г., стр. 181.

на въздействието се определя от степента на общността между тях. „Влиянието на литературата на една страна върху литературата на друга е право пропорционално на сходството между обществените отношения на тия страни. То съвсем не съществува, когато това сходство е равно на нула... Това влияние е едностранно, когато единият народ поради своята изостаналост не може нищо да даде на другия нито в смисъл на форма, нито в смисъл на съдържание... Най-после, това влияние е взаимно, когато, поради сходство на обществения бит, а следователно и на културното развитие, всеки от двата обменящи се народа може нещо да заеме от другия."[1]

Произведенията на старата руска литература проникват у нас най-често в обикновен текстуален препис на оригинала. Преписът се извършва на общо основание, както се постъпва при всеки друг случай — преписвачът се стреми към запазване особеностите на оригинала, но все пак в неговата работа намира отражение родният му език. Това определя наличието на разните редакции на преписите на руските творби, които отразяват етапите в развитието на нашия роден език. Такова строго придържане към оригинала показват преписите на житията на руските светци князете Борис и Глеб, княз Мстислав, Теодосий Печерски, княгиня Олга. Преписите на техните жития се явяват в няколко редакции всред южните славяни: чисто руска редакция, българска редакция, сръбска редакция, смесена руско-българска редакция и руско-сръбска редакция. Освен тази основна форма на заемане произведения из руската книжнина, широко използувана от българското феодално общество, у нас са познати и такива съчинения, които представляват известна преработка на руски произведения. Такива случаи представляват някои от житията на Борис и Глеб и на Мстислав, които се изграждат върху руски оригинали. Това се отнася особено за житието на Мстислав. Трудно е да се посочи точно въз основа на кои руски жития биват създадени южнославянските преработки на житията на Борис, Глеб и Мстислав, но това е показателен факт. В заглавията на руските съчинения, преписвани и предназначени за български читатели, твърде често преписвачът или компилаторът поставя пояснението „роушьска", „роусьские". Южнославянските преписвачи на житието на Борис и Глеб добавят още в самото заглавие думите „новопоявилите се". За влияние на староруската литература върху нашата стара книжнина в съвременен смисъл на думата не може да се говори, пък и не може да предявяваме такива изисквания. Да се говори за това, как нашите стари писатели са ползували руската литература, какво въздействие е оказала тя върху тяхното изграждане и развитие като творци, какво е влиянието ѝ върху техните произведения, е извънредно трудно. Освен това през средните векове литературното въздействие на един народ върху друг се изразява главно в превеждане и разпространение на книги от едната литература в другата. Такъв характер носи влиянието на византийската литература върху нашата стара литература; такъв

[1] Г. В. Плеханов. Цит. съч., стр. 183.

е характерът и на нашето въздействие върху руската литература през средновековието. Затова напълно естествено се явява обстоятелството, че у нас влиянието на руската литература се изразява главно в преводи на руски съчинения или пък в пренасяне на южнославянски творби, проникнали по-рано в Русия, отдето обратно се връщат в своята родина. Поради тези причини днес трябва да говорим не толкоз за руско влияние в съвременен смисъл върху нашата литература до XV в., а да се говори за книжовни връзки с Русия, за проникване на руската книжнина всред българското феодално общество. Тук трябва да се изтъкне, че след влиянието на византийската литература, след заемките от нея ние най-много сме заемали от руската литература, която оказвала въздействие и в жанрово отношение. От нея са проникнали разни жития, белетристични творби, апокрифни, исторически съчинения и пр., които допринесли за утвърждаване на съществуващите литературни видове в нашата стара писменост. Не може да има никакво съмнение, че староруската литература е влияла върху нашата книжнина и в стилово-езиково отношение. Изобщо състоянието на староруската литература определя размера и характера на нейното въздействие върху нашата литература. От друга страна, съгласно духа на средните векове руското литературно въздействие се изрази предимно в преписване и пренасяне на руски творения у нас. Ето защо въз основа на познатите засега факти из историята на руското книжовно проникване на юг и по-специално всред българите, следва да се отхвърлят някои остарели вече установки за характера на руско-българските литературни връзки. Такова е например схващането на А. И. Соболевски, според когото по-значителен допир между българската и руската литература има до XI в., а после те вече се развиват едва ли не самостоятелно, откъснати една от друга. Соболевски пише: „Но живыя сношения русских с южными славянами после покорения Болгарии греками сначала ослабли, а потом почти прекратились. Таким образом эти две родственныя литературы начали жить независимо одна от другой. Те переводы с греческого, которые были сделаны в России в XI—XIII веках, и оригинальныя сочинения русских писателей того же времени остались почти совсем неизвестны южным славянам; в свою очередь то немногое, переводное и оригинальное, что появилось у южных славян в XII—XIII веках, не перешло своевременно в Россию" (курсив мой — Б. А.).[1] Ясно е, че в постановката на Соболевски има нещо механично, външно при изясняване на културните връзки между българи и руси. При наличността на съвременните материали ние знаем, че тези отношения имат трайно духовно осмисляне, че те са били непрекъснати, независимо от политическата съдба, която е сполетявала двата народа. Политическият режим — византийското робство за българите и татарското иго за русите — безспорно се е отразил върху силата на техните връзки, върху силата на книжовния обмен, но той не е можал да прекъсне въобще връзките между

[1] А. И. Соболевский, Южно-славянское влияние на русскую письменность в XIV—XV веках. СПБ 1894 г., стр. 8—9.

българи и руси. Фактите показват, че през робските години руската и българската литература не само не се развивали „независимо една от друга", а напротив между тях съществувала здрава връзка, която е една от важните причини за оцеляването им и за техния подем при подходящи обществено-политически условия. Особено важен фактор за бързия подем и възход на нашата стара литература, за бързото набавяне на културни ценности, загубени през продължителното владичество на византийците, е руското културно и литературно влияние у нас, резултат на извършващите се тогава обществено-политически събития в Киевска Русия. Докато през първата половина на XIII в. българската държава, постепенно възмогва и укрепва политически, то руската държава, благодарение на силната феодална вражда и междуособица, запада и от 1239—1240 г. се намира под властта на татарите, които започват своите набези и на Балканския полуостров. По ред причини книжовният живот в Русия отслабва, книжовните ценности биват масово унищожавани. Част от руските книжовници напущат своята родина, като се придвижват на юг и запад — към Дунав и Галиция. Някои от тях идват в България, носейки част от своите книги. Именно тези руски книжовници и книги облекчили извънредно много книжовния процес у нас по онова време. Донесените руски книги запълнили съществен пропуск в нашия културен живот, резултат на изтребителната византийска политика към старобългарската книжнина. Руските книги станали образци в книжовната работа. Тъкмо поради това през XIII в. има доста старобългарски ръкописи, в езика на които се разкриват особености на руския език. Разбира се, руското влияние не се ограничава само в областта на езиковите елементи; то се изразява още в проникване на руски оригинални или преводни произведения, поместени в наши стари ръкописи. Въобще започналите още през XI в. руско-български културни и литературни връзки се засилили значително през XIII в.; те били важен елемент в културния живот и на XIV в., но особено важна историческа роля почват да играят у нас от XVII в. насам. Разбира се, че редом с него продължава и българското влияние върху руската литература, което взема особено силна форма през XV в., след покоряването на България от турците. Важна причина за това е съществуващата вече стара книжовна традиция между двата братски народа, изразяваща се не само във взаимен книгообмен, но и в размяна на кадри, а също така и в съвместни книжовни занимания. От важно значение са били и създадените добри политически отношения, поради което русите често вземат активно участие при разрешаване на някои политически събития в живота на българския народ. Заслужава отбелязване и тоя факт, че през средновековието (като се изключат походите на Светослав Киевски) българите нямат никакво военно стълкновение с русите, а напротив, между тях съществува единодействие. Забележителен факт е, че за Русия и за русите в нашите исторически и литературни паметници никога не се говори нещо лошо, дори и за Светослав Киевски. Отношението на нашите писатели към руските политически и културни дейци е положително — техни жития се преписват и разпространяват широко всред българите, те се поставят в пролозите

и минеите за домашен и църковен прочит; те са вмъкнати допълнително в месецословите под съответния ден за тяхното църковно честуване въпреки противодействието на цариградската патриаршия. Изобщо руските светци са поставени наравно с домашните, българските. Нашите политически и културни дейци нямат такова отношение към новогръцките политически и културни деятели, поради което те не намират никакво отражение в нашата черковна литература. Основна причина за това е, разбира се, острата политическа борба между българи и византийци, която изпълва тяхната история. Такава борба, както вече се каза, не съществува между руси и българи, а напротив, русите подкрепят българите в тежки политически моменти. Напълно естествено е, че тези добри политически отношения намират широко отражение в литературния и културния живот на българите. Здравите, добрите политически отношения винаги водят до здрави, добри културни връзки. Такова е състоянието на нашите културни и литературни връзки с руския народ, особено през XIII—XIV в., откогато са запазени най-много материали за проникнали руски творби у нас.

По силата на вековната традиция между българи и руси през XIV в. укрепва още повече тяхното културно сближение. Сега проникват много повече книги от южните славяни към русите и от русите към юг. Традиция между тях съществува и по линията на подготовка на писателски кадри. Славата на патриарх Евтимий се разнасяла далеч зад пределите на българската държава, поради което при него идвали хора от разни страни да се учат и подготвят за писатели. Ценни сведения по този въпрос дават старобългарските писатели Григорий Цамблак и Константин Костенечки[1].

От друга страна българите са познавали добре Русия, руската културна и политическа действителност, което се постигало чрез редовните културни и църковни връзки. Нещо повече дори, в живота на българския народ през XIV в. има прояви, които дават широк израз на народната обич към Русия, към нейния възход. Става дума за онова тържествено посрещане, което било устроено през 1379 год. на митрополит Киприян, когато на път за Цариград той посетил родния си град Търново. Изразените към него чувства добиват особено голямо значение, като се вземат предвид някои исторически обстоятелства — подемът на руската държава и нейната успешна борба срещу татарите, от една страна, и постоянните застрашителни нападения на турците върху българската държава, от друга. Важна историческа цена имат думите на Григорий Цамблак, когато той казва, че Киприян иде от „единоплеменния север". Тия думи ясно разкриват съзнанието за родство с русите, сочат на подчертано единство с тях.[2]

---

[1] Гласник, XXXI, 1871, стр. 247; 279—280; Emil Kalužniacki, Aus der panegyrischen Litteratur der Südslaven. Wien 1901, s. 49.

[2] Григорий Цамблак пише: „Жители города (Тернова), подобно волнам быстрой реки, хлынули на встречу святителю, шедшему к ним от единоплеменного севера. Никто не остался дома, даже сторожи домов; купцы не затворили своих лавок и товары свои покидили на торжище. Рабы оставили господ, художники свои дела; и жители Тернова, и иноземцы, все вышли за город. И дева неисходная, по

Когато се говори за проникване на руското културно влияние всред българския народ, не бива да се забравят фактите за руско влияние общо върху южните славяни, което те получавали през X—XIV в. чрез Цариград и светогорските манастири. Тук не е необходимо да се разглеждат по-подробно дейността и ролята на светогорските манастири и на руските монаси, но заслужава да се подчертае, че между руските и южнославянски монаси са съществували здрави връзки, които имали решително значение за всички тях. В Света гора русите проникват много рано, което е в тясна връзка с възприемане на християнството от руския народ. Един от първите руски пришелци, който се е учил тук от живота на светогорските монаси и който отпосле пренесъл своя опит и наблюдения в Русия, бил основателят на руското монашество — Антоний Печерски. Неговото пристигане в Атон се отнася към първата половина на XI век. Безспорно той е бил в досег с намиращите се там южно-славянски монаси, главно български. Зографският манастир съществувал още от X век като български и бил средище на оживена славянска писменост и на общославянски културни връзки.[1]

Видният руски учен акад. А. И. Соболевски изтъква, че през XII—XIV в. русите в Атон са имали книжовен допир предимно с български монаси.[2] В житието на сръбския църковен деятел Сава, написано от Доментиян, се разказва за един руски монах, който упражнил решаващо влияние върху неговия живот.[3]

древним славянским обычаям, забывши стыд, пошла с народом. Старый и недужный влачились за всеми. Великая сладость была народу видеть святое лице Киприяна; не только ученьем или словом, одним видом своим он вселял в души все доброе. Одни шли близко, касались ног его, целовали руки; другие, взирая на него издали, довольствовались одним его благословением. Жены особенно приходили с умилением к святителю, клали детей своих и недужных под его ноги; благодать веры изливалась по его следам, как в оны времена сила спасительная; благословение его освящало верный народ и подавало отраду в страданиях" (Архимандрит Амфилохий, Что внес св. Киприян, митрополит Киевский и всея Росии, а потом Московский и всея России, из своего родного наречия и из переводов его времени в наши богослужебныя книги? — Труды третьяго археологического съезда в России... Том второй. Киев 1878 г., стр. 232).

[1] По-подробно по този въпрос вж. Владимир Мошин, Русские на Афоне и руско-византийские отношения в XI—XII вв. — Byzantinoslavica, т. IX, книга 1, 1947 год., стр. 55—85; т. XI, кн. 1, 1950 год., стр. 32—60; Йордан Иванов, Български старини из Македония, II издание, 1931 год.,526—546; А. В. Соловьов, История русского монашества на Афоне. — Записки русского научного института в Белграде, вып. 7, 1932 г., с. 138 сл.

[2] „Русские Афона также завели сношения с южными славянами (того же Афона), но не со всеми, а лишь с одними болгарами..." — вж. Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV—XV веках. СПБ 1894 г., стр. 13.

[3] Б. Даничич, Живот светога Саве, 1860 г., стр. 6—7: „... и се іако Богомь подвигноутн соуште приндоше нѣкон иноцн отъ Светые горы Афона... Слоучи же се иеднн отъ нихъ роусинь родомь... wи же скаѕаеть емоу вьса по чиноу поустиньскомоу... Бѣ то и ть чрьньць не прость, нь нскоусьнь сказаемымь, рекоу же, богомь послань бѣ".

Безспорно три са главните пътища за установяването и укрепването на руското книжовно влияние у нас: Света гора, Цариград и Дунав. Светогорските манастири били средище за общуване между всички монаси-славяни. В тясно сътрудничество били особено руските и българските монаси, които ръководели манастирите Ксилургу, Пантелеймон, Зограф, Хилендар и др. За големия брой на руските монаси свидетелствува и фактът, че при погребението на Стефан Неман, 1200 година, присъствували гърци, руси, българи и сърби — русите са поставени на второ място, след гърците. При това българските и руските монаси се намирали в добри отношения. Големите руски и български монашески колонии разполагали с богати библиотеки, в които имало книги на гръцки и славянски език. Тези книги се разнасяли между отделните манастири, четели се и бивали размножавани в нови преписи. Известно е, че според предавателния акт от 1142 (3) година манастирът Ксилургу притежавал 52 руски книги, което число съвсем не е малко за онова време.[1] Това били произведения, които имали важно значение за църковния и религиозния живот на светогорските манастири. Значително е било числото на славянските ръкописи и в българския манастир Зограф, в Хилендарския манастир и др.[2] Заслужава да се педчертае още обстоятелството, че руският Пантелеймоновски манастир се намирал и под покровителството на българските царе.

Света гора била средище за пренасяне на книги за Русия. Това говори за голямата книжовна продукция, която се извършвала там и която била предпоставка за общуването между славянитемонаси — българи и руси. Руските книжовници — в Русия и на Атон — търсят книги от „добър извод", под което разбирали книги от българска редакция, за да ги разпространяват в своята родна среда. Света гора е място за обща книжовна работа на славянските книжовници.

Вторият важен център, който имал голямо значение за проникване на руската книга и общо на руското културно влияние, бил Цариград. В Цариград също имало значителна славянска колония, главно българи и руси, немалко измежду които били книжовни деятели. Цариград играе важна роля главно като славянско културно и книжовно огнище, дето работят подготвени книжовници и дето други се подготвят за книжовна работа. В Цариград също се провеждала колективна книжовна дейност между български и руски

---

[1] И. И. Срезневский, Древние памятники русского письма и языка (X—XIV веков). Общее повременное обозрение. Издание II. СПБ 1882 г., стр. 57; Порфирий Успенский, Первое путешествие в Афонские монастыри и скиты. Част I, отделение I. Киев, 1877 г., стр. 78. А. В. Соловьов сочи годината 1142, а също така и 52 книги. Вж. — Записки русского научного института в Белграде. Выпуск 7, стр. 149—150.

[2] Обща представа за броя и характера на ръкописите в тия манастири може да се добие от описите на Г. А. Ильинский, Рукописи Зографского монастыря на Афоне. — Известия русского археологического института в Константинополе, том XIII, 1908 г., стр. 253—276; Sava Chilandarec, Rukopisy a starotisky Chilándarské. — Věstnik královské České společnosti náuk... 1896, s. 1—92.

писатели, най-добър пример за което се явява работата по превода на славянската редакцията на пролога през XI—XII в. Оттук се разнасяли славянски съчинения из руските и из българските земи.

Трети важен път, по който проникнало руското книжовно влияние у нас, са земите по долното течение на Дунав. Неспокойните политически събития, които ставали в българските и южноруските земи, пораждали сериозно раздвижване на населението им. Част от него се придвижвала на север или на юг съобразно натиска на скитнишките племена от изток. При тая емиграция ставало пренасяне на книжовни творения от русите към българите и обратно; емигрирали са също така и писатели — руси и българи. Татарското нашествие, което сполетяло Русия (1230 година), разорило страната. То се оказало вредно и за развитието на руската литература.[1] От първостепенните руски книжовни огнища забегнали много писатели. Те напуснали тия средища и се придвижили на юг и на запад — към Галиция и Дунав, като носели част от своите книги и влезли в допир с българските книжовници. Това е една от причините за сравнително бързия подем на българската литература, настанал през XIII в. Далечен отглас на възникналите руско-български политически и културни връзки намираме и в прочутата староруска поема „Слово о полку Игореве", в края на която се казва:

Солнце свѣтится на небесѣ —
Игорь князь въ Руской земли.
Дѣвици поютъ на Дунаи,
вьются голоси чрезъ море до Кіева.

Засега известните материали относно въздействието на староруската литература върху старобългарската се движат предимно в кръга на богослужебните съчинения и на произведенията, прославящи руски светци. Новите материали, които биха се изнесли при бъдещите проучвания, ще бъдат пак най-вече из същия кръг. Но не е изключено да се намерят материали, засягащи и други видове на руската литература, например летописите. Също така би могло да се установи и по-творческо усвояване на руски съчинения, наме-

[1] Ясна картина за разорението на руската земя от татарите ни дава старорускиият писател Серапион Владимирски от XIII в. В едно от своите проповеднически слова той казва:

Землю нашю пусту створиша
и грады нашн пленiша,
и церквы святыя разорiша,
отьца и братiю нашю избiша,
матери нашн и сестры нашн в поруганье быша.

вж. Н. К. Гудзий, История древней русской литературы, издание IV. Москва, 1950 г., стр. 192; Ф. Буслаев, Историческая хрестоматия. Москва 1861 г., стр. 494.

рило отражение при създаване на самостоятелни български творби намерило израз в съдържанието, езика и стила на тия творби.

Изобщо проблемите на руско-българските литературни отношения от най-старо време до днес предстои да бъдат разработвани тепърва. Те ще разкрият по-пълно благотворната роля на руската литература върху развитието и идейното обогатяване на българската литература още от най-ранно време. Но и сега известните материали показват безспорните връзки на българската литература с руската литература, разкриват тясното културно взаимодействие между руси и българи през средновековието, дало отражение и в техните политически отношения. Зародено още в най-ранни времена, това влияние през следващите векове изиграва решителна роля в историческите съдбини на българския народ.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ВАЗОВОТО ТВОРЧЕСТВО ОТ ЕМИГРАНТСКИЯ ПЕРИОД (1886—1889)

от Величко Вълчев

Огромно е литературното творчество на нашия народен поет Иван Вазов, голямо е неговото значение за развитието на българската литература и култура, а малко са изследванията върху живота и делото на поета. Все още остават неосветлени редица важни периоди от Вазовия живот.

Такъв един период е Вазовото емигрантство през 1886—1889 година. В оскъдната биографска литература за Вазов този период е засегнат само пътьом.[1] Почти нищо не говорят за него в специалните си работи за Вазов проф. М. Арнаудов[2], Николай Райнов[3]. Към този период се отнасят с мълчание и общите истории на българската литература от Иван Радославов[4], Малчо Николов[5], Георги Константинов[6].

Малко повече ни е разказал за живота и творчеството на Вазов през този период Ю. Трифонов в книгата си за Вазов, като е допуснал при това фактически грешки и неправилни оценки на произведенията на поета.[7] Нужно е да се изтъкне, че както посочените току-що, тъй и други непоменати литературни работници не са си поставяли за цел да разгледат един важен период от живота и дейността на Вазов, като в писаното от тях по този въпрос не са казали повече от това, което сам поетът ни е дал като литературни творби или в разговорите си с Шишманов[8], а някои не са предали даже и онова, което сам Вазов ни е оставил.

---

[1] Вж. Кирил Христов, Иван Вазов, кратък животопис, София, 1920, стр. 35; Цветан Минков, Иван Вазов, поезия, творчество, живот, София; Минко Генов, Иван Вазов, детство, юношество, младини, София, 1946, стр. 131—134.

[2] М. Арнаудов, Иван Вазов, живот и дело, София, 1939, 2. изд. — 1942.

[3] Николай Райнов, Български класици, Иван Вазов, София, 1941, стр. 4.

[4] Иван Радославов, Българска литература, София, 1935, стр. 43, 2 изд. — 1947.

[5] Малчо Николов, История на българската литература от Петка Славейков до наши дни, София, 1941; 2. изд. — 1943; 3. изд. — 1947.

[6] Г. Константинов, Нова българска литература, Част втора, София, 1943, стр. 35.

[7] Вж. Ю. Трифонов, Иван Вазов, живот, произведения, възгледи, София 1920, стр. 114—120.

[8] Ив. Д. Шишманов, Ив. Вазов, спомени и документи, София, 1930, стр. 74—79.

Освен с неоправдана незаинтересованост, всичко това може да си обясним отчасти и с обстоятелството, че за този период от живота на Вазов се намират малко архивни и други документи.

Настоящата статия има за цел да осветли някои страни на Вазовото творчество през емигрантския период на поета въз основа на нови документи, които бяха открити в последно време.

I

Съединението на Княжество България с Източна Румелия, извършено на 6 септември 1885 година, бе дело на казионната партия. До това време в Източна Румелия на власт беше партията на съединистите, която имаше за първи свои водачи Иван Ев. Гешов, С. С. Бобчев, М. Маджаров и др. В тази партия се числеше и Иван Вазов. Представителите на съединистката партия (която по-късно наричаха лъжесъединистка) бяха подложени след Съединението на преследване и терор. По това време Драган Цанков бе застанал начело на силна русофилска опозиция. На нея съчувствуваше и част от офицерството, което княз Александър Батенберг бе настроил срещу себе си поради антируската политика, която провеждаше систематично. След Съединението Драган Цанков привлече в своята партия и бившите съединисти.

На 9 август 1886 година група офицери извършиха държавен преврат, като детронираха Батенберг. Няколко дни след това пак от офицери бе извършен контрапреврат. Екстернираният княз, стигнал до граничния руски град Рени, бе върнат в България. Големи усилия за това връщане бе положил Ст. Стамболов, като председател на Народното събрание. Но не след много сам Батенберг разбра, че неговото стоене на българския престол е станало вече невъзможно. Той побърза да абдикира, като остави регентство в състав: Ст. Стамболов, подполковник Муткуров и Петко Каравелов. Регентството изразяваше интересите на едрата австрофилска буржоазия, която бе доказала вече многократно антируските си чувства и настроения.

И превратът, и контрапревратът бяха дело на военни групировки, които не се опираха на народните маси.

След контрапреврата гоненията и теророт над русофилите се засилили още повече. Преследвани постоянно от властта, най-напред емигрирали изтъкнатите дейци на русофилите — Драган Цанков, Ив. Ев. Гешов, С. С. Бобчев, М. Маджаров, Н. Люцканов и др. Иван Вазов отначало се е укривал в Пловдив. Но по-късно той е бил предупреден, че по-нататъшното му стоене в този град е опасно и бил посъветван да напусне страната, още повече че двама негови братя са взели активно участие в събитията — Георги Вазов, избягал впоследствие в Македония, и Михаил Вазов, убит в смутните дни около преврата.

Вазов емигрирал в Турция в началото на есента на 1886 година.[1] След няколкомесечен несретнишки живот в Цариград Вазов заминал

[1] Към края на септември той се снабдил с фалшив паспорт, който има следното съдържание: „Настоящият паспорт се издаде в Цариград на Димитър Волазов, поданик на Османската държава, роден в Стара Загора, жител на Цариград,

в началото на 1887 година в Русия, откъдето се връща през пролетта на 1889 година. Това е един от най-тежките периоди от живота на поета. През него той създава добилия отдавна световна известност роман „Под игото", написва редица стихотворения, издадени отпосле в отделна сбирка („Звукове", София, 1893), а тъй също и няколко от известните си разкази „Дядо Нистор", „Епоха-кърмачка на велики хора", „Тъмен герой" и др.

След откриването на Вазовите писма до Константин Величков, публикувани от С. Радев в книгата „Иван Вазов, сборник от спомени, материали и документи" (София, БАН, стр. 360—402), в Института и музей Иван Вазов бяха набавени други интересни Вазови писма до С. С. Бобчев, Стефан Костов и пр., които бяха недавна публикувани. Тези писма разкриват цял ред неизвестни данни и факти, свързани с Вазовия емигрантски живот. В голяма част от тях намираме и ценни сведения за творческия процес на поета.

Един кратък преглед на създаденото от Вазов през този период, както и изказванията на поета до негови близки ни убеждават още веднъж в демократизма и истинския патриотизъм на поета, говорят ни красноречиво за неговия хуманизъм. Ние научаваме за нравствените страдания, които е търпял поетът, за силата на неговия поетичен талант, превъзмогнал много трудности и огорчения. Твърде важно значение за нас имат и изказванията на Вазов за Русия и руския народ, за руската литература и култура, които са във връзка все с емигрантството на поета.

Дълго време Вазов, както и всички останали емигранти, е възлагал надежди ту на Русия, ту на българската войска, която емигрантите се стремели всячески да спечелят. Но правителството на Стамболов не се спирало пред нищо, за да задуши борбата на българския народ и на различните военни и политически групировки. То е поддържало огромна шпионска мрежа. Достатъчно е да се изтъкне, че само за няколко години — от 1886 до 1889 година, бюджетът на Стамболовата полиция е бил увеличен близо два пъти. Емигрантите следели — чрез пресата и от частни писма — всеки ход на регентството, научавали се за всяко издевателство над свои

който ще пътува сега за Румъния, с ходатайство — било при престой, или по време на пътуването в селищата, в които ще се отбие, да му се оказва от страна на административните и военни власти на съюзническите и приятелски на Османската империя страни покровителство и защита. Така че при преминаването му през някъде (някое място) да не бъде обезпокояван от никого."

В графата за отличителните белези са дадени следните данни:

възраст — 35	брада — руса
ръст — среден	челюст — овална
очи — пъстри	лице — също
мустаци — руси	религия — българска.

Паспортът носи дата — 24 ейлюль 1302, или 7 мухарем 304, като и двете турски дати — и светската, и религиозната — съответствуват на европейската дата 24 септември или 6 октомври 1886 година.

В забележка към паспорта се съобщава, че притежателят е платил 50 гроша такса съгласно правилника.

На обратната страна паспортът има заверка от румънското консулство в Цариград с дата 25/7 октомври 1886.

Навярно с този паспорт Вазов е пристигнал в Одеса.

политически съмишленици в България. Дълги и мъчителни били дните в чужбина, през които очаквали избора на новия княз, като вярвали наивно, че той ще смекчи режима на сурово преследване и наказания.

В Цариград емигрантите се събирали в дома на Ат. Шопов, тогава секретар на Българската екзархия. В тази среда Вазов дишал душната атмосфера на политически сплетни и заговори. Докато военните кроели нахлуване в България и въстание на българския народ, политиците в Цариград замисляли дипломатически ход. По инициатива на Драган Цанков бил изготвен известният мемоар до Великия везир с копие до всички европейски посланици, в който се протестирало против насилията и терора в България. Както Вазов си спомня пред Шишманов, в този мемоар се говорело само за свирепствата спрямо русофилите, без да се искало окупация от турски войски. „При всичко това — съобщава Вазов, — когато ми поднесоха мемоара за подпис, аз отказах, считайки, че е неправилно да се предизвиква намесата на чужденците в нашите вътрешни работи."[1]

Тук виждаме трезвото отношение на поета, който, ръководен от своя патриотизъм и гражданско чувство, не се е поддал на една рискована стъпка, каквато е била подготвената от Д. Цанков с прословутия мемоар. В посочената току-що книга на Шишманов Вазов на няколко места говори за тежката емигрантска психология. Неведнъж долавяме скръбни тонове и в писмата му до Величков, Бобчев, Костов.

Трудно понасял Вазов тягостната атмосфера в Цариград. Между емигрантите нямало нито един човек, с когото той да може да говори за литература. Това още повече е гнетяло поета. Величков, назначен преди превратa за пълномощен министър в Унгария, научавайки за събитията, без да се връща в България, заминал да следва живопис във Флоренция. Вазов е чувствувал твърде болезнено раздялата със своя предан и близък приятел. В Цариград той е бил сам сред озлобени политически лидери. И за да се освободи от тази душна атмосфера, той заминал за Русия и пристигнал в Одеса на 21 януари 1887 година. Той отседнал най-напред в един български хотел, а после се настанил да живее на Пушкинская улица. В Одеса пристигнал по-късно и по-малкият брат на поета д-р Кирко Вазов.[2]

---

[1] Вж. Ив. Д. Шишманов, Ив. Вазов, спомени и документи, София, 1930, стр. 74.

[2] По-късно Вазов е променял няколко пъти квартирата си в Одеса. До 4 януари 1888 година се обажда на К. Величков от Софийская улица, № 32. На 26 март 1888 година се обажда вече от нов адрес — Карантинная улица, д. № 4. На 9 септември същата година Вазов пише на своя приятел с друг адрес — Ямская улица, д. № 79, кв. 7. Вазов не остава до края на годината в тази квартира. Той се обажда на Стефан Костов с писмо от 22 ноември 1888 год. от Коблевская улица, д. 23, кв. 33. Последното Вазово писмо до Костов е от 19 февруари 1889 год. До това време не личи от другите писма до Костов и Бобчев да е живял в друга квартира.

Твърде неспокоен е бил животът на поета и след пристигането му в Одеса. Той се връща в Цариград още през лятото на същата 1887 година, откъдето се обажда на К. Величков с писмо от 25 август. От това писмо научаваме и причината за Вазовото идване в Турция: „Подир няколко дни ще оставя Цариград и ще ида пак в Одеса. Причината е, че не ме свърта никъде....“ (Иван Вазов, сборник от спомени, материали и документи, стр. 360).

През този период Вазов е изживял действително едни от най-тежките дни от живота си. Той е бивал и други път вън от границите на своето отечество — след Априлското въстание. Но по това време Вазов е бил изпълнен с вяра в близката победа над турската тирания. Оптимизъм се чете във всяко негово стихотворение, както и в писмата и спомените му, доколкото са запазени. По време на своето емигрантство в Турция и Русия Вазов е бил откъснат от своята родина от близки, приятели и други. А след всичко това и самото положение на емигрантите е било твърде неясно.

Душевна криза е гнетяла поета през цялата зима на 1887—1888 година. На 22 януари 1888 година Вазов пише писмо до Бобчев, който по това време е бил в Цариград, изпълнено с тревога и смут. Той му съобщава, че е писал два пъти на М. Маджаров, който не му е отговорил; не му е писал от няколко месеца и К. Величков, не му се е обаждал и той — Бобчев. „Положението застрашава да се овековечи — пише Вазов — и ние ще си изкапем в това пусто изгнание. Поне да мога да имам надежди някакви за каква годе развързка благополучна — а то нищо няма да ти стопли душата, да ти поднови куражът...“

Както личи от приведените редове на писмото, това, което твърде много е гнетяло поета, е било липсата на другарско отношение и сърдечни ободрителни думи, които биха укрепили разколебаната му вяра в добрия изход на нещата. От своите политически приятели Бобчев и Маджаров, също емигранти, Вазов не е получавал изглежда нужната морална подкрепа, тъй необходима при тежкия несретнишки живот в чужбина. Вазовите писма до Бобчев по това време говорят за известна хладина и неискреност спрямо поета. Нея долавяме например ясно в следващото Вазово писмо до Бобчев — от 29 март 1888 година. Като му се извинява, че не му е писал от толкова време, Вазов му съобщава същевременно и причината за това мълчание — Бобчевото писмо било „написано така сдържано, предпазливо и дипломатически“, поради което поетът изгубил кураж да поддържа такава кореспонденция. „Аз мисля — пише Вазов, — че недоверчивото отношение към приятели, винаги откровени към нас, няма си мястото в данний случай.“

Не се знае засега точната причина за тази резервираност, с която се отнасяли към Вазов неговите съпартизани-емигранти. Тази резервираност обаче несъмнено е съществувала. За дипломатичния тон на Бобчевите писма Вазов пише и в писмото си до Бобчев от 24 май същата година. А в едно кратко писмо до Бобчев от 21 януари 1889 година — няколко месеца преди връщането си в България, поетът кори своя приятел, че и него ден, т. е. 21 януари 1889 го-

дина той го е турил в числото на хората, които идели да си убиват времето при него.[1]

Бобчев и Маджаров са се държали резервирано спрямо Вазов по един въпрос, който го е занимавал най-живо — въпроса за изхода от тежкото положение на емигрантите. Вазов не е бил много общителен и друга среда в Русия той не е могъл да намери. Връзките му с руските славянофили и литератори, предимно официални, не са могли да облекчат страданието му, да разсеят съмнението. Той е долавял недоверието от страна на Бобчев, но все пак към него отправя въпроси, по които е дочул някои сведения. В писмото си от 29 март 1888 година той го пита истина ли е, че щяло да стане някакво сближение между Цанков и Каравелов, интересува се дали няма да сполети нещо лошо завърналите се в България емигранти, като неговия брат д-р Кирко Вазов, съобщава на Бобчев, че както съди от в. „Търновска конституция", в България трябва да се е дала доста широка свобода на печата. А в писмото си от 24 май същата година Вазов пише на Бобчев: „Аз всеки ден повече се убеждавам, че никаква легална и парламентарна борба в България не е способна да бутне Кобурга и правителството му."

Вазов все пак е виждал някакво средство за разрешаване на емигрантския въпрос. В същото си писмо той пише на Бобчев: „Едничкото средство е — не го назовавам — ти знаеш кое е. Но затова ще трябва да се чака още година — казваш ти, аз казвам пет най-малко. Хаирсъз лаф, нали? Извини." Под това едничко средство Вазов навярно е подразбирал по-активна намеса на Русия в работите на България.

Вазов е възлагал известни надежди на руската дипломация и във връзка с посещението на Драган Цанков в Петербург, което водачът на българските емигранти решил да направи през лятото на 1888 година. След големия славянски празник — 900-годишнината от покръстването на русите, Цанков се отправил за столицата на Русия с намерение да се срещне с руския император. Но Цанков, който в миналото се е бил изказвал против руската политика, не бил много удобен за дипломатични преговори. От императора той не бил приет, не срещнал радушен прием и от Гирса, тогавашен министър на външните работи в Русия. За тази акция на Цанков в Петербург Вазов съобщава на Ст. Костов и на Величков.[2]

[1] Не е без значение да изтъкнем, че известна резервираност по своята политическа дейност Бобчев и Маджаров са проявявали и спрямо К. Величков. Величков трябва да се е оплакал на Вазов от такова отношение на своите приятели, та Вазов му отговаря на 26 март 1888 год., че и към него Бобчев и Маджаров се държат по същия начин; съобщава му при това, че на своите писма до тях той е получил „отговори загадъчни и неопределени". Вазов навярно се е добрал по околен път до някои сведения и съобщава на Величков, че техните приятели-емигранти смятат да действуват, като изпращат в България чети; за тази задача им липсвало обаче най-важното: хора и пари. Вж. Иван Вазов, сборник от спомени, материали и документи, стр. 368.

[2] Повече подробности научаваме от писмото до Величков. Вазов му пише, че Цанков е изпратил на емигрантите в Русия препис от своя доклад до Гирс за уреждане на емигрантския въпрос, в случай че разрешаването на този въпрос се забави още дълго време. Но на този доклад в Петербург не обърнали особено внимание. Вж. Иван Вазов, сборник от спомени, материали и документи, стр. 374.

Вазовите писма до Ст. Костов са повече върху литературни въпроси. Но в тези писма покрай интересния и ценен материал от тази област намираме и изказвания във връзка с политическото положение в България. Както личи от писмата на поета, Костов ше му е съобщавал новини за положението в страната. В тези писма виждаме възмущението на Вазов против диктаторския режим на Ст. Стамболов, който е късал най-брутално връзките между българския народ и неговите освободители. В писмо от 5 юли 1888 година Вазов пише на Костов: „България, нейната интелигенция, училищна и умствена сила, се ръководят днес от безмозъчни шарлатани — идеолози à la Свирча. Сега улицата и кръчмата поставят закони на Парнасът. Царство на сопата. Vae victis!"

Светъл момент в изгнаническия живот на поета е участието му в честуването на 900-годишнината от покръстването на русите, което било отпразнувано на 15 юли 1888 година в Киев. Официална България — България на Фердинанд и Стамболов, не била изпратила представители за това тържество. Почин за образуване на делегация от емигрантите взел Драган Цанков. В нея влизали: Ив. Вазов, С. С. Бобчев, М. Маджаров, М. Дринов, капитан Бахчеванов, К. Цанков (племеник на Др. Цанков), Д. Бръчков, А. Теодоров и др. Делегатите разгледали с голям интерес забележителностите на Киев. Вазов е бил във възторг от красивия славянски град. Но радостта на емигрантите и тука не е била пълна. На вечеринката, дадена в Киевския градски театър, хорът на Славянски е изпял националните химни на всички славянски народи без българския, при все че в програмата било предвидено да бъде изпълнен и той.[1]

Освен в поменатия разказ Вазов е изразил възторга си от радушния прием, който българската делегация намерила, и в писмото си до К. Величков от 25 юли 1888 година и до Ст. Костов, пак от същата дата. Но едновременно с възторга си, породен от съчувственото отношение на русите, Вазов изразява и своята болка и възмущение спрямо Фердинанд и Стамболов и техните антируски изстъпления. Поетът намира за неокачествимо поведението на чуждестранния агент и на неговия български помощник. За всички антируски акции, предприети от диктаторите на България, Вазов говори с ненавист и гняв. В писмото си до Ст. Костов той пише: „Аз и тук забележих, че ние сме пак галеното дете на Русия, и от всичките й гости славяни — ние й бяхме най-милите и най-своите. Но колко грозеше отсъствието на званичен представител на българската черква или правителство! Ние се червяхме в себе си и беснеехме от злоба, когато си помисляхме, че вместо това в България сега се занимават да стрелят паметника на Царя-Освободителя! Каква безбожност! Тая именно мисъл постоянно отравяше сърцата и помрачаваше

[1] Вазов е описал твърде сполучливо и вълнуващо смесените чувства на радост и скръб, които емигрантите са преживели, в своя разказ „Изпъденият марш" (Виж „Махната от програмата", Бълг. сбирка, VII, кн. 1, януари 1900, стр. 3—11). Все пак официалната забрана е била преодоляна, българският химн „Шуми Марица" бил изпълнен, българските емигранти, присъствували на вечеринката, били прегръщани от русите като родни братя.

силните впечатления от бляскавия всеславянски празник!" А в писмото си до Величков, като му пише пак по същия въпрос, Вазов възкликва: „Подло племе сме ние, братко!"

II

Една от главните причини, поради които Вазов се е чувствувал твърде угнетен, е произлизала от обстоятелството, че поетът не е можел да се отдаде на спокойна литературна работа. За литературна работа той е мислил още през първите месеци след напущане на родината си. На Вазов е липсвал обаче преданият и искрен приятел — К. Величков. На първо време емигрантите вярвали — така ги уверил Цанков, — че българският въпрос ще се разреши скоро, и те няма да зимуват в изгнание. Вазов и Величков са очаквали тогава час по-скоро да се съберат отново и да заработят с дружни усилия за българската литература. От по-късните писма на Вазов до Величков се вижда, че тази надежда е изчезнала. Тогава той започва да кани своя приятел да остави Италия и да дойде да работи в Одеса. В едно свое писмо (от 13 април 1888 година) Вазов е особено настойчив по този въпрос и кани Величков да дойде непременно в Одеса, където неговото отсъствие се е чувствувало много силно. „Ти можеш да дадеш душа на всички ни — пише Вазов. — Ние от разочарование съвсем станахме вяли и апатични. Ти ще бъдеш живителна струя."[1] Емигрантският въпрос обаче не се е разрешил и през 1888 година. За двамата приятели става ясно, че те не могат да се съберат и да работят заедно. Една от главните причини е била липсата на средства, тъй като са ги делели големи пространства, а пари за големи пътувания те не са имали. Вазов не вика вече Величков. В писмо от 26 юни същата година той му пише, че ако до есента не се изясни техният въпрос, той смята да се завърне в България и се установи в София, дето се е преместила да живее майка му[2] (той обаче не се е върнал през есента на 1888 година в България и преписката им с Величков продължава и през идната година).

Отначало Вазов е кореспондирал само с К. Величков. Пред него той си е откривал болките и радостите, нему е съобщавал новините от Русия и България, както и плановете си за литературна работа. Величков обаче е бил също далече от България. От свои приятели, останали в родината, Вазов не е получавал сведения, нито ободряващи писма.

В началото на 1888 година Ст. Костов и Д. Мишев се заели да съставят своята „Христоматия по изучване словесността", която е излязла в Пловдив (т. I, 1888, т. II, 1889 година). Във връзка с това начинание Ст. Костов се е обърнал към Вазов, като е поискал да помести негови литературни произведения в готвената христоматия. Същевременно той се е изказал ласкаво за неговите литературни творби. Това сърчувствено отношение е ободрило твърде

[1] Иван Вазов, сборник от спомени, материали и домументи, стр. 370.
[2] Там, стр. 371.

много поета-изгнаник. То било изразено в момент, когато, както сам той пише, в България било на мода да се покрусва или отрича всяко негово „мравешко, наистина — както се изразява от скромност Вазов, — но честно усилие да повдигне литературата". Вазов се е твърде зарадвал, че ще има една по-интимна преписка с приятел от България. Както ще видим и по-нататък, Костов е подтиквал в писмата си поета към литературна дейност. Вазов е бил доста признателен на тоя скромен наш книжовник. По-късно той посвещава нему и на някои още свои приятели в България нарочно стихотворение „В изгнание"[1].

Твърде е начупена линията на Вазовия душевен живот през време на неговото изгнаничество. Поетът е живял постоянно в тревоги за настоящето и бъдещето. Съмнение, мъка и самотност са гнетели душата му постоянно. По неравна линия протича поради това и творчеството на поета. Вазов пише на пресекулки. В много от писмата си до Величков, Бобчев и Костов той се оплаква от скука и леност, които го завладяват през летните горещини. Като познаваме трудолюбието и работоспособността на поета, не трябва да схващаме леността и скуката му в истинския смисъл на тия думи. За това ни говори и създаденото от поета през време на неговото емигрантство в Русия.[2] Това, което Вазов е създал в Одеса и Петербург при твърде несгодните условия за литературно творчество, никак не е малко по обем, нито пък маловажно по съдържание. През всичкото време Вазов се е стремил да се освободи от натрапчивите мисли и настроения на изгнаника-емигрант, за да се отдаде на спокоен творчески труд.

В Одеса Вазов е бил приет добре в средата на руските славянофили, особено в дома на адвоката Кривцов, член на Славянското благотворително дружество в Одеса. Поетът е бил често канен на приеми в града. Но шумният и празен живот скоро му дотегнал и той се е почувствувал „немил-недраг на чужбина, ненужен и безполезен".[3] И тогава, за да задуши болката си, той замислил да напише своя роман-епопея „Под игото". Това е творбата, която поетът започнал най-напред през време на своето изгнаничество. За характера на своя роман той съобщава: „Поставих си за цел да изобразя живота на българите в последните дни на робството и революционния дух в

---

[1] Приятели, вий не забравихте
Прокудений беден поет,
В скръбта му го сам не оставихте,
Съгряхте го с братски привет.

Изпитах аз тежки гонения
Там, в моята родна страна.
Във чуждата — нови мъчения:
Самотност, тъга, тъмнина...

[2] Засега нямаме сведения за литературни занимания по време на пребиваването му в Цариград. Не се знае изобщо дали Вазов е писал нещо в столицата на Турция.

[3] Шишманов, пос. книга, стр. 75.

епохата на Априлското въстание. Идеята, родена една нощ в главата ми, скоро почна да се осъществява. С усърдие и въодушевение аз се предадох на работа и заживях с образите на своето творческо въображение, усещайки голям подем."[1]

Идеята за написване на романа „Под игото" ще се е зародила у Вазов навярно през февруари 1887 година. Както е заявил пред Шишманов, отначало той е тъкмял да напише нещо като романа на В. Юго „Les misérables". Тази идея завладяла Вазов цялостно, откъснала го на първо време от тревожното емигрантско всекидневие.

Но конкретният исторически материал е дал друго направление на книгата. Вазов създава една широка и реалистична картина на живота и борбите на българския народ в навечерието на Освобождението. Само някои глави от романа ни подсказват за стила, който откриваме в романите на Юго.

По това време, когато той е обмислял своя роман и сигурно е бил вече започнал да го пише, офицерите-емигранти Гуджев, Бендерев и Груев предложили на поета да посети с тях Москва и Петербург, като го снабдили с безплатен билет по железниците. В Москва те останали няколко дни.

В Петербург Вазов е прекарал около два месеца. Засега липсват по-обстойни сведения за литературната работа на Вазов в столицата на Русия. Знаем за няколко само стихотворения, писани в Петербург. Нямаме и данни дали Вазов е писал на някои познати и сънародници от този град. Но ние може да се досетим, че покрай тия стихотворения, и да не е продължил да пише там „Под игото", той положително ще е обмислял неговия план, ще е работил върху образите на своите герои, върху композицията на романа и пр.

След двумесечния престой в Петербург Вазов се е върнал в Одеса и е продължил своя роман. Както е известно, много от първообразите в „Под игото" са сопотски граждани. За романа си той е разчитал преди всичко на своите спомени от близкото минало. Голяма помощ му е оказал и младият офицер-емигрант Ат. Иванов, брат на неговия приятел от Сопот Никола Иванов, който е разказал на Вазов интересни епизоди и моменти от историческите събития (Ив. Д. Шишманов, пос. книга, стр. 238).

Най-напред Вазов ще е съобщил за романа си на малък кръг свои сънародници в Одеса. През ноември 1887 година той съобщава вече за новата си литературна работа на К. Величков. Това Вазово писмо не е известно. От друго едно писмо, писано на 4 януари 1888 година личи, че поетът не е получил на него отговор от Величков. От същото писмо се вижда, че Вазов е писал на своя приятел за намерението си да замине и работи занапред в Петербург. Една от причините, поради които не е оставил Одеса, е била романът „Под игото", който приел твърде големи размери, тъй като Вазов му е дал „широка рамка". Вазов не дава други сведения за работата си върху „Под игото". Съобщава само на Величков, че този умствен труд го е позалисал и направил да не усеща тъй тежко положението си.[2]

[1] Шишманов, пос. книга, стр. 238.

[2] Виж Иван Вазов, сборник от спомени, материали и документи, стр 366.

За „Под игото" Вазов съобщава и на Ст. Костов в писмото си от 27 март 1888 година: „Тая зима написах един роман от епохата на въстанието от 1876 год." Съобщава му още, че е готов да прати една-две глави от него за готвената от Костов и Мишев христоматия, но намира това за несгодно, тъй като романът не бил още напечатан. Думите на Вазов: „Тая зима написах един роман..." не трябва да разбираме дословно. Те ни дават указание, че през зимата на 1887—1888 година Вазов е завършил своя роман в общи линии. Най-добре ще е била обработена първата част на романа. Материалът за втората и третата част навярно е бил обработен непълно. Както е известно, тези две части Вазов е диктувал след завръщането си в България на най-малкия си брат Борис Вазов, по това време ученик в гимназията, тъй като поетът е страдал от очебол и не е могъл сам да пише.[1]

Както личи от Вазовите писма до Ст. Костов, последният ще е поискал от поета да му изпрати стихотворения и разкази. В отговора си Вазов му съобщава: „Стихотворения почти не съм писал откак съм оставил България. Мисля занапред да напиша нещо. Също и разкази нямам." Вазов съобщава на приятеля си, че ще посвети пролетта на 1888 година на литературна дейност. Научаваме, че той е начертал да напише няколко разкази, от които, ако свари, ще му прати един за христоматията.

Тия редове от Вазовото писмо ни говорят за начина на работата на поета. Той не е от тези писатели, които не могат да пишат нищо друго, докато не завършат окончателно една започната работа. Ние виждаме, че без да е завършил окончателно романа си „Под игото", той замисля други свои литературни произведения. В писмата си по-късно до Костов и Бобчев той нарича тия свои произведения ту повести, ту разкази. В едно писмо до Костов от май 1888 година. Вазов дава по-определени сведения за тия си произведения: „Това ще бъде цял цикъл разкази — пише той — по новий ни политически и обществен живот, погледнат от разни страни." Поетът съобщава, че тоя умствен труд поглъща всичкото му внимание и не му остава време за скука и за „злобите на деня", като под последните думи Вазов подразбира политическите въпроси. Само като се е затворил в своя поетичен мир, той е намерил онова спокойствие, което е нужно за литературно творчество.

По същото време Вазов пише за литературните си занимания и на Ст. Бобчев (в писмо от 24 май 1888 година). Като изповядва, че е „парясал" от известно време политиката, той му съобщава с радост за новата си литературна работа, която го поглъщала всецяло. Това били разкази от политическия и обществен живот: „от Освобождението до последната криза". Не е безинтересна за нас преценката, която дава сам Вазов за тези свои произведения, без да ги назовава още с техните заглавия: „... те не са повторение — пише Вазов — ни на Митрофана, ни на „Чичовци", ни на другите ми прозаически работи, които от една страна пишех, от друга се печатаха в нашата покойна „Наука". Те имат по-худо-

[1] Иван Вазов, сборник от спомени, материали и документи, стр. 10.

жествена виработка и по-реалистически и трезви задачи. Когато ги четеш, ще ти харесат, уверен съм". Но и от това писмо не научаваме кои разкази Вазов е писал в Одеса. По-определено се изказва за тях Вазов пред Шишманов. В неговата книга четем следния пасаж: „Първите ми разкази в „Денница" („Дядо Нистор", написан още в Одеса, „Златната планина", хумореска, „Изборът", в който описвах впечатленията си от Сопот под името Данчев, „Сладкодумен гост на държавната трапеза", „Тъмен герой", „Епоха—кърмачка на велики хора", писани също в Русия, и др.) се четяха с увлечение. Стихотворения, както обикновено, когато съчинявах повести, аз не пишех."[1]

Работата на Вазов и през тази пролет не е вървяла гладко. В писмо до К. Величков от 13 април 1888 година той споделя с приятеля си какви му са развлеченията — разходки покрай черноморския бряг (квартирата му на ул. Карантинная № 4 била почти на самия морски бряг) и четенето на книги. „Аз не пиша никак, лен ме хвана пак" — съобщава в скоби Вазов. Пак там той пише на Величков, че е тъкмял да направи една разходка до Крим.[2] Научавайки за тези му литературни занимания, Ст. Костов трябва да го е похвалил, защото в писмо до него от 5 юли 1888 година Вазов му отговаря, че Костов не трябвало да го хвали за литературните му работи, които не били „бог знай какви чудеса". По-важно за нас е съобщението, че Вазов е прекъснал разказите си на четвъртия по две причини: настинката му през юни, спечелена от първата му морска баня, и летните горещини...

Както се вижда от приведения одеве пасаж из книгата на Ив. Д. Шишманов, ние не знаем кои точно разкази Вазов е писал в Одеса или изобщо в Русия. Ако приемем въз основа на приведеното току-що писмо до Ст. Костов, че по време на своето емигрантство Вазов е написал четири разказа само, то бихме могли да допуснем, че това са: „Дядо Нистор", „Сладкодумен гост на държавната трапеза", „Тъмен герой" и „Епоха-кърмачка на велики хора". Възможно е обаче и останалите два разказа — „Златната планина" и „Изборът", да са написани или най-малко замислени и започнати също в Русия, тъй като не може да заключим, че след това писмо до Костов Вазов не е работил над други свои разкази, след като през лятото на 1888 година ги е прекъснал на четвъртия. На това предположение между другото ни навеждат и сюжетите на двата поменати разказа, които са взети все „от Освобождението до последната криза", като под „последната криза" Вазов подразбира преврата и контрапреврата от лятото на 1886 година и последвалите гонения на русофилите в България.

За творческия процес у Вазов е твърде интересно и сведението, което четем в края на приведения пасаж у Шишманов — когато е пишел белетристични творби, поетът не е „съчинявал стихове"

Писаните в Одеса Вазови разкази се отличават със своя изобличителен характер. В разказа „Дядо Нистор"[3] са показани ко-

[1] Шишманов, пос. книга, стр. 82.
[2] Иван Вазов, сборник от спомени, материали и документи, стр. 370.
[3] Денница, I, кн. 1, януари 1890, стр. 1—11.

терийните борби на буржоазните партии наскоро след Освобождението. Подобна тема има и разказът „Искров и Райна", печатан за пръв път със заглавие „Избор".[1] В този разказ, в който намираме и автобиографични елементи, Вазов е изобразил също котерийни борби между двете партии в България. Поетът е порицал безпринципните средства — шантаж, насилия и жестокости — по време на изборната борба.

Големият Вазов разказ „Епоха-кърмачка на велики хора", който има подзаглавие „Портрет", е публикуван за пръв път също в „Денница"[2]. Този разказ е наистина портрет — карикатурен, жалък и отвратителен—на безскруполния демагог и кариерист Гороломов. Изгонен от България заради нечестна постъпка спрямо една девойка, той е изгонен по-късно за кражба и от Русия, където е отишел да следва с държавна стипендия. Гороломов се връща в България веднага, щом научава за Съединението и успява да се промъкне в дошлата на власт партия, при все че преди Съединението Гороломов е бил противник на тази партия. Вазов бичува в „Епоха-кърмачка на велики хора" безподобния кариеризъм на този низък демагог, който не се спира пред нищо, за да си осигури власт, слава, пари.

В началото на очерка си „Сладкодумен гост на държавната трапеза"[3] Вазов е сложил следното евангелско мото: „Името ми е легион, защото сме мнозина". „Сладкодумен гост на държавната трапеза" е сатира срещу празното еснафско съществуване на служещата интелигенция от столицата на княжеството. Вазов ни дава характеристиката на главния „герой" Жоржо в репликата на Балтов, който говори: „Той (Жоржо, б. м.) стои здраво на принципа си: опозиционствува, когато му прилегне, клатишапничествува, когато му трябва, мижи и втелява се, когато е умно, ругае Австрия, защото всеки българин я мрази, ораторствува горещо против модите, защото това е на мода, следва ги — пак по същата причина..."

Разказът „Тъмен герой"[4] има подзаглавие „Разказ из смутните времена". Неговият сюжет е взет от преврата на 9 август 1886 година. Стражарят Ненко, избавил току-що с тази си служба осмочленното си семейство от глад, преживява истинско мъчение, когато му заповядват да арестува и бие същия свой благодетел, който неведнъж го е спасявал от глад. А една вечер приставът му заповядва да нанесе побой на един от арестуваните „врагове" на властта. Ненко отказва неохотно. Разярeният пристав му предлага или да смаже от бой Стоян Кунчов, или да хвърли униформата. Ненко предпочита последното — пак безработицата и глада — пред грозното задължение да изтезава хора, които не са му сторили нищо лошо.

За изобличителната сила на Вазовите разкази в „Денница" говори най-добре отношението на Стамболовата полиция към списанието. Пред Шишманов Вазов е съобщил, че някои негови разкази

[1] Денница, I, кн. 4, 1890, стр. 145—153; кн. 5, стр. 211—221; кн. 6, стр. 251—261.
[2] Денница, I, кн. 9, 1890, стр. 385—401; кн. 10, стр. 433—451.
[3] Денница, II, 1891, кн. 5, стр. 193—208.
[4] Денница, II, кн. 6, стр. 241—250.

в „Денница“ не са се харесали на властта. Това се отнася особено за разказа „Тъмен герой“. Касъров, издателят на списанието, бил повикан в полицията; повикали и Вазов и грубо му заповядали да не смее да пише вече против полицията.[1]

При все че след завръщането си от Русия Вазов е бил посрещнат любезно от Ст. Стамболов, той не е могъл да остане безразличен към системния терор над русофилите. „Аз не можех да одобря особено жестокия начин — пише Вазов, — с който Стамболов преследваше своите противници — русофили, поставени вън от законите, възмущавах се и от терора във вътрешното управление.“[2]

Литературната критика в миналото не се е спирала с нужната сериозност на Вазовите разкази, които са насочени срещу Ст. Стамболов, срещу насилията и терора, вършени от представители на реакционните сили у нас непосредствено след Съединението и след контрапреврата от 1886 година. В своята книга за Вазов Юрдан Трифонов бележи неопределено за „Тъмен герой“ (за който разказ посочва погрешно първата публикация в „Пъстър свят“), че в този разказ бил изобразен „безчовечен мъчител на беззащитни затворници“.[3] Проф. М. Арнаудов се спира само на „Дядо Нистор“, „Епоха-кърмачка на велики хора“ и „Сладкодумен гост на държавната трапеза“.[4] Във второто издание на книгата си той е изпуснал бележките си за поменатите три разказа на Вазов. Този факт не може да се вземе за случаен. Не е конкретна, и поради това не е задоволителна, и оценката на тези разкази, която дава Малчо Николов в своята книга. Като разглежда тези Вазови разкази, той наистина подчертава, че в тях са „изобличени тъмните герои на новата ни обществено-политическа действителност, развалата, що носи партизанството, служебогонството, гнъсната роля на вестникарите, свирепият садизъм, що проявяват „интелигентни“ и прости към партийните си противници и пр.“[5] Всичко това обаче не е достатъчно, за да се разбере кои сили, какви групировки поддържат тези „тъмни герои“ и пр.

* * *

Покрай романа си „Под игото“ и поменатите разкази по време на своя емигрантски живот Вазов работи и в областта на поезията. Подтикът за стихотворенията, както това бе отбелязано преди, дошел от Ст. Костов; по-малко вероятно е поетът да е бил поощряван от страна на политическите си приятели-емигранти поради изтъкнатата вече причина.

---

[1] Ив. Д. Шишманов. Ив. Вазов, спомени и документи, стр. 82.

[2] Там, стр. 81.

[3] Ю. Трифонов. Иван Вазов, живот, произведения и възгледи, стр. 117

[4] Вж. М. Арнаудов. Иван Вазов живот и дело. София, 1939, стр. 110—112.

[5] Малчо Николов, История на българската литература от Петко Славейков до наши дни, 1941, стр. 191—192.

Освен оригинални стихотворения, които Костов му е поискал още в първите си писма, той е помолил Вазов да преведе пак за христоматията и няколко стихотворения от руски поети. В писмото си от май 1888 година Вазов му отговаря, че ще преведе с удоволствие исканите руски стихотворения и ще му ги изпрати през идния месец юни 1888 година. Обещаните стихотворения Вазов изпраща в началото на юли. Три от тези стихотворения били от Надсон. Кои са били другите, Вазов не съобщава. Във втория том на христоматията на Костов и Мишев намираме две стихотворения от Надсон, преведени от Вазов: „Не, музо, не зови, не ме упивай сладко" (стр. 466—467) и „Брате мой, страждущий брате мой, чуй..." (стр. 468—469). Липсват засега сведения, кое е било третото стихотворение от Надсон, което Вазов е превел и изпратил на Костов.[1]

В писмото си до Костов, в което му съобщава, че му праща стихотворенията, Вазов пише: „Ако найдете стиховете малко грапави, то си наумете, че те са първите, които след тригодишно напущане римоплетството, пиша. Страх ме е, че ще забравя занаята." Той добавя, че мисли да приготви по-нататък една книжка със стихотворения от емигрантския си живот.

Признанието на Вазов, че от три години той не е писал стихотворения, не трябва да се тълкува в буквалния смисъл. Поетът може би забравя за стихотворенията, писани в Петербург в началото на 1887 година. Но все пак той е чакал вдъхновение, чакал е да намери подходящ момент и настроение, пък и да се освободи може би от други теми.

Костов ще е поискал повторно преводни стихотворения от Вазов, който му отговаря с писмо от 22 ноември, че сега е „занят със стихотворенията", които отдавна се готвел да подхване. Вазов пише: „Една небогата жилка от вдъхновение съм набутал и спеша да я изчерпя." Затова той предлага на Костов за преводни стихотворения да се обърне към емигранта Д. К. Попов, който бил също по това време в Одеса.

На 10 декември 1888 година Вазов праща на Костов няколко стихотворения за сп. „Библиотека свети Климент" и за „Периодическо списание". Поетът се съмнява дали тези стихотворения ще се харесат на Костов: те били „посърнали и мрачни". Всички те носели меланхоличен печат. „Няма жар, но що да сторя? — пише Вазов. — Музата ми би фалшивила, ако пееше иначе." От посоченото Вазово писмо личи, че по това време той е написал повече стихотворения, отколкото праща на Костов. Изпратените той не смята за най-сполучливите, а защото поради своя дух можели да влязат по него време в едно българско списание.

---

[1] Не е без значение да отбележим положителното отношение, което Вазов е имал към рано загиналия талантлив руски поет. Като съобщава, че три от стихотворенията, които праща, са от Надсон, той пише на Костов за него: „...руски талантлив поет, от школата на Некрасов, умрял твърде млад от чахотка..." След връщането си в България Вазов посвещава на Надсон специално стихотворение („Надсон", Сборник за народни умотворения, кн. I, 1899, стр. 177), в което е отразил правдиво характерни черти на Надсоновото творчество.

Краткият преглед на Вазовите стихотворения, писани по време на неговия емигрантски живот, потвърждават до известна степен само характеристиката им, направена от самия поет.

От Вазовите писма до Костов не личи кога са пратени стихотворенията, писани в Петербург. Относно броя на тия стихотворения се натъкваме на известно противоречие. Тези стихотворения са пет, а не четири, както Вазов съобщава пред Шишманов[1]. Две от тях намираме публикувани в „Библиотека свети Климент": „Молитва"[2] и „Зимен мотив"[3]. Другите две стихотворения Вазов публикува след завръщането си в България в „Денница": „Сърце"[4] и „На майка ми"[5]. Петото стихотворение, писано в Петербург — „Пред гроба на Царя-Освободителя" — е публикувано за пръв път в книгата „Юбилеен сборник на Славянската беседа", София, 1895, стр. 27—28.

Стихотворението „Молитва" ни напомня Ботевото едноименно стихотворение. Темата у Вазов естествено е пречупена под миньорния тон на тъжното настроение. Борческият патос на Ботев е заменен с плахи, спотаени тонове. Поетът иска от бога да го подкрепи да не падне малодушно под товара на тежкия емигрантски кръст:

Дай ти мощ на мойта слабост, —
Днес е час на изпитанье —
Дай ми ти велика храброст
В туй великото страданье.

Независимо от миньорния тон стихотворението завършва както Ботевата „Молитва":

Не оставяй стидноази
Да пропадна в бой със злото
И съмненье да ме згази
В тебе, в Правдата, в Доброто.

Миньорен тон имат и останалите Вазови стихотворения. В стихотворението „На майка ми" откриваме дълбок и задушевен лиризъм. Особено когато четем първите три строфи на това стихотворение нам се струва, че поетът се обръща не към своята родна майка, а към майката-родина: образът на майката се слива с образа на измъчената родина:

Майко жална, мъченице клета,
От къде се зе у тебе сила
Да изтърпиш таз съдба проклета,
Да пренесеш толкова теглила?

Останалите строфи разкриват мъката на поета, че и той не е могъл да помогне на майка си в тия тежки дни. (Известно е, че в чужбина по това време бяха трите синове на георичната Съба Вазова — Иван Вазов, Георги Вазов и д-р Кирко Вазов.)

От всички стихотворения, писани в Петербург (пък и в Одеса — по-късно), стихотворението „Пред гроба на Царя-Освободителя" се

[1] Вж. Шишманов, пос. книга, стр. 218.
[2] Т. I, стр. 214—215.
[3] Т. I, стр. 216—217.
[4] Денница, I, кн. 2, 1890, стр. 80.
[5] Денница, II, кн. 1, 1891, стр. 39—40.

отделя в тематично отношение с политическия си характер. В него на пръв план е дадена съдбата на родината, управлявана сега от тирани, които направиха всичко възможно, за да присъединят България към австрийската и английска политика. В това стихотворение поетът се обръща към руския цар и го моли да прости за „жестоката измяна", да не изрича пред бога присъда и люта клетва, че и без това —

Корабът из бурите се лута,
Не види бряг из тоя мрак жесток.

Към края на 1888 година Вазов пише няколко писма до Костов, в които намираме познатия у поета стремеж да преработва и поправя своите творби до последния момент на тяхното отпечатване. Той моли за няколко поправки на свои стихотворения и отделни техни строфи. Това особено се отнася за стихотворението „Унинне", на което преди Вазов е дал заглавията: „Години хвъркат, живот отива" и „Изминатий път". Него обаче не намираме между другите стихотворения, публикувани в „Библиотека свети Климент"; Вазов го е напечатал след завръщането си в България в „Денница"[1], като го е поправил отново.

По това време Костов, както личи от Вазовите писма, е посъветвал поета, че ще бъде по-добре да не излиза пред българския читател с такива песимистични стихотворения. Вазов приема съвета като основателен и моли Костов в писмото си от 27 декември да не дава за печат никое (к. И. В.) от изпратените стихотворения, „а особено „Муза" по никакъв начин!" В писмо от 13 януари 1889 година той отново пише на Костов, че не иска да излиза сега пред читателите „с такава убита и разочарована душа". Той повтаря още веднъж настойчивата си молба — да не се печата по никакъв начин „Муза". Това стихотворение, което е едно от най-тъжните Вазови творби от тоя период, излиза (сигурно след нови преработки) подир Вазовото завръщане в родината в „Денница"[2] със заглавие „Траурът на една муза". Още първите негови стихове ни говорят за голямата душевна мъка на прокудения поет:

Отдавна немей той, от света забравен,
Живей той, певецът, но с мъртвий е равен...

Вместо тези стихотворения Вазов обещава да прати други. Трябва да предположим, че той е пратил допълнително или от написаните си вече стихотворения, или пък се е опитал да напише други, за да надмогне задушаващата го скръб.

В „Библиотека свети Климент" излизат и следните още Вазови стихотворения: „Вейте, хали тъжни, хали есенешки", „Четвъртата годишнина на Сливница", „С бяла зимна пелена покрита", „Не съм борец, не съм герой прославен", „Има дни тежки в мойто изгнанье" (т. I, стр. 214—218), „Пребитото псе" и „Зимен вечер" (там, стр. 403—405).

[1] Денница, I, кн. 9, 1890, стр. 401—402.
[2] Денница, I, кн. 10, 1890, стр. 452—453.

Останалите стихотворения, писани в Одеса, Вазов е донесъл в България и публикувал по-късно в различни списания.[1]

Всички стихотворения от емигрантския си живот Вазов събира и издава по-късно в стихосбирката „Звукове" (София, 1893). В тази книга са поместени и някои Вазови стихотворения от същия период, които не са били публикувани преди в периодичния печат, като „Нощ", „Не сили се", „Благодаря" и др. Посочените стихотворения намираме пак на едно място в събраните съчинения, т. III (изд. на Ал. Паскалев) — стр. 35—61. Към тях погрешно Вазов е отнесъл стихотворението си „На кацналото на прозореца ми птиче". То е публикувано за пръв път в сп. „Наука" (I, кн. 8, 1881), когато Вазов е бил още в България.

Запитан от Ив. Д. Шишманов за тия стихотворения, Вазов е дал за тях твърде оскъдни сведения.[2] За стихотворението „В униние", което има мото от Верлен, поетът отбелязва, че по едно време в Одеса той се е отричал „по един свиреп начин". Той пояснява същевременно, че не трябва да се подозира никаква връзка на неговото творчество с творчеството на Верлен, когото той иначе смята за „шакнат поет". Вазов завършва кратките си сведения за емигрантските си стихотворения с думите: „Всички тия стихотворения съм писал в най-голямо отчаяние."

Действително в цялото творчество на Вазов ще се намерят малко стихотворения като тези, лишени от характерния оптимизъм на поета, несгрени от сърдечна топлота. Даже и стихотворенията от този цикъл, които говорят за сърдечните трепети на Вазов, са с потиснати, спотаени тонове („Алеята", „Благодаря", „Спомени", „Кога отплува" и др.).

В стихотворенията, писани в Петербург и Одеса, наистина откриваме някои грапавини, за които Вазов пише на Ст. Костов. Но Вазов напразно се е страхувал, че ще „забрави занаята". В тях ние пак откриваме изкусния майстор на мелодичния стих, достойнствата на който не е засенила тежката емигрантска неволя.

През същия период обаче Вазов е създал и друго свое произведение — стихотворението „Урата", останало непубликувано до живота на поета. То бе намерено между Вазовите писма и бележки до С. С. Бобчев и публикувано през миналата година в сп. „Септември".[3] „Урата" е остра сатира срещу представителите на монар-

---

[1] „В храма" — „Сборник за народни умотворения", кн. I, 1889, стр. 180; „Беше време" — „Денница", I, кн. 2, 1890, стр. 79—80; „Безсънна мисъл" — „Денница", II, кн. 2, 1891, стр. 73; „Резигнация" — „Сборник за народни умотворения", кн. I, 1889, стр. 181; „Скърбен си поете" — „Денница", I, кн. 10, 1890, стр. 538; „Като пчели..." — „Денница", I, кн. 6, 1890, стр. 250; „В изгнание" — „Българска сбирка", II, кн. 5, 1895, стр. 508—509; „Когато си сам" — „Мисъл" I, кн. 6—7, 1892, стр. 369—370; „Алеята"—„Денница", I, кн. 2, 1890, стр. 79; „Кога отплува" — „Денница", I, кн. 6, 1890, стр. 280; „Есен" —„Денница", I, кн. 6, 1890, стр. 279.

[2] Вж. Ив. Д. Шишманов, пос. книга, стр. 218—219. Между другото Вазов и тук е повторил грешката със стихотворението „На кацналото на прозореца ми птиче", като го отнася неправилно към одеския период.

[3] „Септември", VII, кн. 10, окт. 1954, стр. 111—112.

хичния институт у нас — Батенберг, Ст. Стамболов и Фердинанд, както и срещу безхарактерната тълпа, която посреща с фалшив възторг и диктаторите — мъчители на народа, и палачите, които покъсно го отвеждат на бесилката.

Стихотворението се състои от девет осмостишни строфи, издържани в ямб. Цялата първа строфа е насочена срещу тези глупци, които по цял ден реват и се кланят „пред идолите на деня". След това Вазов ни припомня детронирането на Ал. Батенберг през 1886 година и временното му връщане в България, наложено от Ст. Стамболов, по онова време един от водачите на либералната партия и председател на Народното събрание:

Деветий август, славен ден, блесна.
„Ура, ура" махнахме Батенберга!
Плетете венци, дайте знамена
Да славим падането на изверга!
Но той се връща! Пак „Ура, ура",
Венците пак за „новий Симеона".
Ура, за нази слънце пак изгря —
Подайте врат, влачете му пайтона.

Известно е, че само няколко дена след завръщането си Батенберг сам абдикира в полза на регентство в състав: Стамболов, Муткуров и П. Каравелов. Този момент от политическата история на нашия народ е отразен в третата строфа на стихотворението:

Но я! Напуска ни тоз мъж голям,
Остави нас и трона на крадците!
Какъв възторг! „Ура, ура и тям
Изнесте арки, дайте пак венците!"
И пак начева прежната игра;
Тълпата блее, ниско се покланя
На новий вълк-пастир, „ура"
Реве и улицата, и мегданя.

Сарказмът на поета срещу Батенберг е твърде остър. Той го нарича „изверг", „новий Симеон", „мъж голям", който е оставил трона на „крадците". Но ние забелязваме иронията и срещу сивата тълпа, която „блее, ниско се покланя на новий вълк-пастир". Последното иронично прозвище несъмнено е дадено на Ст. Стамболов, който достойно замени Батенберг в провеждане на антируската политика, като ставаше все повече опора и изразител на интересите на едрата австрофилска българска буржоазия.

През февруари 1887 година в Русе и Силистра избухват военни бунтове, водени от офицери-русофили. Стамболов потушава тези бунтове с нечута жестокост, след което се залавя да изгражда в цялата страна комитети „България за себе си". Тази организация има подчертана русофобска програма. Вазов по това време е бил вече в Одеса и там е получил новината за кървавата разправа на регентството с въстаналите офицери и войници. В своето стихотворение той е отразил и този тежък момент от политическия живот на страната:

Но страстното „ура" се пак възнася,
„Ура, ура", сганта реве със бес,
На мрътвий кал, на силний венци хвърга
И пада в прах пред гнусний главорез
И арки пак издига му на търга.

Не ще съмнение, че „гнусен главорез" поетът нарича именно Стамболов, който е бил още тогава най-активен проводник на антируската и антинародна политика в България, който е направил много и за влошаване на отношенията между новоосвободената българска държава и нейната освободителка Русия.

Стихотворението „Урата" е насочено обаче преди всичко срещу Фердинанд, избран за княз от Народното събрание на 7 юли 1887 г. Европейската империалистическа дипломация успя да наложи кандидатурата на един принц, който по-късно нанесе неизброими беди на народа и държавата. Цялото съдържание на стихотворението дава основание да се заключи, че то преди всичко е насочено против Фердинанд, че именно избирането и стъпването на този чуждестранен агент в България са предизвикали гнева на нашия народен поет:

От чужди крайща тъмен чужденец
С едно „ура" турихме го на трона;
Едно „ура" запуши наконец
Гласът на правдата, честта, закона.

Но поетът бърза да изтъкне, че на избора на Фердинанд за княз и на самото негово пристигане в България е викал ура не българският народ, който дълго бе пъшкал под турско иго и по него време се е борил против новите диктатори, а платени наемници, безхарактерни хора, които са били заставени да ръкопляскат, да посрещнат с „радост" бъдещия душител на трудовия български народ:

Гордей се княже, тебе те избра
Едно „ура", под сопата родено!
Ний имаме ги много; пак с ура
Ще ти дадеме пътя непременно.

Както ясно личи, в последните стихове Вазов недвусмислено е отправил към неканения гост на българската земя предупреждение и закана — че българският народ не за пръв път се е борил срещу своите тирани, не за пръв път, въпреки тежките жертви, ги е прогонвал из своите граници.

Следват две строфи, в които поетът, сякаш да си почине за малко от клокочещия гняв и омраза срещу „тъмния чужденец", прави съпоставка между спонтанния вик на радост който непринудено излиза от сърцата на хората — това „ура", което е победен вик на правдата, което дава „на България герои", и другото — продажното „ура", което се ражда в пияната кръчма, което безскруполни демагози предизвикват по стъгдите, което е нагласено с цел да се скрият истинските чувства на народа, истинските му беди и робия. Това ура поетът нарича „грозно", „мръсно", „безчестно", то служи „на славата и на калта", която пръска чистите чела, когато

то се произнася от „сганта, под бича на тирана". Само закоравели престъпници могат да предизвикат това ура, само нечисти съвести да го крещят по улиците.

В предпоследната строфа на стихотворението поетът още веднъж подчертава ненавистната същност на този наистина подъл вик:

Ти днес позорно прославляваш
Разбойниците, скиптра що държат,
Ти също утре пак ще поздравляваш
Въжето, на което ще висят.

Но последните стихове на тази строфа говорят недвусмислено, че още по това време, макар да се е намирал в твърде тежко душевно състояние, Вазов не е губил вяра в своя народ, в неговите сили, в неговата готовност да се бори и да прогони „тъмния чужденец" из пределите на своята земя. Поетът е бил окрилен от светлата вяра в бъдещето на своя народ. Той е вярвал, че ще дойде за него нов живот с истинско, мощно, всенародно ура: „с ура ще свойта празнува свобода".

Същият гняв, същата ненавист и сарказъм се четат и в стиховете на последната строфа на стихотворението. Не е трудно да се долови мисълта на поета: той е видял много недостойни постъпки на буржоазни партийни водачи, които покваряват с безпримерна демагогия най-добрите чувства на българския народ. В този момент, когато в България е била на власт партията на Стамболов, тя е правила всичко възможно да внуши на народа, че наемникът на европейските империалисти е най-достойният държавник на България:

Ура, ура! О стига вече, стига!
Проклет да бъде тоя подъл вик,
Ох, никой вече да го не издига!
Изтрийте го из български език.

Но още не изрекъл проклятието срещу агентите на Фердинанд, които предизвикват продажното ура, които поддържат най-низките страсти у тълпите, народният поет е смутен — той отново е чул възгласът на несвестни тълпи. Той е поразен толкова повече, че тези несвестни тълпи акламират един княз, който щом е предложен и наложен от европейската дипломация, ще заложи българската държава на Австро-Унгария, Англия, Германия, ще зароби българския народ. Тази мисъл той изразява чрез стиха: „България с ура яремът нов си гужда". Тук личи ясната политическа ориентираност на народния поет, у когото не живеят никакви илюзии вече, че новият княз ще допринесе за смекчаване положението в страната, ще спре терора и произвола на Стамболов.

Кулминационната точка в сатирата, върхът на гневния протест на поета е изразен в последните стихове на стихотворението:

Плюйнете всички на това ура
и на кобурга, кой го днес възбужда!

В нашата художествена литература в миналото не е изказван по-остър протест против Фердинанд, против свирепия терор на Стамболов. Не са казвани и по-злъчни епитети срещу Ал. Батенберг.

Със своя демократизъм и патриотизъм, със своя висок граждански патос „Урата“ и днес си остава една от малобройните художествени творби, израз на всенароден гняв спрямо палачите на българския народ, остра сатира срещу бясната партизанщина, срещу тиранията и произвола, настъпили след контрапреврата в 1886 година.

Това стихотворение е останало ненапечатано навярно поради своя характер: в България не би могла да се напечата такава силна сатира срещу новоизбрания княз. Тя не би се напечатала и по-късно, когато Фердинанд бе провъзгласен за цар, нито пък след като той „свърши с позор“: на трона тогава седеше неговият син — последният цар — палач на българския народ. Сам Вазов обаче сигурно се е канел да го печата по-късно, нещо което личи от поправките върху ръкописа. Освен презрителното прозвище „кобурга“ поетът е написал още: „героя“, която дума сам е поставил в кавички.

Повод за написване на стихотворението ще са дали многобройните телеграми, приветствия и съобщения, които пълнят вестниците в България от момента на избирането на Фердинанд за княз. Както в. „Свобода“, органът на Стамболовата партия, тъй и редица други вестници, излизали тогава в столицата и в провинцията, дават — повече или по-малко — хвалебствени изказвания за Фердинанд, както и биографични бележки за него. Тон на цялата хвалебствена кампания води, разбира се, „Свобода“. Когато идва Фердинанд в България (2. VIII. 1877), тази кампания се засилва, като се подкрепя с поздравителните телеграми, разменени между княза и регентите, поздравителните телеграми на кметове на градове и села и пр. А Христо Дюкмеджиев, един от дейните функционери на пловдивския комитет на Стамболовата организация „България за себе си“ е съставил и импровизирано нескопосано стихотворение по същия случай. За това стихотворение съобщава Д. Юруков в спомените си[1], като привежда и следната строфа:

Добре дошъл, светлий княже,
В нашата земя...
Ура, Фердинанд, ура, княже наш,
Народен избранник, мъдър и велик...

Възможно е Вазов да е чул по някакъв начин за това стихотворение и тъкмо то да е дало пряк повод със своя ураджийски и лакейски тон за написване на сатирата срещу Фердинанд.[2]

Дали Вазов наистина е знаел стихотворението на бездарния стихоплет-цареугодник, за нас в последна сметка не е толкова важно. Вазов би написал своята сатира и без това стихотворение, и без

---

[1] Данаил С. Юруков, Спомени из политическия живот на България, София, стр. 112.

[2] Това стихотворение не намираме отпечатано нито във в. „Свобода“, нито в излизащите по това време вестници в Пловдив и в другите градове на страната („Пловдив“, „Народно съзнание“, „Искра“, „Народна воля“, „Орел“, „Нова България“, „Самозащита“, „България“, „Български новини“, „Глас“ и др.). Не го намираме и в двете стихосбирки на Дюкмеджиев: Стихотворения от Хр. Ив. Дюкмеджиев, Пловдив, 1884 и Стихотворения от Хр. Ив. Дюкмеджиев, Пловдив, 1898 г. Възможно е стихотворението да не е било изобщо печатано; може да се допусне също, че то е печатано в някой от липсващите броеве на горепосочените вестници.

многобройните ласкателства, които е прочел за „кобурга" в „Свобода" или в други вестници. Знаем, че не мина и месец след качването на Фердинанд на престола и той показа на българския народ колко е „мъдър и велик". Наистина с неговото идване регентството бива разпуснато и военното положение вдигнато; дава се на първо време и известна свобода на печата. Но когато в броя от 31 август 1887 година в редактирания от П. Каравелов в. „Търновска конституция" излиза остра статия против тираничния режим, който е душил дълго време българския народ, още същия ден привържениците на Стамболов организирали митинг срещу демократическата партия, на който се чували яростните възгласи: „Долу предателят Каравелов и другарите му!" В писмото си до К. Величков от 9 септември 1887 година Вазов изказва дълбокото си възмущение срещу Фердинанд: „Сега той ясно се туря на глава на партията, която го доведе, и това ще му изяде главата по-скоро." Още при първите стъпки на управлението на новия княз Вазов долавя, че от него не може да се чака нищо добро — нито за емигрантите в чужбина, нито за целия български народ. Но нас ни удивлява и една далновидност на нашия народен поет — още тогава той се изказва за съдбата на тоя чужд натрапник: „Тоя човек мисли да укрепи трона си чрез терор и гнусен произвол. С тирания захваща, с позор ще свърши!"[1] Много мисли на поета от това му писмо, пък и от други негови писма до К. Величков, са сходни с мислите, изказани в стихотворението „Урата".

Изводът, който се налага след беглия преглед на Вазовите литературни творби, писани по време на неговото изгнаничество, ни подсказва, че в белетристиката поетът е постигнал най-голям успех с романа си „Под игото". Идеята за написването на тоя роман е успяла да погълне цялостно поета, да го завладее силно, да го откъсне от гнетящата го нерадостна действителност. Докато при работата над другите свои произведения той често е бил навестяван от натрапчиви мисли за несретнишка съдба и за нерадостна действителност в неговата родина, често си е спомнял последните събития и развихрените котерийни борби на буржоазните партии, работейки върху „Под игото", Вазов е бил пренесен в светлата героична епоха на Априлското въстание, която няма равна на себе си в нашата история до Освобождението ни от турско иго. Поетът е бил пленен от светлите образи на своите герои, чистия патриотизъм на които той помни до края на живота си, чиято памет тачи дълбоко в душата си.

От стихотворенията най-голямо значение има политическата сатира „Урата". Това Вазово произведение разкрива тъкмо тази страна от неговото литературно дело — демократизма и ненавистта срещу тирани и властници, — която в миналото беше старателно скривана от буржоазната литературна критика.

III

Твърде ценни за нас са изказванията на Вазов по време на неговото емигрантство по редица въпроси из областта на обще-

[1] Вж. Иван Вазов, Сборник от спомени, материали и документи, стр. 361

ствено-политическия и културен живот на Русия. Такива изказвания намираме в писмата на поета от Русия до К. Величков, в наскоро публикуваните писма до С. С. Бобчев и Ст. Костов, а тъй също и в писаните по-късно спомени, пътеписи и др., които са във връзка с емигрантския живот на поета.

Вазов нямаше и не можеше да има по онова време напълно правилен и прогресивен мироглед. Но по много въпроси на руската литература и култура той е направил правилни и верни оценки, защото Вазов не беше и реакционер, както някои литератори в миналото се опитваха да докажат. Поетът обичаше горещо Русия и руския народ и след завръщането си в България той е бързал да сподели в печата своите впечатления за великата славянска страна и за руския народ. Особено важно е да отбележим, че в момента, когато Вазов е решил да запознае българските читатели с родината на Белински, Пушкин, Лермонтов, да се пише у нас за Русия е било равно да се пише против Стамболов и стамболовщината. Затова и неговите впечатления излизат в сп. „Денница" със заглавие „Извън България", а не „Из Русия", както би озаглавил Вазов своя пътепис, ако не го следеше зорко полицейската цензура на всесилния диктатор. Затова и Вазов не подписва своите впечатления; неговото име виждаме едва в годишното съдържание на списанието.

Вазов съобщава в „Извън България"[1], че е започнал да чете задълбочено руската литература още с пристигането си в Одеса през януари 1887 година. Като говори за Островски, някои от пиесите на когото са напечатани в списанието „Отечественные записки"[2], Вазов отбелязва голямата загуба, която представлява за руската литература спирането на това списание от царската цензура. Известно е, че поетът дължи твърде много на „Отечественные записки". Чрез него той се запознава с най-добрите произведения на руската литература. С него той се запознава още в Калофер, когато на петнайсетгодишна възраст е отишел да се учи при Ботьо Петков, като същевременно е бил и подидаскал, помагал е на учителя П. Съйков.[3]

Че Вазов не е останал само с прочетеното в Калофер от страниците на това списание ни убеждават много факти. По-късно той неведнъж се е позовавал на великите синове на руския народ — Пушкин, Белински, Гогол, Некрасов и др. В предговора към „Легенди при Царевец" (София, 1910, стр. 9), воювайки против модернистите, които са скъсали с българския народ и българската дей-

[1] Денница, II, кн. 1, януари 1891, стр. 24.

[2] Списанието „Отечественные записки" е играло твърде важна роля в обществения и културен живот на Русия. То е сплотило прогресивните сили на Русия от четиридесетте години от миналия век. Активно участие в редактиране на списанието е вземал Белински, който е завеждал критичния отдел. В 1868 година списанието поел Н. Некрасов при близкото участие на Г. Елисеев и М. Салтиков-Шчедрин. След смъртта на Некрасов (1877) начело на списанието е застанал Н. Михайловски. „Отечественные записки" става орган на народничеството. Списанието бива спряно от цензурата през 1884 година. Спомняйки си „Отечественные записки", Вазов е съзнавал напълно огромната обществено-политическа и културна роля на това списание, „дето работеха най-даровити умове, като захванеш от Белински" (к. м.).

[3] Вж. Ив. Д. Шишманов, пос. книга, стр. 22—24.

ствителност, Вазов им припомня „правдивите думи на великия Белински", че поезията на всеки народ е непосредствено отражение на неговото съзнание, че е свързана тясно с живота на народа.

Пак в пътеписа си „Извън България" Вазов още веднъж изтъква голямото значение на Белински за руската култура. Като говори за руската критика и за критиците: Михайловски, който пишел в „Северний вестник", и Буренин — от „Новое время", за Арсенев от „Вестник Европы", той отбелязва някои техни положителни качества, но заключава, че руската критика „очаква още свой втори Белински"[1].

Скоро след Вазовото пристигане в Одеса Русия е честувала (на 22. I. 1887 година) 50-годишнината от рождението на Пушкин. Поради болест Вазов не е могъл да вземе участие в това тържество. По време на Пушкиновия юбилей в Русия са погребвали друг талантлив поет — С. Я. Надсон (1862—1887). Смъртта на Надсон, който особено с първите свои произведения стоеше близо до изобличителната поезия на Н. Некрасов, дава повод на Вазов да се изкаже за модернизма и за изобличителната поезия в Русия. Той отбелязва правилно, че главният мотив на руската поезия по онова време е: недоволство от настоящето, разочарование от непостигнати идеали, недоверие в бъдещето и пр. Правилна е също тъй и констатацията, че този дух на неверие е пряко отражение на самата тогавашна руска действителност — „невесела, безцветна и противоречуща на надеждите и мечтите на новото поколение". Няма съмнение, че под ново поколение Вазов разбира именно поколението, което най-добре представиха Белински, Чернишевски, Некрасов и редица още техни последователи от средата на миналия век.

Реакционната същност на държавния строй, потискащата руска действителност Вазов ще е долавял преди от художествената руска литература. Дошел в Русия, той сигурно е имал възможност да я почувствува по-осезателно. „Цяла плеада млади поети — пише Вазов — запяха песента на разочарованието и отрицанието, която от съвременна, стана тенденциозна. Тенденциозността се вмъкна в руската поезия. Некрасов пръв внесе в нея, като главен елемент, гражданската скръб. Това явление си има причината. Политический и социалний строй в Русия породиха въпроси, на които литературата стана силен проводник в общество" (к. м.). Доловил правилно първопричината за новите тенденции в руската литература, Вазов съзнава също тъй ясно и извънредно важната роля, която са играли в обществения живот напредничавите руски писатели. „Един ред талантливи писатели — продължава Вазов — станаха красноречиви защитници на свободата и свободолюбивите начала, които създадоха нова в руската литература либерална школа. Нейното влияние не беше безплодно. Тя постави задача на руската мисъл, разшири умственний кръгозор на руското общество и внесе в съзнанието му идеите за свободата, правдата и прогреса"[2]. Но Вазов не е прав, като твърди по-нататък, че велико-

[1] Денница, II, кн. 5, май 1891, стр. 212.

[2] Денница, II, кн. 1, 1891, стр. 26.

душните начала, които са дали живот на тази нова поезия, са „стеснили изкуството", като са се смесили с политически доктрини, че най-висок лиризъм е възможен единствено на „субективната почва". Ограниченият мироглед на поета не му е позволил да отиде понататък в своя анализ относно ролята и значението на писатели като Некрасов, Чернишевски и др.

Вазов се спира още веднъж на прогресивната руска литература която се поражда като отражение на политическия и социален строй в Русия от средата на миналото столетие и е същевременно протест срещу тоя политически строй. В друга книжка на своето списание той пише: „Един ред талантливи писатели като Писарев, Чернишевски, Герцен, Добролюбов станаха красноречиви защитници на свободолюбивите начала, първенствующи в нинешний век, и ги препоръчаха да легнат в основата на руското държавно управление и създадоха руската либерална школа."[1] Той отбелязва още веднъж голямото значение на тази напредничава школа — школата на революционните руски демократи — и нейното плодотворно влияние: тя е поставила нова задача на руската мисъл, разширила е умствения кръгозор на обществото, внесла е в съзнанието му идеите за свободата, правдата и прогреса. Но Вазов и тук повтаря своята грешка, като слага знак за равенство между школата на Чернишевски, Добролюбов и др. и нихилизма—„тоя отвратителен продукт на руский живот".

По време на своето пребиваване в Русия Вазов е следил внимателно, доколкото е имал възможност, и това, което пише руската критика за българските писатели и специално за неговите произведения. Той е чел с интерес преценката на някои руски литератори за неговата стихосбирка „Сливница", излязла през 1886 година. Особено впечатление му е направила рецензията на А. И. Степович за „Сливница", публикувана в „Известията" на С.-Петербургското славянско благотворително общество (№ 4, 1887). В рецензията си Степович обвинявал Вазов, който вместо да съдействува за забравянето на братоубийствената сръбско-българска война поднасял на своя народ „кървав поетически венец", като при това се надсмивал над сърбите. Тази оценка на „Сливница", по начало неправилна, е засегнала твърде Вазов, който е споделил огорчението си в писма до Ст. Костов (от 22 ноември 1888) и К. Величков (от 4 януари 1888). По същия въпрос той пише и в пътеписа си „Извън България"[2]. В „Денница" Вазов по-обширно изяснява несъгласието си със Степович (чието име не е цитирано). Вазов пояснява, че в момент, когато се е решавала съдбата на неговото отечество, той не е могъл да не възпее патриотизма и героизма на българския народ. Авторът на рецензията, смята Вазов, не е доловил освен това и голямата болка на поета, причинена от братоубийствената война.

Докато Вазов е в Одеса, в Петербург излиза през 1888 година книгата на В. В. Уманов-Каплуновски „Баян" — сборник

[1] Денница, II, кн. 5, май 1891, стр. 210.
[2] Денница, II, кн. 6, юни 1891, стр. 254.

от произведения на славянски поети. Сборникът започва с преводи от български поети. На първо място е поставен Ив. Вазов[1].

Както и следва да се очаква, Вазов се е отнесъл с внимание и интерес към книгата на Каплуновски. В писмо от 29 март 1888 година той пише на Бобчев, който по това време бил още в Цариград, че преди два дни му е изпратил няколко екземпляра от „Баян", като го е молил да ги препрати на адресите, които Вазов му е посочил. (Самите адресанти не са поменати в писмото.)

Освен в Цариград Вазов ще е изпратил сборника на Каплуновски и на свои приятели в България. Ст. Костов, който е чел преводите на Вазовите произведения в „Баян", е писал на поета, че не ги харесва. Като му пише по други въпроси, между другото Вазов се съгласява с него: „Напълно съм съгласен с Вас относително превода на руски на моите стихове: преводачът пише хубаво на руски, но слабо знае български — ето де е една от причините за несполучното предаване на руски някои от стихотворенията ми. „Грамада", която е превеждана по-лани, още пò е неудовлетворителна." Но все пак Вазов е твърде благодарен на своя руски събрат по перо и почитател и за това. Той смята, че е „цял кураж" да се наеме руски писател да запознава „братушките" с бита и литературата на българите в момент, когато отношенията между двата народа, благодарение на антируската политика на Стамболов, са били твърде обтегнати.[2]

Известно е преклонението на Вазов пред великата несъкрушима мощ на Русия и руския народ. С трепет и възторг говори поетът за прославения славянски град Москва, който посещава като емигрант на път за Петербург. Съпоставяйки миналото на руския народ с невеселото настояще, Вазов е виждал ясно неговото още по-светло бъдеще. Такава съпоставка той прави и в областта на руската литература. Той пише, че в съвременната руска литература господствува „реалното (т. е. реалистично, б. м.) направление". Но Вазов е забелязал, че в онова време са липсвали гении, като Пушкин, Лермонтов, Гогол и др. Той далече не смята обаче, че след тези имена руският народ не ще създаде други велики поети. „Ще бъде абсурдно да приемем — пише Вазов, — че изворът на творческия дух руски се е изчерпал в творенията на Пушкина, Лермонтова, Гоголя, Тургенева и графа Толстой. На руската мисъл предстои още широко поприще за развитие и за творческа деятелност; гигантските сили на могъществената нация не са се развър-

---

[1] Каплуновски е превел следните Вазови творби: „Грамада", „Раковски", „Орел", „Не, не ще се радвам кръвожадно" и „В окопа". Тези произведения се предхождат от кратки библиографски бележки.

[2] В своите бележки в „Баян" Каплуновски е защитил енергично нашия поет срещу нападките на Степович. Той говори за патриотизма, но изтъква и хуманизма на Вазов, като пояснява, че насмешките, които се срещат в „Сливница", се отнасят не толкова до сръбския народ, колкото до неговите жестоки и алчни ръководители—Милан и неговата банда (Каплуновски, „Баян", стр. 7). Впрочем по-късно сам Степович поправя своето отношение към Вазов и специално спрямо сбирката му „Сливница". Положителен отзив за неговото творчество той дава например в статията си „Кратки сведения за литературната дейност на Ив. Вазов", публикувана в „Славянска беседа", Киев, I, 1888 год.

тели още. Тя има задачи благородни да гони в областта на духа както и във всемирната история..."[1]

Вазовият оптимизъм, дълбоката му вяра в бъдещето на руския народ не са случайни. Те са плод на дългогодишни наблюдения. Вазов е имал ясна представа за великото международно значение, което е отредено на руския народ, за световното значение на руската литература.

Вазов неведнъж е изтъквал редицата ценни качества — великодушие, отзивчивост, сърдечност, които руските хора имат. Като се възмущава в писмото си до Ст. Костов от 25 юли 1888 година от антируските изстъпления, вършени от бандите на Стамболов, Вазов говори с ирония, че дребните човечета са осъдени от природата заради своята дребнавост. „А у руский народ — пише Вазов — добротата сърдечна е равна със силата му, великодушието — безгранично, както степите и оризонтите на земите му."[2]

Нашият народен поет не можеше да направи докрай правилен анализ на руския живот, да види конкретно силите, които по-късно ще движат напред развитието на руското общество и на руската мисъл. Той се отнася съчувствено към партията на славянофилите, към която са се числели поетите И. С. Аксаков, Хомяков, Майков, Тютчев и др., отбелязва дейността и значението на Аксаков и М. Н. Катков. Известни са консервативните схващания на руските славянофили, които бяха крепители на руското самодържавие. Що се отнася до Катков и Аксаков освен с техния панславизъм, те са прочути още и с откритите си реакционни и мракобеснически схващания и дейност в Русия.

Не е вярна обаче мисълта на някои наши литературни работници в миналото, че Вазов е видял и възпявал само официална Русия, Русия на Катков и Аксаков, а не е забелязал прогресивните сили в страната. За това свидетелствуват преди всичко самите изказвания на нашия поет. Когато говори многократно за Белински, Чернишевски, Добролюбов и др., Вазов отнася тия светли умове към най-високото и ценното, което руският народ е дал на човечеството. Той не поменава тъй често и с такава любов имената на Катков и Аксаков, както имената на великите революционни демократи от шейсетте години на миналия век. Вярно е само това, че Вазов не можа да разбере цялостно тяхното учение, че по вре-

---

[1] Денница, II, кн. 5, май, 1891, стр. 211.

[2] Това великодушие поетът си спомня и в преклонна възраст с истински възторг и умиление. В своите спомени от одеския период той ни съобщава как между българските емигранти са се промъкнали двама шпиони на Стамболов, които получавали както другите емигранти издръжка от Славянското благотворително общество в Одеса. Когато емигрантите съобщили това на Знаменски, председател на обществото, той ги попитал:

— А бедни ли са и те?

— Тъй изглеждат, Ваше превъзходителство.

— Няма нищо — отговорил Знаменски, — ще продължават да получават — те са сѐ братушки!"

И Вазов възкликва с признателност: „Ах, тая велика руска душа!" (Иван Вазов. Революция. — Напред, I, бр. 237, 31 март 1920, стр. 1).

ме на пребиваването си в Русия той не се сближи с прогресивните сили на руското общество, че в своята родина, както и по време на емигрантството си в Русия, той бе свързан с консервативни среди, мирогледът на които не можеше да не окаже отрицателно влияние върху поета.

Демократизмът и хуманизмът на Вазов обаче му помагат да види и редица слабости на царска Русия. Нещо повече. В няколко негови изказвания по тези въпроси личи ясно и отношението му към много недъзи и пороци на гнилото помешчическо общество в 90-те години на миналия век. Такива мисли откриваме дори и в някои положителни изказвания за най-големия помешчик в Русия — руския цар, който заслужено си бе спечелил прозвището „Николай Палкин". Той се възхищава от характера на тоя прословут реакционер, но все пак признава, че на Николай е липсвало нещо, комай най-главното: „Рицарският характер на тоя извънреден човек и непобедимото му упорство и енергия са пословични в Русия. Да бяха послужили тие щастливи качества у един господар, съединени още с широк ум, на преобразователното дело, от което се нуждаеше Русия, тя щеше да има втори Петър Велики. Обстоятелствата в Европа обаче се сложиха тъй, щото увлякоха Николая в една реакционна посока"[1] (к. м.).

Както личи от приведените току-що редове, както се убеждаваме и от редица други творби и изказвания на нашия поет, за него не е останал скрит фактът, че Русия и руската политика са бивали често вплитани в мрежите на европейския империализъм, което е имало винаги пагубни последици за руската държава и за руския народ.

Наблюдавайки живота в Русия по време на своето емигрантство, Вазов е отбелязал правилно в пътеписа си „Извън България", че докато голяма част от руския народ се намирал по своето умствено развитие още в полуазиатския век на Иван Грозни, то погледите на руските помешчици и търговци били обърнати към Европа. Немската и английска философия са ръководили ума, а Париж — вкусовете на столичното общество. Вазов основателно изтъква, че това се е отразявало вредно за икономическото развитие на страната: руските богаташи купували стоки и платове само от чужбина, които били много по-скъпи, без да имат друго някое преимущество освен това, че са вносни. С ирония говори той за помешчиците, които изнасяли много руско злато в чужбина, където са свикнали да ходят по разходки и да пропиляват в разгулен живот спечеленото от своите крепостни.

Запознавайки читателите в редица книжки на „Денница" с Русия, с нейното общество и природа, с нейната литература и култура, Вазов се досеща, че не им е съобщил нищо за селяните, сиреч за руския народ, както сам поетът се изразява. За тоя случай той смята, че основателно биха го сравнили с „любопитния от баснята на Крилов, който видял на пазаря всякакви дреболии, а слона не

[1] Денница, II, кн. 3, март 1891, стр. 97—98.

видял". Това сравнение, което Вазов приписва и за себе си, говори красноречиво за значението, което той отдава на измъчения от помещическия строй трудов народ. Естествено, за това време с което е разполагал, той не е имал възможност да се запознае отблизо с народните нужди. Но в списанието той все пак споделя някои свои впечатления за тях. По-късно, като е наблюдавал живота на петербургското общество, като е посещавал театрите и оперите, той се интересува и от развлеченията на народа. Вазов посещава балаганите (простонародни театри по панаирите), в които се давали представления за руските герои и богатири — Еруслан Лазаревич, Иля Муромец и др.

В заключение трябва да изтъкнем, че по време на своето емигрантство, както и в редица свои литературни произведения, свързани с тоя период, нашият народен поет се проявява като убеден демократ и хуманист, непримирим враг на тиранията и произвола, искрен и последователен русофил. Той кипи от възмущение, че на българския престол е седнал чуждестранен агент, който „с тирания захваща, с позор ще свърши", изразява своето нескрито презрение и възмущение против „кобурга", против забравилия се диктатор Ст. Стамболов и неговата сопаджийска партия.

Поетът цени и дълбоко уважава руския народ-освободител, дал в миналото редица велики имена на световната култура, който същевременно крие неизчерпаеми сили и енергия. Вазов е вярвал, че в бъдеще този народ ще даде на човечеството още повече, вярвал е в силите на славянството, при все че в тази вяра се долавят славянофилски нотки. Той цени високо руската култура, позовава се често на представителите на класическата и съвременната нему руска литература, прекланя се пред гения на Пушкин, Толстой, Гогол, знае цената и значението на такива светли умове, като Белински, Чернишевски, Добролюбов и др., позовава се неведнъж на техни изказвания относно същността и значението на литературата и изкуството.

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ „СЛОВО О ПОЛКУ ИГОРЕВЕ"

от Николай Мих. Дилевски

I. „На Канину зелену паполому постла"

Съмненията относно оригиналността на „Слово о полку Игореве", изказани в последно време от френския славист проф. А. Мазон, ни задължават да посрещаме с особено внимание всички данни, които биха могли да послужат за доказателства, свидетелствуващи, макар и косвено, в полза на „Словото" като самобитен паметник на старата руска литература.

Изхождайки от това, в своите бележки ние ще разгледаме тъкмо тези неясни, „тъмни" места в текста, разкриване смисъла на които ще допринесе и за утвърждаване автентичността на „Словото".

Към такива „тъмни" места в „Словото", неизяснени напълно и днес, се отнася и изразът — „Бориса же Вячеславлича слава на судъ приведе, и на Канину зелену паполому постла, за обиду Олгову храбра и млада князя"[1]. В по-новите издания на текста той се превежда обикновено така: „Бориса же Вячеславича похвальба на суд привела и на Канину зеленую паполому постлала за обиду Олегову, храброму и молодому князю."[2]

Още у ранните коментатори на „Слово о полку Игореве" известни недоумения в приведения от нас израз предизвиквала думата „*канина*" („и на канину зелену паполому постла") в първото издание на „Словото" от 1800 г. Мнозина от тях я смятали за палеографска грешка, допусната от издателите при разчитане на ръкописния оригинал. Съмненията относно правилното предаване на тази дума в Мусин-Пушкиновото издание от 1800 г. намирали подкрепа и в намерените по-късно чернови бележки и извадки от „Словото", направени от А. Ф. Малиновски, взел непосредствено участие в подготвяне текста за печат. В бележките на А. Ф. Малиновски интересуващият ни израз е даден така: „на казанину зелену паполому постла".[3]

---

[1] Ироическая песнь о походе на половцов удельнаго князя Новагорода-Северскаго Игоря Святославича... Москва, 1800, 15, 16.

[2] Д. С. Лихачёв. Слово о походе Игоря, сына Святославова, внука Олегова. (Ритмический перевод). Вж. Слово о полку Игореве. Под редакцией В. П. Адриановой-Перетц. Академия Наук СССР. Литературные памятники. М.—Л. 1950, 59.

[3] М. Н. Сперанский. Первое издание „Слова о полку Игореве" и бумаги А. Ф. Малиновского. Вж. Ироическая песнь и т. н. (по фотографическому переизданию М. и С. Сабашниковых). Москва. 1920, стр. 1—24.

Неясният за първите коментатори израз и особено думата „канина“ бяха дали повод на мнозина от тях да излязат със свои догадки и предположения. Така Н. Граматин преправил „канину“ на „конину“ и е чел израза: „Бориса же Вячеславича слава ко гробу привела и на конскую зелену попону положила“, Д. Дубенски — „на тканину“ („на конский зеленый покров“), А. Велтман — „на конину“ от „конъ“ — конец, суд, предел, П. Вяземски — „на коньи“, Д. Прозоровски — „на капину“ (от „капь“ — „на смертную“), Я. Малишев — „на Каялину“ А. Потебня — „на нь ину зелену паполому“, Ф. Корш — „на Каялину“, А. Лонгинов — „и на казнь ину“, С. Шамбинаго — „наказа: ниву зелену — паполому постла“, О. Огоновский, В. Яковлев, П. Владимиров, а преди тях Н. Тихонравов и Вс. Милер — „на ковылу“ (срв. паралел в „Задонщина“: „Уже, брате, летѣти главѣ твоей на траву ковыль, а чаду твоему Иякову лежати на зеленѣ ковылѣ травѣ“) и др.[1]

Обаче още И. М. Снегирев[2] [1839], вземайки под внимание „Канинъ“, споменаван в Лаврентиевския летопис под 1152 г., правилно смятал „канинъ“ („на канину“) в „Словото“ за местно, географско название, а М. Максимович[3] виждал в него наименование на малка река или ливада („луг“). На същото мнение е бил и М. П. Погодин.[4]

В най-новите издания на „Словото“ все повече се налага четенето на I-то издание — „на канину“, въпреки че някои коментатори продължават да заменят „канина“ с „ковыла“. Такава замяна виждаме у С. Шамбинаго и В. Ржига: — „и на ковылу зелену паполому постла, за обиду Олгову, храбра и млада князя“ — „и на ковыль зеленую погребальный покров постлала за обиду Олегову, храброго и молодого князя“,[5] а също и у А. С. Орлов — „и на зеленую траву (?) покрывало постлала...“[6] „На канину“ в Мусин-Пушкиновия текст обаче запазват Н. К. Гудзий — „и на Канину зелену паполому постла“ — „и зеленый покров у Канины постлала“[7];

---

[1] Д. С. Лихачёв. Комментарий исторический и географический. Слово о полку Игореве. М.—Л. 1950, 411, 412. Е. В. Барсов. Слово о полку Игореве как художественный памятник Киевской дружинной Руси. Часть II. Москва, 1885, 189—192.

[2] Е. В. Барсов, цитир. съч., с. 190: „Снегирев, принимая в соображение „Канинъ“, о котором говорится в летописи под 1152 г., что у Горчева близ города, полагал, что в песни Игоря разумеется здесь „Канинский зеленый покров, означающий зеленую муравy поля или луга“.

[3] Ibid., с. 190. „Максимович сначала разумел здесь также шелковый зелёный покров, а потом перешёл к мнению Снегирёва, усматривая в Канине собственное имя речки или луга“.

[4] Ibid., с. 191.

[5] Слово о полку Игореве. Редакция древнерусского текста и перевод С. Шамбинаго и В. Ржиги. Academia. 1934, 267.—„В I-м издании вместо „на ковылу“ стоит непонятное „на канину“. Исправление сделано на основании текста „Задонщины“, перефразировавшей выражения „Слова“. Там четем: „Брате Пересвѣте! вижу на тѣлѣ твоемъ раны великія; уже, брате, летѣти главѣ твоей на траву ковыль, а чаду твоему Іякову лежати на зеленѣ ковылѣ травѣ!“

[6] Слово о полку Игореве. Второе дополненное издание. М. — Л. 1946, 80 и 106, 107. „Выражение „на канину“ непонятно. Тихонравов предлагает для исправления параллель из Сказания о Димитрии Ивановиче: „Уже, брате, летѣти главѣ твоей на траву ковыль...“

[7] Слово о плъку Игореве. Редакция текста, его прозаический перевод и комментарии проф. Н. К. Гудзия. Советский писатель. 1938, 33, 43.

А. Югов — „и на Канину зелену паполому постла за обиду Олгову храбра и млада князя“ — „и на зе́лен саван [той ли речки] Канины, уложила юного и храброго князя“[1]; Д. С. Лихачев — „и на Канину зелену паполому постла“ — „и на канину (?) зеленое покрывало постлала“[2]; също и в последното издание на Академията на науките на СССР — „и на Канину зелену паполому...“ — „и на Канину зеленую паполому постлала“[3] и др.

Какви са обаче основанията да приемем или да отхвърлим *„канинъ“* или *„канина“* в I-то издание? Има ли достатъчно убедителни доводи да смятаме тази дума за палеографична грешка на А. Ф. Малиновски и Н. Н. Бантиш-Каменски, допусната при разчитане на ръкописа? И как най-сетне трябва да се тълкува тази дума, от правилното четене на която зависи и смисълът на целия израз, ако се приеме и се докаже истинността ѝ. Това са въпросите, които се изпречват пред всеки, който би поискал да разкрие значението както на думата „канинъ“ — „канина“, така и на целия израз.

Според нас няма никакви основания да не приемем думата „на канину“ от текстологично гледище. Тя е дадена достатъчно ясно както в текста на I-то издание, така и в Екатерининския препис, в който нашият израз съвпада напълно с Мусин-Пушкиновата редакция. Срв. „Борисаже вячеславлича слава на судъ приведе, и на канину зелену паполому постла...“[4]

Следователно промените, които правят в случая някои коментатори, са произволни и структурни и не могат да бъдат подкрепени с доводи от текстологично естество. Те говорят за не много препоръчително отношение към двете копия на „Словото“, единствено авторитетни за нас засега поради липса на други преписи. Подобно неоправдано отношение към „тъмните“ места в текста предизвиква сериозни възражения от съвременната критика на „Словото“, опираща се на фактически, добре аргументирани и научно проверени данни. Замяната на „канина“ с други думи и съмненията в автентичността ѝ се правят с оглед на априорни и често нямащи нищо общо с първичното ѝ значение в паметника съображения. Такава замяна не се диктува от никакви обективни предпоставки и целѝ само семантично осмисляне и приспособяване на „на канину“ към значението на останалите думи в изречението.

*

Малко по-сложен е въпросът с „на канину“ откъм историческа и фактическа страна. Какво е *„канина“ („канинъ“)* в „Словото“ и какво значение трябва да влагаме в тази дума? Днес имаме всички

---

[1] Слово о полку Игореве. Перевод и комментарии Алексея Югова. Вступительные статьи акад. Б. Д. Грекова и акад. А. С. Орлова. Советский писатель, 1945, 64, 65.

[2] Слово о полку Игореве. Библиотека поэта. Малая серия. Второе издание. Л. 1949, 65, 96.

[3] Слово о полку Игореве. Издат. Акад. Наук СССР. 1950, 15, 59.

[4] Слово о полку Игореве. Издат. Акад. Наук СССР. 1950, 39. Екатерининская копия.

основания да мислим, че *„канина“* (или *„каниньъ“*) е название на малка река, в битката край която е загинал княз Борис Вячеславич. Според летописния разказ Борис Вячеславич е загинал в сражението, станало между него и князете Изяслав и Всеволод Ярославичи и Святополк на 3 октомври 1078 г. при Нежатина Нива близо до гр. Чернигов. В Лаврентиевския летопис обаче, в описанието на битката (в 1078 г.) на Нежатина Нива, *„Каниньъ“* или *„Канина“* не се споменава.[1] Не съществува река с такова име и в района на днешния Чернигов.[2] При все това ние разполагаме с твърде любопитни данни относно съществуването на река с подобно название именно в непосредствена близост до Чернигов. В статията „Слово о полку Игореве“ в историко-географическом освещении“ К. В. Кудряшов[3] дава твърде ценни сведения, взети от летописни източници. „Каниньъ“, липсващ в описанието на битката при Нежатина Нива (1078 г.), се споменава в същия Лаврентиевски летопис в разказа за похода на княз Юри Долгоруки към Чернигов в 1152 г. Насочвайки се към Чернигов през Мценск и Спашь, Юрий се спрял — „ста у Глухова“. Оттам той тръгнал към Березом (днешна Березна) и, като минал река Снов, се спрял до река Свинь (в събота). На другия ден (в неделя), като не искал („не хотя“) да отива към Чернигов — „сташа у Гуричева, близь города, перешедше Канин“.[4]

Като изхожда от съображението, че битката, в която е загинал Борис Вячеславич, е станала при Нежатина Нива близо до Чернигов, К. В. Кудряшов съвсем логично заключава, че по географското си положение Нежатина Нива е тясно свързана с „Каниньъ“, споменаван в същия Лаврентиевски летопис под 1152 г. Търсейки „Канин“ на картата на днешна Черниговска област, К. В. Кудряшов казва, че „... Канин остается искать на протяжении, примерно, 7 км между рекою Свинь и Черниговом в близком расстоянии от последнего. На этом промежутке в двух километрах восточнее Чернигова в Десну впадает небольшая речка, которую и можно отождествлять с *Каниной* „Слова о полку Игореве“.[5]

И тъй както от текстологично, така и от историко-географско гледище днес няма никакви основания да се съмняваме в правдоподобността на „канина“ (канин) като форма, правилно разчетена от първите коментатори на автентичния текст в ръкописа от XVI век. Има обаче и още едно съображение в полза на „канина“.

Трябва да съобщим, че река със същото наименование — Канина — съществува днес в района на гр. Гоце Делчев (доскоро-

---

[1] Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. М. — Л. 1950, 133.

[2] В „Книга большому чертежу“, съставена в 1627 г. въз основа на два други чертежа — единия от времето на Борис Годунов и другия от 1627 г., река Канин (Канина) не се споменава. Вж. „Книга большому чертежу“. Институт истории Академии Наук СССР. М. — Л. 1950.

[3] Слово о полку Игореве. Сборник статей под редакцией И. Г. Клабуновского и В. Д. Кузьминой. Государственный литер. музей. М. 1947, 79, 80.

[4] Ibid., с. 80. Срв. ПСРЛ, I, 338.

[5] Ibid., с. 80.

шен Неврокоп), в югозападната част на България. Канина е ляв приток на река Места (древният Местос или Нестос) и се влива в нея близо до село Долни Хисарлък.[1]

Известна е и Канина — название на старинен град на Адриатическото крайбрежие, на юг от гр. Валона (древна Авлона), на територията на днешна Албания. Най-ранно, известно на нас, споменаване на този град срещаме в хрисовула на византийския император Василий II, даден на Охридския архиепископ Йоан през 1020 г. (I хрисовул).[2] Град Канина се намирал в пределите на албанската епархия, една от 32-те епархии, подчинени на Охридската архиепископия с 3-те хрисовула на император Василий след падането на Самуиловото царство.[3]

Град Канина се споменава и в грамотата на средновековния сръбски владетел Александър — „господар Канине и Авлону“, дадена на дубровчани на 2 септември 1386 г., в която четем: — „Како би хтѣниіе мнѣ Алекьсандроу, господина Канинѣ и Авлоноу...“[4] Като географско име Канина се среща и в Македония.[5]

Фактът, че съществува град с такова име — Канина — през XI в. (преди турското нашествие на Балканите) на територията на стара Сърбия и днешна Албания, което съвпада напълно с названието на река Канина в Черниговска област в Русия през XII в., свидетелствува в полза на възможен славянски произход на тази дума. В названието на река Канина, приток на река Места (в б. Неврокопско), при условие че друг географски обект с такова наименование не би ни бил известен, бихме могли да предположим

---

[1] Вж. Кап. К. Николов. По горното течение на р. Места. — Минало. Българо-македонско научно списание. Год. II (1911), кн. 5 и 6, стр. 157—158. „На изток от града (Неврокоп — Гоце Делчев, бел. н.) се разстила хубавото равно поле, което се разсича от Места на две половини. На левия бряг до р. Канина, ляв приток на Места, се намират остатъците на някогашния римски град Никопол (Nicopolis ad Nestum). Тази долина (на р. Канина, бел. н.) изобилва с гореща вода, която извира на много места“ (с. 167—168).

По-подробни сведения и библиография за „Nicopolis ad Nestum“ вж. в статията на проф. Янко Тодоров — „Никопол на Места“. Сп. „Родина“, III, 1940, кн. I, с. 101—109.

[2] H. Gelzer. Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche. II. Byzantinische Zeitschrift. II. 1893, 41, 42, 50.

Също Е. Голубинский. Краткий очерк истории православных церквей болгарской, сербской и румынской. М. 1871, с. 259.

И. Снегаров. История на Охридската архиепископия. Т. I. 1924. Българският превод на I хрисовул е даден на стр. 55—57, а гр. Канина се споменава на 56 стр.

[3] И. Снегаров. Кратка история на съвременните православни църкви (българска, руска и сръбска). Том втори. София, 1946, с. 30.

[4] Ст. Новаковић. Законски споменици српских држава средњега века. Пета књига. Г. Уговори и наредби српских господара о трговачким и о другим пословима с Опћином Дубровачком. (Грамота LIII, 1368, септембра 2). 1912, с. 190.

[5] За гр. Канина вж. у H. Grégoire et R. de Keyser. La chanson de Roland et Byzance. Byzantion. Revue internationale des Études Byzantines. T. XIV (1939). Fasc. 1., 275—278. Етимологията на „Канина“ у H. Grégoire—Keyser обаче ни се вижда неприемлива, вж. с. 277, 278.

Кратко споменаване за гр. Канина намираме и у Ф. И. Успенски. История Византийской империи. III. М. — Л. 1948, с. 102.

отражение на някой тракийски, къснолатински или турски корен (наред със славянски, разбира се). Обаче при успоредно по време съществуване на река Канин(а) в Русия в XII в., в названието на която естествено не можем да виждаме къснолатинско, тракийско и още повече турско влияние, и Канина в XI в. в средновековна Сърбия, предположението за славянско потекло на неврокопската Канина и изобщо на това име става твърде вероятно. Към Канина в „Слово о полку Игореве", река Канина и град Канина на Адриатическото крайбрежие трябва да прибавим още две географски имена: Канин — полуостров в северно, руско Бяло море и Канев — град в Киевска област, със същия звуков комплекс в корена.

Коренът кан- (макар и с нееднакви значения) е известен днес във всички славянски езици. Срв. обл. руско *каня* (Milvus) — „полевой коршун, род ястреба, докучающего клектом" („каня плачет, у бога пить просит, говорит поверье в засуху, утверждая, что каня пьет лишь дождевую воду");[1] бълг. *каня, каняк* — „вид граблива птица, която досадно крещи или пищи"[2]; лат. Neophron percnopterus; украин. *каня (канюк)*; пол. *kanios, kaniosz*, zool. ptak z rodziny sokolów; *kanina przędza*, bot.; сръб. *кањац* — „некака морска риба"; *kanja;* чеш. *káně;* словен. *kȃnjec* (falco milvus); гор. луж. дол. луж. *kanja* и пр. от индоевроп. корен **kōn.*[3]

Да виждаме, както би могло да се стори на пръв поглед, в неврокопската Канина турски корен *кап* (кан) — кръв (оттук: Канина — кървава река) според нас е съвършено неоснователно. Примамливото наглед съпоставяне на Кан-ин-а с тур. *кап* не може да се приеме по две съображения: 1) името Канина (приток на Места) намира пълен паралел и обосновка в успоредните имена: Канина в Черниговска област и Канина — на Адриатическото крайбрежие с безспорно нетурско езиково потекло и етимология; 2) турският корен *кап* — в местни наименования в България, доколкото се простират нашите сведения, се среща в съчетание с тур. афикс *lı* — със значение на „имащ", „обладаващ", „съдържащ се" и т. н. Срв. *Канлъ-дере* — „Кървава река" (тур. kanlı — кървав) до с. Крамолин (Севлиевско) и в Еледжик, в Ихтиманска Средна гора.[4] Случаи на съчетание на турския корен *кап* със славянския (и индоевропейски изобщо) суфикс *-ин-* в българската топонимия не ни са известни. При това положение предположението за късен турски произход на Канина напълно се изключва. По всичко личи, че думата е общославянска и като такава се отнася още към епохата на славянската общност.

---

[1] В. И. Даль. Толковый словарь великорусского языка. 3. Москва, 1935, с. 86.

[2] Български тълковен речник. Стъкми проф. д-р Ст. Младенов, том I, 1951, с. 999.

[3] Д-р Ст. Младенов. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. София. 1941, с. 231.

[4] В. Миков. Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. София, 1943, с. 115.

H. Grégoire и de Keyser (позовавайки се на P. Meyer и А. Н. Веселовский) свързват Канина с лат. *canis*. Те обаче разлеждат думата изолирано и не вземат под внимание, че коренът кан- съществува във всички славянски езици и се среща между другото и в названия на места и пр. като Канин или Канина (в Черниговската земя в XI—XII в.), полуостров Канин на Бяло море и др. (вж. забележка 5 на стр. 101).

*

Откритите паралели към едно заподозряно в изопачаване място в текста на първото издание на „Слово о полку Игореве“ ни помагат да разсеем съмненията на онези, които искат да видят в „Словото“ късен и претенциозен фалшификат. Наистина, каква невероятна изобретателност и поразителна интуиция и осведоменост, съвършено невъзможни и недопустими за един учен-мистификатор от края на XVIII в., би трябвало да притежава мнимият фалшификатор, за да вмести в своето „изделие“ именно название на река (или ручей), дори неспомената в летописните бележки за битката при Нежатина Нива в 1078 година! Каква предвидливост трябвало да прояви той, за да вземе име на малка и никому неизвестна в негово време рекичка от описанието на похода на княз Юри Долгоруки към Чернигов в 1152 г. и да я вмести в епизода при Нежатина Нива! Историческото й възстановяване е станало много покъсно от края на XVIII в. — най-напред от А. И. Соболевски[1], а след това, в наши дни, от К. В. Кудряшов чрез грижливо съпоставяне на данните от летописа с други исторически данни[2]. И по каква необяснима случайност тъкмо названието на тази отдавна изчезнала от картата на Черниговска област малка река (или ручей) намери своето утвърждаване в названията на днешна Канина при Nicopolis ad Nestum и Канина на Адриатическото крайбрежие, и то цели 150 години след излизането на „Словото“. Смятам, че подобно съвпадение не е случайност и не се нуждае от особени коментарии.

Поставена наред с намерените от нас паралели в названията на неврокопската Канина и Канина в Албания, неприемливата за някои коментатори „канина“ в „Слово о полку Игореве“ напълно затвърдява своето място в неговия текст. Сега едва ли ще е нужно да търсим думи като „ковыла“ или да прибягваме до извадки от „Сказание о Димитрии Ивановиче“ („Задонщина“) за разясняване на целия контекст. Остава само да установим окончателно смисъла на израза, в който „канина“ влиза като съставен елемент.

*

Четенето на израза — „Бориса же Вячеславлича слава на судъ приведе, и на канину зелену паполому постла, за обиду Олгову

[1] На Канину (Слово о полку Игореве). Русский филологический вестник. Том XIV. 1885, с. 295—296. Според А. И. Соболевски изразът „Бориса же Вячеславлича слава на суд...“ и пр. в този вид, в който той е стигнал до нас, е непонятен. Ето защо той предлага вместо *на канину* да се чете: *на Канине*, като форма на местен пад. ед. ч. от собствено име *Канина* и т. н.

[2] Цитир. статия, с. 80.

храбра и млада Князя" (цитираме по I-то издание, с което се покрива и Екатерининският препис), според нас, може да бъде двояко.

1. В светлината на съпоставяне с името на река Канина „*(на) канину*" може да се тълкува като винителен падеж ед. ч. от собствено име от женски род „Канина". Ако приемем, че „на канину" произхожда не от летописния Канин, а от напълно възможната Канина (форма от женски род), то окончанието „у", което смущава някои специалисти, много добре ще отговаря на основната форма на думата Канина — на Канину (вин. пад. ед. ч.).

Колкото до формата на винителния падеж „на канину", то тя може да бъде напълно закономерна (вм. „на канинѣ")[1] при глагола *постла* (днешното руско *постлал*), тъй като допълнението при този глагол може да стои както в предложен, така и във винителен падеж. Срв. *постлать на стол* и *на столе* и т. н. Допустимо е, че авторът, воден от представата за движение с посока, съдържащо се твърде осезателно в глагола *постла*, е предпочел формата на винителен падеж, тъй обикновена след глаголи за движение с посока. Ако „на канину" вземем за винителен падеж ед. ч. от Канина, то целият израз в превод на съвременен руски език ще гласи така (както примерно у Н. К. Гудзий или Д. С. Лихачев): „Бориса же Вячеславича похвальба (тщеславие) на суд (на смерть) привела и на Канину (у Канины) зелёный покров постлало за обиду Олегову, молодому и храброму князю."[2]

Възможно е Канина да е било название не само на река, но и на местност — нива, ливада или поле край река Канина или в непосредствена близост до нея. При такова допускане смисълът на цялото изречение става още по-ясен[3].

2. Канина може да бъде и притежателно прилагателно от *Канин* (или Канина) — *Канина паполома*, т. е. покривка на Канин, Канина покривка, покров (руск. канино зелёное покрывало, канин покров).[4] При такова тълкуване на „на канину зелену паполому постла" и др. трудност представлява глаголът *постла*, който А. Югов превежда като „уложила" (бълг. простря). Този превод на глагола *постла* (аорист) представя целия израз в следния вид:

---

[1] Срв. поправката, предложена от А. И. Соболевски, вж. забел. 2 на стр. 101.

[2] За „похвалбата" на Борис Вячеславич вж. в Лаврентиевския летопис (1078 г.): — „Изяслав же и Всеволодъ слышаста, яко идеть Олегъ и Борисъ противу, Изяслав же и Всеволодъ уранивше, поидоста от града (Чернигова, бележ. н.) противу Олгови. Рече же Олегъ к Борисови: „Не ходивѣ противу, не можевѣ стати противу четыремъ княземъ, но посливѣ с молбою къ стрыема своима". И рече ему Борисъ: „Ты готова зри, азъ имъ противенъ всѣмъ"; похваливъся велми, не вѣдый, яко богъ гордымъ противится, смѣренымъ даеть благодать, да не хвалиться силный силою своею. И поидоста противу, и бывшимъ имъ на мѣстѣ у села на Нѣжатинѣ нивѣ, и сступившимся обоимъ, бысть сѣча зла. Первое убиша Бориса, сына Вячеславля, похвалившагося велми."

[3] Срв. догадките на Снегирев, Максимович и Погодин, Е. Барсов, цитир. съч. II, 190—191. Също А. Н. Насонов, „Русская земля" и образование территории древнерусского государства. М. 1951, с. 225.

[4] Намираме за нужно да отбележим, че думата „паполома" (от старогръц. *πέπλωμα*, новогръц. *πάπλομα* — покривка и пр.) се среща и днес в родопските говори като старинна заемка. Срв. паплома — „лятна завивка за спане" (К. Ире чек. Български дневник).

„Бориса же Вячеславича похвальба (тщеславие) на суд привела и на зелёный покров Канины (или Канин зелёный покров) уложила...“ и т. н. Известната изкуственост на този превод се заключава само в приписване на глагола *постла* значение, което днес не му е присъщо.[1] При все това второто четене на израза ни се вижда по-приемливо.

Разкриването смисъла на нашия израз обаче не влиза напълно в обсега на непосредствената ни задача. Нашата цел бе да съобщим за находката, която за нас има стойност на сериозен и веществен аргумент, свидетелстващ в полза на „Словото“ като оригинална творба на руската литература от средновековието.

II. „Инъгварь и Всеволодъ, и вси три Мстиславича, не худа гнѣзда шестокрилци“

По въпроса за значението на епитета „шестокрилци“ и на „и вси три Мстиславича“ в израза — „Инъгварь и Всеволодъ, и вси три Мстиславичи, не худа гнѣзда шестокрилци, непобѣдными жребіи собѣ власти расхытисте?“ в „Слово о полку Игореве“ все още няма окончателно установено мнение. Смята се, че Ингвар и Всеволод са синовете на княз Ярослав Изяславич Луцки — предположение, основаващо се върху исторически данни. Обаче кои са „и вси три Мстиславичи“? Приема се, че това са същите Ингвар и Всеволод и брат им Мстислав, името на когото се споменава малко по-горе в текста. Мстиславичи те биха могли да бъдат наречени в „Словото“ по името на прадядо им Мстислав Владимирович — големия син на великия киевски княз Владимир Мономах. С това почти общоустановено схващане в последно време не се съгласява Д. С. Лихачев, който във „вси три Мстиславичи“ е склонен да вижда не Ингвар и Всеволод, а синовете на княз Мстислав Изяславич — Роман, Святослав и Всеволод. С Ингвар и Всеволод в „Словото“, според него, ги сближава обстоятелството, че и те, както и първите двама, били волински князе.[2] Доколко са прави поддържниците на едната или другата версия, имащи за цел да идентифицират „Мстиславичите“ в „Словото“ с реални исторически личности — руски феодални князе, предоставяме да съдят историците. За нас обаче от гледна точка на основната цел много по-значителен интерес представлява епитетът „ше-

---

[1] В защита на своето тълкуване на „постла“ А. Югов привежда значенията на тази дума в „Материалы для словаря древнерусского языка“ (1897— 1907) от И. И. Срезневски и в „Толковый словарь живого великорусского языка“ от В. И. Даль. Вж. А. Югов, „Слово о полку Игореве“, с. 126.

М. В. Щепкина предлага изразът „Бориса же Вячеславлича слава на судъ приведе...“ и др. да се чете така: — „Бориса же Вячеславича, молодого и храброго князя, слава на суд привела и на ковыльный ковер уложила за обиду Ольгову“. Слова „млада и храбра князя“, кончено, надо относить к Борису Вячеславичу, погибшему в возрасте 20 лет. Это место поэмы посвящено ему, и оба определения безусловно относятся не к Олегу, а к Борису, как и понимал это место Н. С. Тихонравов.“ Вж. статията на М. В. Щепкина „Замечания о палеографических особенностях рукописи „Слова о полку Игореве“ (К вопросу об исправлении текста памятника). Труды Отдела древнерусской литературы. IX, 1953, с. 27, III.

[2] „Слово о полку Игореве“. Издат. Акад. Наук СССР. М.—Л. 1950, с. 447.

стокрилци" с оглед на неговата реалност и оправданост именно в дадения контекст. В разкриването на тази задача ние виждаме две страни: семантическа и лексико-стилистическа. Определянето семантичното съдържание на думата „шестокрилци" осигурява правилния й превод на съвременен руски език, докато лексико-стилистичният й анализ утвърждава или пък отрича нейната оправданост като лексема в дадено съчетание — от стилистична и фактическа страна.

Епитетът *шестокрилци* е метафора и за това едва ли е нужно дори да говорим. Обаче тук веднага изниква въпросът: какво семантично съдържание се крие в нея и до каква степен тя отговаря на контекста? Какви качества на князете визира тя? С други думи, какво е смисловото значение на тази метафора?

За по-голямата част от съвременните коментатори шестокрилци е олицетворение, представящо князете като соколи — „не худа гнѣзда шестокрилци". Оттук и интерпретациите като тази на К. С. Шамбинаго — „Шестокрилци — у трёх соколов, конечно, шесть крыльев"[1]; на К. Н. Гудзий — „у трёх соколов — шесть крыльев"[2]; Д. С. Лихачев — „не худа гнезда соколы"[3]; „Не худа гнезда о шести крылах соколы!" — в поетическия превод на В. И. Стелецки[4] и др.

Оригиналната форма „шестокрилци" е запазена в прозаичните преводи на „Словото" в изданията на К. С. Шамбинаго[5], В. Ф. Ржига—К. Шамбинаго[6], К. Гудзий[7], А. Югов[8] и др. и в стихотворните преводи на почти всички по-изтъкнати преводачи, като почнем от В. А. Жуковски — у Де-Ла-Рю, Д. Минаев, Н. Гербел, Н. М. Павлов (Бицин), Г. Шторм, С. Шервински, И. Новиков, Н. А. Заболоцки[9] и др. А. С. Орлов, Д. С. Лихачев заменят „шестокрилци" на I-то издание с „ястребы" („не плохого гнезда ястребы" — у Орлов и т. н.)[10], а в преводите на А. Н. Майков и С. Басов-Верхоянцев намираме същест. *птенцы*: „Не худа гнезда птенцы крылаты" (Майков) и др.

За разлика от другите коментатори Н. В. Шарлеман[11], мнението на когото възприема и Д. С. Лихачев,[12] вижда в „шестокрилци" реална зоологическа подробност, предаваща представата за устройството на летателния апарат (крилото) у сокола.

Нас обаче ни занимава не толкова реалната страна на въпроса, колкото семантико-стилистичното съответствие между епитета „шестокрилци" и съществителното князе и автентичността на тази дума в нашия израз, а така също и пътищата на заимствуването ѝ.

---

[1] „Слово о полку Игореве" (Универсальная библиот.). 1912, с. 68, заб. 86.
[2] „Слово о плъку Игоревѣ". 1938, с. 345, заб. 70.
[3] Цитир. съч., с. 67.
[4] „Слово о полку Игореве". 1950, с. 193.
[5] Цитир. съч., с. 39, 3.
[6] „Слово о полку Игореве". Academia. 1934, с. 83.
[7] Цитир. съч., с. 46.
[8] Цитир. съч., с. 83.
[9] Вж. „Слово о полку Игореве". Издат. Акад. Наук СССР, 1950, с. 217.
[10] Цитир. съч., с. 84.
[11] Из комментария к „Слову о полку Игореве". Труды Отдела древнерусской литературы. VI. 1948, с. 113.
[12] Цитир. съч., с. 447.

*

В старинната руска литература ни са известни няколко епитети от този род: „шестькрилатыи — шестикрылы (о серафимах) — Шестькрилатъ силу въспримъ, шьствоую нынѣ по слѣдоу оучителю. *Конст. болг. поуч.* XIII в.“ (също шестокрилатыи) и „шестокрильць — имеющий шесть крыльев; серафим: — Хероувимомъ надъпарѧштемъ, шестокрильцьмь лица закрываюштемъ. *Сбор. 1076 г.* л. 260.“ у И. И. Срезневски.[1] Също и Ф. Миклошич — „шестокрильць t. sex alas habens шестокрильцьмь лица закрываюштемъ sborn“[2] (примерът у И. Срезневски и Ф. Миклошич е един и същ).

Не можем да премълчим обстоятелството, което бие на очи при търсене на успоредици към израза „не худа гнезда шестокрилци“, че думите *шестькрилатыи*, *шестокрильць* и др. в старорускатa и старобългарската книжнина се употребявали като определения към култово-литургични понятия и думи: *ангел — серафим*. Следователно кръгът на употребата им е бил ограничен и прикрепен към строго определен литературен жанр. Ето защо съществуването на думата „шестокрилци“ в „Словото“ в непосредствено съседство с думи и понятия, нямащи нищо общо с култово-богослужебните текстове, цитирани по-горе, може да предизвика съмнения относно естествеността ѝ в подобно словесно обкръжение. Ако следваме линията на скептиците, за които думата „шестокрилци“ в нашия контекст не се подтвърждава от никакви примери от подобен характер в старинната руска книжнина и в творби на руското народно творчество, то тя ще представя нова улика срещу „Словото“. Такава обаче може да бъде тази дума само на пръв поглед, a priori. В действителност, илюстрирана с паралелни примери, имащи силата на солидни доказателства, тя от аргумент за съмнение се превръща в аргумент за утвърждаване. „Задонщина“ в този случай не може да бъде привлечена като свидетел срещу „Словото“ по простата причина, че в нея няма такъв образ. А щом той липсва в нея, няма защо да мислим за заимствуване, подражание или дори косвено въздействие. Вниманието ни трябва да бъде отправено в съвсем друга посока—към извори, колкото далечни, толкова и близки към „Словото“ като продукт на творческия славянски дух. Изворът, към който ние ще се обърнем за свидетелства в полза на „шестокрилци“, е народното творчество на двата южнославянски народа — българския и сръбския.

Ако „шестокрилатыи“ и „шестокрилци“ в руски език са имали съвсем определена стилистична окраска и били принадлежност на „високия“ църковен стил, то в народната поезия на българите и сърбите те намират своето място почти до наши дни. И тъкмо в нея те се срещат в съчетания, тъждествени и дори съвпадащи с контекста в „Словото“.

Наред с легендарния Крали Марко широка известност в българското и сръбско поетично народно творчество е придобило името

[1] Материалы для словаря древнерусского языка, т. III, с. 1589, 1591.

[2] Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae. 1862—65, 1133.

на „Рельо Шестокрилец“ (Рельо Шестокрили, Крилатина, Крилатица — в българската епическа поезия и Рельо Крилати — в сръбския епос). За „Рельо Шестокрилец“ се говори например в една от песните, записани в Западна България от руския славист В. Качановский.[1] Срв. „Похвальба мадьярского короля: убиение его Марком Кралевичем“: „... нел се смеем Филип Маджарина, Де са Филип по меани фали: Сви юнаци Филя погубило,... Останали троица юнаци: Останал е Марко Кралевик, И останал Релё шестокрылец, И останал Кобилич войвода“.[2] Срв. също „Релё шестокрыла“ в края на същата песен и „Релё Крылатиче“ в друга песен в Сборника на В. Качановски.[3]

Под името на „Рельо Шестокрилец“ се крие действителна историческа личност — сръбски владетелен княз Хрельо от първата половина на XIV в., възпят в историческите паметници от онази епоха за военните му подвизи. Хрельо бил протосеваст при сръбските крале Милутин, Стефан Урош и Стефан Душан. По-късно той се отделил от Стефан Душан и се прогласил за княз на независима област в Македония със столица в Струмица. Последните дни от живота си Хрельо прекарал в Рилския манастир, заставен от Душан насила да приеме монашество. През 1343 г. той бил убит от приближените на Душан.[4]

Трябва да се изтъкне, че в българското и сръбското народно творчество думи като „шестокрилец“, „шестокрил“, „шестокрили“ (или такива, в състава на които влиза числото 6) придобили широко разпространение. Срв. в „Речника на български език“ от Н. Геров: 1) шестокрилец — „Что има шест крила“; шестокрили. Елен шестокрилец“. 2) Шестокрилчя — „Что е с шест крила“... Това бяше детя Дукатинчя, Что яздяше кончя шестокрилчя“ (пес.). 3) Шестокрили... Хабер прати Рила шярколия, Хабер прати на Риля шестокрилъ“ (пес.). Па си хванъ кобилинъ, Кобилинъ шестокрилъ, Дека лита, дека бяга“ (пес.). Още да ми дадеш кончя шестокрило, Конче шестокрило със четири ноги“ (пес.). Един Милош, вряден юнак... Я пети Хрелё шестокрилё“ и др. Срв. също — шестороги: „Я ми улови овня-то, овня-то шесторого-то“.[5]

В „Српске народне пјесме“ на Вук Караджич[6] попадаме на такива примери: 1) „Реља Крилати“ — „Оправи их Рељи Крилатоме:

---

[1] Памятники болгарского народного творчества. Вып. I-й. Сборник западноболгарских песен с словарем. СПб. 1882.

[2] Сборник, № 144, с. 320.

[3] Сборник, № 146, с. 321.

[4] Исторически бележки за Хрельо вж. у Й. Иванов. Св. Иван Рилски и неговият монастирь. София. 1917, стр. 31—37.

За Рельо Шестокрили (Шестокрилец) в българските народни умотворения вж. статията на А. Димитрова и М. Янакиев — „Предания за исторически лица в българските народни умотворения“. Известия на семинара по славянска филология при Университета в София. Кн. VIII и IX. 1941—43. София. 1948, стр. 423—424. Към статията е дадена подробна библиография на песните и показалец. Вж. също Д. Маринов. Предания за историческите лица и събития. СБНУК, кн. III.

[5] Часть пята, с. 577—578.

[6] Српске народне пјесме. Књига друга. У Бечу. 1875.

„Да их Реља, у тамницу бациш...“[1] „... Но пратио ка старом Пазару Ка војводи Рељи Крилатоме, Да их Реља у тамницу баци...“[2] 2) Змија шестокрила: — „Ти не стрељај змију шестокрилу“[3]. „Волим стрељат' змију шестокрилу[4] и др. 3) Гуја шестокрила: — „Уватила шестокрила гуја, Уватила сивога сокола...“[5] „Трећом запе стр'елу за тетиву, Те удари гују шестокрилу...“[6] и др. 4) Риба од шес крилах: — „Да уфати рибу од шес крилах“[7]. „Уфатише рибу од шес крилах.“[8] 5) Коњ крилати: — „Момчил, има коња јабучила, јабучила коња крилатога...“[9] Срв. също „шестоперац златен“: — „И мојега шестоперца златна“[10] и др. За отбелязване е, че „шестокрил“ (бълг.), „шестокрили“ (сръб.) в български и сръбски народни песни се употребяват и като епитети към думата *ангел* и *архангел*. Срв. „Хрисне-ле, Божне-ле, коладе-ле, Шестомкрил Ангеле!“ (бълг. коледна песен)[11] и „Свети шестокрили Аранђеле! закрили ме крилом твојим“.[12] Тук несъмнено имаме работа със случаи на проникване на църковна лексика в народната песен вероятно чрез езика на богослужението. В руското народно творчество, доколкото се простират нашите сведения, такъв епитет не се среща.[13]

Както виждаме, в народната поезия на южните славяни епитетите от рода на „шестокрилец“, „шестокрили“, „шестороги“, „од шес крилах“, „крилати“ придобили широка гражданственост. Изхождайки от приведените примери, ние сме склонни да виждаме в „шестокрилци“ в „Словото“ епико-героичен образ, имащ общи корени с посочените по-горе епитети в южнославянската народна поезия, макар и с малко по-друго семантично съдържание. Засега ние не можем да дадем изчерпателен отговор на това, как е възникнал този образ в народните песни у българи и сърби, какви са пътищата на утвърждаването му в старинни „юнашки“ песни. Това ние ще можем да направим само след обстойно проучване на редица въпроси, свързани с основни проблеми на южнославянския (и дори балкански) фолклор, илюстрирани с по-обилен материал. В хода на тези мисли нашият поглед се отправя към предположението на Ф. Е. Корш, който свързва „шестокрильць“ в „Слово о полку Игореве“ със старогръцката дума ἑξάπτερος със значение, запазено в новогръцката умалителна ξεφτέρι — вид сокол или ястреб.[14] Доколко е прав Ф. Е. Корш,

[1] № 36, с. 208.
[2] № 36, с. 210.
[3] № 85, с. 508.
[4] № 85, с. 508.
[5] № 86, с. 511.
[6] № 86, с. 512.
[7] № 13, с. 61.
[8] № 13, с. 62.
[9] № 25, с. 107.
[10] № 38, с. 215.
[11] Н. Геров. Речник на блъгарскый язык, V, с. 578.
[12] В. Караџић. Српски рјечник. У Београду. 1898, с. 866.
[13] В „Словарь живого великорусского языка“ от В. И. Даль такава дума не е дадена.
[14] Ф. Е. Корш. Слово о полку Игореве. Исследования по русскому языку. Т. II, вып. 6. 1909, с. LXII.

не се решаваше да съдим с данните, които имам на ръка. Обаче съпоставянето му ни се вижда доста приемливо.

Ясно е едно, че епитетът „шестокрили" („шестокрилец") в южнославянската епическа поезия подчертава легендарни качества на героя „Рельо" — историческо лице, превърнало се във въображението на народа в свръхестествено същество. От митологичен характер са и епитетите „шестокрила" — *змија, гуја шестокрила* или *конче шестокрилчя* е, толкова близко на „конёк горбунок" от руските народни приказки. Ясно е и това, че „не худа гнезда шестокрилци" в „Словото" не е някакъв изолиран израз, без прецедент в народното творчество и в старата руска книжнина.

Епитетът „шестокрилци" в „Слово о полку Игореве" не е стилистически нонсенс, както би могло да се допусне по-рано при липса на изнесените от нас данни. Неговата лексична изолираност (с подобно значение той се среща само в „Словото") и употребата му в контекст, несвързан стилистически с контексти, в които той е употребен в първичното си християнско-литургично значение, е привидна. Днес той намира съответствие в паралелни епитети от южнославянския фолклор. В светлината на новите свидетелства думата „шестокрилци" в „Слово о полку Игореве" не може да се вземе за хрумване на мнимия мистификатор, поставил я в не много сполучливо, на пръв поглед, текстово съседство. Напротив, тя е жива форма, запазила се в народното творчество на два други славянски народа. Ето защо съществуването ѝ в „Словото" не трябва да предизвиква съмнения както от езиково-стилно, така и от лексическо гледище.

III. Един паралел към „Слово о полку Игореве" в българската хроника от началото на XV век

Някои образи от картината, изобразяваща началото на втората, съдбоносна за русите битка с половците в „Словото" — „Се вѣтри, Стрибожи внуци, вѣютъ съ моря стрѣлами на храбрыя плъкы Игоревы! Земля тутнетъ, рѣкы мутно текуть; пороси поля прикрываютъ; стязи глаголютъ, Половци идуть отъ Дона, и отъ моря, и отъ всѣхъ странъ. Рускыя плъкы о(т)ступиша" — могат да бъдат съпоставени с отделни изрази от „Задонщина" или „Поведание о Куликовской битве". Обаче приликата между „Словото" и „Задонщина" именно в даденото място е твърде далечна. В „Задонщина" не намираме цялостно изображение на битка, което да се посреща изцяло или поне в някои свои части с изображението на зловещите предзнаменования на природата преди второто сражение с половците в „Словото". Ето защо най-малко може да се говори за съпоставяне на двата паметника именно тук.[1] С още по-малко основание може да

[1] Срв. — „оуже бо всташа силніи вѣтри с моря. прилелѣяша тоучю великоу на оусть нѣпра" (Кирило-Белозерски препис на „Задонщина". Вж. В. П. Адрианова-Перетц, Задонщина. Труды Отдела древнерусской литературы. VI. 1948, с. 234). „Уж(е), брате, возвеяша силнии вѣтри по морю на усть Дону и Непра. . ." (Препис на Исторический музей. Вж. В. П. Адрианова-Перетц, цитир. работа, с. 239).

„Уже бо, брате, возвияли по морю на усть Дону и Непра, прилелѣяша тучи на Рускую землю..." (препис на Ундолски. Вж. В. П. Адрианова-Перетц, цитир.

се предполага някакво заимствуване или преминаване на образи от „Задонщина“ в „Словото“. Отделни образи, от които би могъл да се повлияе авторът на „Слово о полку Игореве“, срещаме в библейски книги[1] и исторически хроники от библейски характер, например в славянския превод на „Повестта за разорението на Иерусалим“ от Йосиф Флавий и в някои църковни текстове.[2] Обаче и в тях липсват широки, пълни с напрежение и динамика картини на боя, представен с такава драматичност в „Словото“.

Твърде близък паралел, отделните компоненти на който почти дословно се покриват с отделните изрази в картината на настъпващата втора битка в „Словото“, намираме в една българска хроника от началото на XV в. Хрониката се намира в един сборник средно-българска редакция от XVI в., от библиотеката на бившата Киевска духовна академия, в която той е бил предаден от Почаевската лавра (в югозападна Русия) в края на миналия век (в 1874 г.). Хрониката е издадена от румънския славист проф. Й. Богдан в Archiv für Slavische Philologie, XIII (1891) под наслов „Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung.[3] В същата книга на списанието е даден латинският й превод от проф. В. Ягич,[4] а в XIV том тя е разгледана критично от проф. К. Иречек. Извадки от хрониката, с превод на български, даде проф. Й. Иванов в своята книга „Старобългарски разкази“ (стр. 66—71 и 223—227).[5] Кратки бележки за ръкописа има в книгата на И. В. Ягич „Рассуждения южно-славянской и русской старины о церковно-славянском языке.“[6]

В „Хрониката“ откриваме всъщност две успоредни на „Словото“ места, от които особено много прилича на цитирания по-горе пасаж второто. За по-голяма прегледност двата текста — на „Хрониката“ и „Словото“ — ще дадем паралелно.

работа, с. 243). „Вжо, брате, возвеяша силныя ветри ко вусти Дона и Днепра, пролишася силныя кривавыя зори...“ (Синодален препис. В. А. Адрианова-Перетц, цитир. работа, с. 249) и др.

[1] Срв. твърде отдалечени по съдържание и форма паралели към „Словото“ в библията — „Вѣтрь южный съкруши тя въ сердци морьстѣм“ у Иезекиил, XXVII, 26 или „Вавилоняни югом наричет, ельма же югъ великы влъны въставляет и бури бѣдны на плавающаа, того дѣля нашествіе ратных симь наричет“ („сказание“). Вж. В. Н. Перетц. „Слово о полку Игореве“ и древнеславянский перевод библейских книг. Известия по русскому языку и словесности. 1930, III, с. 300.

[2] „Стрѣлы помрачиша свѣтъ“ — Й. Флавий (срв. „Стрѣлы омрачиша свѣтъ“ в Ипатиевския летопис). „И камень метаху порочами, и сулици из лукъ пущаеми шумяху“ — Й. Флавий. Вж. Е. Барсов. Слово о полку Игореве как художественный памятник Киевской дружинной Руси. I. 1887, сс. 243, 244. Срв. също откъслек от Паремиите в чест на Борис и Глеб (по препис от XIV в.) — „... и бысть громъ великъ тоутенъ. и дождь и молнии блистании“ (цитираме по Е. В. Барсов, I, с. 254).

[3] Стр. 481—536. Цялата хроника е дадена под надслов — „Сказаніе въ кратцѣ лѣтомь сжщимь оть Адама до нынѣшнѣго врѣмене родомь“. Българската хроника по изданието на Й. Богдан почва на стр. 526.

[4] Стр. 536 — 543.

[5] Вж. Старобългарски разкази. Текстове, новобългарски превод и бележки. Университетска библиотека № 165. София. 1935, стр. 66—71 и 223—227. Също и у И. Дуйчев. Стара българска книжнина. Кн. II, с. 271, 408.

[6] Вж. Исследования по русскому языку. Том I. СПб. 1895, с. 576, 579, 580, 581.

„Слово о полку Игореве“

„Се вѣтри, Стрибожи внуци, вѣютъ съ моря стрѣлами на храбрыя плъкы Игоревы! земля тутнетъ, рѣкы мутно текуть; пороси поля прикрываютъ; стязи глаголютъ...“

„Се вѣтри, Стрибожи внуци, вѣютъ съ моря стрѣлами на храбрыя плъкы Игоревы! земля тутнетъ, рѣкы мутно текуть; пороси поля прикрываютъ; стязи глаголютъ, Половци идуть отъ Дона, и отъ моря, и отъ всѣхъ странъ. Рускыя плъкы отступиша.“

Хрониката

„, и толико съломлено бысть копїи бесчислънно множество, ибо въздуху не мощи зрѣти сѧ отъ множства стрѣль, рѣцѣ же тои кръвавѣ потещи оть множства трупии чловѣчьскыхъ...“[1]

„. . . и толико стрѣль испущающе, яко не мощи зрѣти въздуха ни слънечнаго сіаніа оть множьства стрѣль, подобно плѣвамь оть вѣтръ възвѣваемомь...“[2]

„, и бысть сѫраженїе велїе и кръвопролитїе и паденїе множьство властемь и воемь, яко потъмнѣти въздуху небесному оть множьства стрѣль и копїи, подобно плѣвамь оть вѣтръ възвишаемомь, и бысть тѫтень земли и поечати яко шуму велику оть множства копїи и шитевїи и конемь и людемь паденїе...“[3]

Трябва да предположим, че както авторът на „Словото“ (в края на XII в.), така и съставителят на „Хрониката“ или са имали на ръка близки книжовни източници, от които пренесли изображението на битката в своите произведения, или са си послужили с общо, конвенционално описание, придобило широко разпространение и станало своеобразно литературно клише.

[1] Стр. 530 по изданието на Й. Богдан; стр. 225 по Й. Иванов.
[2] Стр. 533 по изданието на Й. Богдан.
[3] Стр. 531 по изданието на Й. Богдан; стр. 226 по Й. Иванов.

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ И СЪРБИЯ

от Илия Конев

УВОД

В началото на 1867 г. Любен Каравелов, повлиян значително от материалистическата философия и освободителните идеи на руските революционни демократи, идва в столицата на Сърбия — Белград. Тук, в подема на освободителната борба на южнославянските народи, Любен Каравелов прави широка крачка в своето идейно развитие и се подготвя за изпълнение на задачите, които по-късно ще му постави неговото участие в БЦРК.

Сръбският период от живота на Любен Каравелов и въпросът за значението на неговата обществено-политическа и литературна дейност в Сърбия са проучвани както в българската, така и в сръбската литература. Значителен принос в осветляването на тази дейност имат Боян Пенев[1], Йован Скерлич[2] и Теодор Маркович[3], чиито статии и по-основни проучвания съдържат и сериозни слабости.

В последните няколко години наред с цялостната обществена, революционна и писателска дейност на Любен Каравелов в няколко статии и изследвания беше разгледана и дейността му в Сърбия.[4]

Целта на тази студия е, въз основа на достъпни за нас източници, да проследи постоянно развиващия се у Каравелов интерес

---

[1] Боян Пенев, История на новата българска литература. София, 1936 год., т. IV, ч. II, стр. 1226—1260; Боян Пенев, Любен Каравелов. Живот — личност — творения. София, 1936 г., Любен Каравелов в Будапещенската тъмница, София, 1925 г.

[2] Йован Скерлић, Историја нове српске књижевности. Београд, 1914 г., стр. 352—355; Омладина и њена књижевност. Београд, 1912 г.

[3] Теодор Марковић. Љубен Каравелов у српске књижевности. „Српски књижевни гласник". Београд, 1910 г., ч. II.

[4] Михаил Димитров. За дейността и идеите на Любен Каравелов, сп. „Исторически преглед", 1954 г., кн. II, стр. 3—18; Георги Караславов. Любен Каравелов велик писател, революционен деец и патриот, сп. „Септември", 1954 г., кн. III, стр. 117—127; Стойко Божков. Любен Каравелов в сръбската литература. Предговор към повестта „Крива ли е съдбата", София, 1947 г.; Стойко Божков. Любен Каравелов, сп. „Език и литература", 1954 г., кн. I, стр. 19—29; Георги Константинов. Любен Каравелов, живот, идеи, литературно творчество, София, 1949 г.; Уводна статия на в. „Работническо дело" от 2. II. 1954 г.; С. Бортник. Любен Каравелов (Предговор към повестта „Болгары старого времени"), Москва, 1950 г.; Л. Ерихонов, Русские революционные демократы и общественная мысль южных славян в 60—70-х годах XIX века, Москва, 1950 г., стр. 3—96; К. А. Копержинский. Беллетристические произведения Любена Каравелова, написанные в России. „Известия Академии Наук СССР", отд. Литературы и языка, Москва, 1948 г., т. VII; С. А. Никитин. Южнославянские связи русской периодической печати. „Ученые записки Института славяноведения", Москва, 1952 г., т. VI, стр. 89—122.

към Сърбия и по-основно да проучи неговата активна обществено-политическа и литературна дейност през сръбския период на живота му, свързана с борбата на двата народа за национална независимост и укрепване на тяхната дружба.

I

ИНТЕРЕСЪТ НА ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ КЪМ СЪРБИЯ ПРЕДИ ПРИСТИГАНЕТО МУ В БЕЛГРАД

Първи знания за живота и борбата на сръбския народ за национално освобождение Любен Каравелов добива няколко години преди да замине за Москва и повече от десет години преди да пристигне в Белград. Още като ученик в родния си град Копривщица той се учи при сръбския учител Георги Божилович[1]. Навярно с негова помощ Любен Каравелов учи сръбски език и от него взима сръбски книги за прочит.

По-късно като ученик в град Пловдив Любен Каравелов прочита две исторически сръбски книги, които заедно с някои руски книги му оказват силно влияние. Във връзка с това в „Записки за България и за българите" той пише следното: „Други книги, които са имали на мене твърде голямо влияние, бяха сръбският сборник „Невен-слоге"[2] и „Косовката"[3], т. е. оная безграмотна книжка, в която се възпяват сръбските герои от Косово поле... Тия две книжки и „Рыцари лебедя" аз знаех наизуст. Из „Невен-слоге" аз се научих да уважавам черногорците и да благоговея пред техния юначен дух."[4]

Пак в „Записки за България и за българите" Любен Каравелов споменава, че в Пловдив той се е запознал с Андрея Ковач, емигрант от Австрия и учител по латински език в Пловдивското класно училище, с когото и по-късно се среща в Белград. Не е изключено Андрея Ковач да е разказвал на Каравелов за Австрия и за живота на славяните в нея, към които той проявява интерес до края на своя живот.

С тия първоначални знания за живота и борбите на сръбския народ през 1857 г. Любен Каравелов пристига в Москва, където като „волнослушател" във Филологическия факултет на Московския университет работи упорито над своето идейно и творческо израстване. Още в самото начало на своето пребиваване в Москва Любен Каравелов е свидетел на събития с огромно историческо значение както за Русия, така и за по-нататъшния подем на национално-освободителната борба на южнославянските народи. През 60-те

---

[1] Сведения за Георги Божилович вж. в „Юбилеен сборник Копривщица", София, 1926 г., т. I, стр. 390; „Из архива на Найден Геров". София, 1914 г., стр. 364 и стр. 380.

[2] „Невен-слоге". Издае Дружина младежи српске. У Београду 1848 г.

[3] Навярно Каравелов е прочел „Бој на Косово међу Срба и Турака на Видовдан, 1389 г.", излязла през 1847 г. в Нови-Сад. Неин автор е Іоксим Нови-Оточанин.

[4] Каравелов, Л. Записки за България и за българите. София, 1930 г., стр. 126.

години на миналия век селяните в Русия все по-масово и по-организирано тръгват по пътя на борбата за освобождаване от ярема на помещиците-крепостници. Безсилни „да удържат старите, разрушаващи се форми на стопанството“[1]—от една страна, и от друга — да се избавят от назряващата селска революция, помещиците-крепостници прибягват до провеждане на някои „реформи“. Така през 1861 г. царското правителство издава декрет за отменяването на крепостното право в Русия. Но животът на селяните с нищо не се подобрил. „Изобщо цялата „епоха на реформи“ от 60-те години — пише Ленин — остави селянина беден, непросветен, подчинен на помещиците-крепостници и в съда, и в управлението, и в училището, и в земското управление.“[2]

Правителственият акт от 19. II. 1861 г. помага на селяните да видят още по-ясно истинския лик на помещиците-крепостници и техните поддръжници — либералите, които искали чрез „реформи“ да освободят Русия „от горе“, без да събарят нито монархията на царя, нито земевладението и властта на помещиците...[3]

За да се освободят окончателно от „милостта“ на царя и от гнета на помещиците-крепостници, след акта от 1861 г. селяните в Русия продължават своята справедлива борба с още по-голяма сила. Петербург, Москва, Одеса и други градове стават средище на революционен подем. В Петербург се редактира сп. „Современник“, което заедно с в. „Колокол“ на Херцен — издаван в чужбина — се посреща от прогресивната руска общественост и студентите в Московския университет с твърде голям интерес. Руската прогресивна мисъл осветява пътя на социалните и политически движения в Русия. Заедно с това тя проявява дълбоко съчувствие към поробените южнославянски народи, поощрява тяхната освободителна борба. Разцветът на руската реалистична литература в този период е тясно свързан с господството на прогресивни идеи в нея.

Цялата тази обстановка изиграва важна роля в идейното развитие на много български и сръбски студенти и емигранти в Русия.

В първите две-три години Любен Каравелов не се ориентира изцяло към идеите на руските революционни демократи и не доценява значението им в освободителната борба на крепостните селяни в Русия и на поробените южнославянски народи. Една от причините за това е влиянието на славянофилите, в средата на които той попада още с пристигането си в Москва. В. А. Кокорев, виден московски търговец и славянофил по убеждение, му осигурява материална издръжка[4], а образуваният през 1858 г. в Москва Славянски комитет[5] отпуска на Каравелов 170 сребърни рубли, за да го улесни в издаването на сборника „Памятники народного быта болгар“[6].

---

[1] Ленин, В. И. „Селската реформа“ и пролетарско-селската революция. Съчинения, т. 17. София, 1952 г., стр. 108.

[2] Пак там, стр. 108.

[3] Пак там, стр. 110.

[4] Краткий отчет о десятилетии деятельности (1858—1868) Славянского благотворительного комитета в Москве, составленный секретаром его Н. А. Поповым, стр. 26.

[5] Пак там, стр. 1.

[6] Пак там, стр. 9.

Основатели на Московския Славянски комитет са видните идеолози на славянофилството братя Аксакови, Ал. Рочински, Ал. Хомяков, Ал. Кошелев, Юрий Самарин, Бахметев, Уваров, Мих. Погодин и други, с някои от които Любен Каравелов се познава лично. Една от задачите на Комитета е да подпомага български и сръбски студенти в Русия със средства, набирани от доброволни дарения, както и да изпраща руски книги в южнославянските страни. С това Московският Славянски комитет цели да спечели симпатиите на южните славяни към руския царизъм. Обективно обаче със своята дейност той допринася за разпространяването на руската култура всред тях и за укрепване вярата им в освободителната мисия на братския руски народ.

Като не отрича някои демократични страни в дейността на славянофилите, съветската историческа наука[1] определя политическата им идеология като реакционна. В лицето на руския цар славянофилите виждат защитник на поробените славянски народи и агитират за обединението им под неговия скиптър. „Как известно — пише Н. А. Сладкевич, — славянофилы были ярыми противниками материалистической философии, защитниками монархического строя, проповедниками теории мирного развития, отражавшими страх дворянства перед ростом классовой борбы в стране."[2]

От съществен интерес за нас е отношението на славянофилите към революционната борба на южнославянските народи. Според тях в южнославянските страни не трябва да се развиват национално-освободителни движения, защото освобождението им от турско робство е дело преди всичко на руския цар. „Освободить из-под материального гнета народы славянские и даровать им дар самостоятельного духовного и пожалуй политического бытия под сенью могущественных крыл русского орла (к. м.), вот историческое призвание, нравственное и обязанность России"[3] — четем в уводната статия на първия брой от органа на славянофилите в. „День".

Особено важен документ в това отношение е позивът на Московския Славянски комитет към сръбския народ („Срблима". Москва 1860 г.). Като се позовават на някои нарочно подбрани моменти от историята на Русия и други славянски страни, идеолозите на руското славянофилство и тук подчертават, че своята национална свобода и независимост сърбите и останалите поробени славянски народи ще могат да постигнат единствено по пътя на смирението и нравственото си усъвършенствуване. В приемането на покровителството на „старшата сестра" (царска Русия) е тяхното спасение и бъдеще.

Доколко тези идеи са били противни на интересите на поробените славянски народи и в разрез с тяхната освободителна борба, се вижда най-добре от няколко полемични статии в сп. „Современник",

---

[1] Вж. Сладкевич, Н. А. К вопросу о полемике Н. Г. Чернышевского со славянофильской публицистикой. „Вопросы истории", Москва, 1948 г., кн. 6; Большая советская энциклопедия, Москва, 1945 г., т. 51, стр. 366—375.

[2] Сладкевич, Н. А. Цит. съч., стр. 76.

[3] В. „День", Москва, бр. 1, 15. X. 1861 г.

в. „Колокол", „Русское слово" и др. На реакционния позив на Московския Славянски комитет пръв отговаря Херцен със статията „Сербы и черногорцы", поместена във в. „Колокол" от 1. XI. 1860 г. Основна идея в статията е, че южнославянските народи в своята борба за свобода и национална независимост трябва да разчитат преди всичко на собствените си сили и на искрените симпатии на демократична Русия, а не на славянофилите. Същата идея издига и Чернишевски в „Самозванные старейшины" и други полемични статии, поместени в политическия отдел на сп. „Современник". Скоро в полемиката със славянофилите вземат участие и някои сръбски автори. Така в майския брой на „Русское слово" Ракич помества статия „Голос из Сербии", в която между другото споменава и за положителното отношение на прогресивните кръгове в Сърбия към идеите на Чернишевски.[1]

Не са ни познати изказванията на Каравелов за въпросния позив, но негови мисли от по-късно време за реакционната идеология на славянофилите показват, че той не е бил чужд на тази полемика и по някои от повдигнатите в нея въпроси е споделял становището на руските революционни демократи.

Това, разбира се, не отрича влиянието на славянофилите върху Каравелов през първите години от пребиваването му в Москва. Повлиян значително от лекциите на професорите-славянофили в Московския университет за значението, което славянофилството има в развитието на руската литература[2], задължен морално към своя благодетел и други видни славянофили (предимно писатели и публицисти), Любен Каравелов се вдъхновява от всичко демократично в техните разбирания и дейност, чувствува се задължен за грижите, които те проявяват към поробения му народ, и в непосредствена близост с тях още в първите свои художествени и публицистични творби пропагандира идеята за съюз между славянските народи.

Идейното оформяне на Любен Каравелов в Русия е в непосредствена връзка с разрасналата се освободителна борба на руските селяни, с прогресивната руска публицистика и литература, с подема на национално-освободителната борба на българския народ и славяните в Австрия. Под влияние на вътрешните събития в Русия и идеите на руските революционни демократи Любен Каравелов скоро си изработва критично отношение към славянофилите, с които още в 1862 г. „вступил в конфликт".[3] Този конфликт постоянно се развива и колкото по-активно Каравелов участвува в освободителната борба на своя народ, толкова по-пламенно пропагандира идеите на Чернишевски.

---

[1] Подробности вж. в цитирания труд на Л. Ерихонов, стр. 44.

[2] В Московския университет се изнасят доклади за значението на славянофилството в развитието на руската литература и култура. Така например проф. А. Майков, когото Л. Каравелов е познавал лично, на 20. I. 1858 г. прочита встъпителна лекция на тема „Значение славянофильства в истории русской словесности" (вж. „Русская историческая библиография за 1858 г., Спб., 1867 г., № 1769).

[3] Копержинский, К. А. Беллетристические произведения Любена Каравелова, написанные в Руссии. „Известия Академии Наук СССР", отд. Литературы и языка. Москва, 1948 г., т. VII, стр. 173.

Известно е, че през 1861 г., подпомогнат финансово от И. Аксаков и други видни славянофили, Каравелов издава сборника „Памятники народного быта болгар". Както се вижда от едно писмо на Каравелов до Аксаков, разгледано подробно от Л. Ерихонов, те, славянофилите, целели с оказваната от тях парична помощ талантливи български студенти да пропагандират в книгите си реакционната им идеология. Дали още преди излизането на „Памятники народного быта болгар" Каравелов е разбирал тази интимна цел на славянофилите, ние не знаем с положителност. Несъмнен факт е обаче, че сборникът, и особено творческият план на Каравелов за втория му том, не се харесали на Аксаков и други негови съидейници главно поради това, че те не били списани в духа на техните разбирания. „Издавая нашу книгу, мы никогда не рассчитывали на одобрение славянского общества — заявява Каравелов, — кроме того, при нашем образе мышления было бы смешно ожидать такого одобрения. Напротив, мы ожидаем, что на неё обратят внимание люди науки и знания, и только их суд может решить, хороша или плоха наша книга и полезно ли для науки будет дальнейшее издание болгарских памятников в этом виде... Хороша или плоха наша книга — пусть её судят люди, знакомые со славянской древностью и с болгарским языком, которых Аксаков не знает"[1].

Против някои страни в идеологията на славянофилите Каравелов се изказва в статията си за Вук Стефанович Караджич, написана в Москва през 1864 г. В нея той подлага на критика враговете на Караджич, между които и „един славянофил". В статията си „Българска книжнина", поместена в „Българска пчела" от 1864 г., Каравелов, сякаш с езика на Херцен, изтъква отрицателното влияние на „московското ръждясало славянофилство" върху идейното и творческо оформяне на българския поет Райко Жинзифов.

Недоволни от поведението на Каравелов, И. Аксаков и някои други негови съидейници се стремят да попречат на неговото творческо развитие и да го злепоставят пред видни обществени деятели и писатели. Така през 1866 г. те не издават съставения от Каравелов сборник „Болгарские народные песни" главно поради това, че в политическо отношение той „был далеко не своим человеком в руководящих кругах царской России, а наоборот — человеком, значившимся в списке „политически опасных..."[2] — както казва Д. Димитров. В писмо до Наришкин в Белград от 1867 г. Аксаков открито напада Каравелов и представя в невярна светлина неговата народополезна дейност в Русия. Запознат отблизо с дейността и идеите на Любен Каравелов в Белград, Наришкин в доклада до Московския Славянски комитет възразява на Аксаков. „*Я нравственно* (к. м.) обязан—пише той — сделать всё, что от меня зависит, чтобы представить его (Каравелов, б. м.) в ином свете, чем том, котором вы его изображали в одном из писем ко мне, полученное в Белграде."[3]

---

[1] Цитирам по Л. Ерихонов, посоч. съч., стр. 66.

[2] Димитров, Д. К изучению Любена Каравелова. „Труды Института славяноведения Академии Наук СССР". Т. I, 1932 г., стр. 132.

[3] Пушкаревич, К. А. Балканские славяне и русские „освободители". „Труды Института славяноведения Академии Наук СССР". Т. II, 1934 г., стр. 204.

В Сърбия, а по-късно и в Букурещ, Любен Каравелов не престава да се изказва рязко против славянофилите. В статията „Шта нам је нужно?", написана още в самото начало на 1869 г., той разглежда идеите на „приспоблажените московски славянофили" като израз на асимилаторската политика на Петербургското правителство спрямо полския и украинския народ. Като редактор на в. „Свобода" и „Независимост" Любен Каравелов не веднъж подлага на критика идеологията на славянофилите. „Ограбеният, погазеният и полуубиеният народ не е в състояние нито да помисли ни за „великите славянофилски идеи", ни за „Катковската общославянска литература"[1], ни за „Аксаковските братства". Нека ни бъде дозволено да кажем, че празните филологически теории, славянофилските азбуки и Погодиновите послания не само че не облекчават положението на поробените славянски народности, но причиняват им и положителна вреда..." — пише Каравелов през 1873 г., когато освободителната борба на българския народ изживява дни на мощен подем.

Политическите и социални движения в Русия от 60-те години на миналия век, както и идеите на руските революционни демократи помагат на Каравелов не само да си изработи критично отношение към идеологията на славянофилите, но и да си оформи свой революционен мироглед. Конфликтът му със славянофилите, повестите, които той написва в Русия, активната му обществено-политическа и революционна дейност в Сърбия и Румъния дават възможност да приемем, че след 1861 г. той съзнателно се насочва към прогресивните обществени кръгове в Русия. Константин Станишев в свои спомени за Каравелов казва, че „той най-редовно ходел в *„частни"* (к. м.) библиотеки, взимал книги и по цели дни четял в квартирата си. Скоро той станал близък на някои крайни течения, гдето Херцен и Чернишевски били предмет на култ".[2] Хазяинът на Каравелов в Москва разказва следния любопитен случай: „Един ден пред квартирата ми спря едно богато купе с лакей при кочияша. Лакеят отвори вратата на купето и към нашата квартира се отправи хубаво облечен господин с пилинджър. Аз изтръпнах, защото мен *отдавна ми мирише нещо у Либена като на нихилизъм, а сега помислих, че иде чиновник от полицията да го арестува...*" (к. м.)[3] В своите записки „Из мъртвия дом" Любен Каравелов споменава за обиска, който почтеният пристав от ведомството на Врубеля, г. Язчки, му е правил, за да намери у него Херценовия в. „Колокол".[4]

В непосредствена връзка с отношението на Каравелов към славянофилите и идеите на руските революционни демократи е и интересът, който той проявява към съдбата на поробените славянски

[1] В статията „Южнославянская библиография за 1867 г." и в други свои работи от преди Каравелов говори за „обощславянска литература и език". Цитираната по-горе мисъл до известна степен представлява и самокритика на предишните разбирания на Каравелов по този въпрос.

[2] Бобчев, С. С. За Либена Каравелова. (По лични спомени и бележки.) „Юбилеен сборник Копривщица 1837—1937". Т. II, стр. 22—23.

[3] Бобчев, С. С., Цит., стр. 73, бел. 2.

[4] Въпросът за идейното влияние на руските революционни демократи е голям и тук не може да бъде разгледан изцяло.

народи, по-специално — към Сърбия и живота на славяните в Австрия.

Руският периодичен печат от онова време публикува голям брой статии за Сърбия, Черна Гора, Босна, Херцеговина и България.[1] Освен тях през периода 1855—1867 г. в Русия излизат и няколко ценни книги за живота в тия страни. По-важни от тях са: „Письма об истории сербов и болгар" и „Босния, Герцеговина и старая Сербия" от А. Гилфердинг;[2] „Заметки путешественика по славянским странам" от Т. Чижов и „Сербия и южнославянские провинции Австрии" от В. Ламанский. В Петербург и Москва се получават много сръбски списания и вестници, между които „Матица" (1866—1870 г.), „Српски летопис" (1858—1863 г.), „Српски летопис" (1864—1866 г.)[3] и в. „Србобран", Нови Сад (1864—1866 г.)[4]. В по-големите библиотеки в Петербург и Москва се намират съчиненията на видни сръбски културни дейци, на първо място съчиненията на Вук Караджич.[5] Всичката тая литература за Сърбия е била достъпна за Каравелов. Своите първоначални знания за тая братска страна той разширява както от нея, така също и от непосредствения контакт със сръбските студенти в Москва: Тома Бацетич, Василий Пелагич, Атанасий Вучкович и Ездимир Чехич.[6]

От бележките към „Памятники народного быта болгар", „Страницы из книги страданий болгарского племени", „Записки за България и за българите" и от запазените в архива на Любен Каравелов библиографски листчета се установява, че в Москва той е прочел следните сръбски и за Сърбия книги:

---

[1] От бележките в архива на Каравелов, съхраняван в ДБВК, установяваме, че той е познавал следните статии, публикувани в списания и вестници, които е чел като студент в Москва: 1. „Возвращение Милоша Обреновича". Сп. „Современник", 1859 г.; 2. Всички статии, поместени в политическия отдел на същото списание; 3. „О положении Сербии относительно Турции и Австрии". „Русс. вестн.", т. XXI, № 10, май, кн. 2; 4. „Австрия и славяне". „Русс. инв.", № 178; 5. „Милош и Милан Обренович", „Спб. ведомости", № 200; 6. „Партии в Сербии", сп. „Отечеств. записки", т. 175, № 22, стр. 307—327; 7. „Сербы в Австрии", статия от Нил Попов, „Русс. вестн.", 1865 г., № 5; 8. „Шесть недель в Австрийских славянских землях", письма к А. С. Хомякову" 9. „Письма нашего кореспондента Н. Словенича из славянских земель: „Австрийские славяне", сп. „Русская газета", 1860 г., бр. 27—42; 10. „Записки протоиерея Матвея Ненадовича", сп. „Русская беседа", IV, 1859 г., 13, отд. 5, стр. 1—52.

[2] От запазените в архива на Любен Каравелов библиографски листчета се установява, че тези книги той е прочел още в Москва. За положителното му отношение към тях съдим от някои негови бележки и изказвания от по-късно време. Така в бр. 3 на в. „Свобода", 1869 г., Любен Каравелов приветствува намерението на Добровски да преведе на български език съчиненията на Хилфердинг, защото те са „твърде полезни и за нашия народ". В Белград и в Букурещ Любен Каравелов непрестанно се интересува от излезлите в Русия книги за Сърбия и другите славянски страни. В бр. 14 на в. „Свобода" от същата година той се изказва положително за книгата на Нил Попов „Сербия и Россия".

[3] „Каталог русских книг библиотеки императорокого СПб университета. СПб., 1879 г., д. I, стр. 477.

[4] Велешанин [Жинзифов, Р.] Князь Михаил и будушнй его наследник. в. „День", № 30, 4. IX. 1865 г.

[5] Бел. 1, стр. 324—325.

[6] Посоч. отчет за дейността на Моск. Сл. Ком., стр. 27.

1. В. И. Григорович — Очерк ученого путешествия по Турции. Казан, 1859 г.
2. Т. Чижов — Заметки путешественника по славянским странам.
3. П. Шафарик — Slovansky Zemevid, Praha, 1842 г.
4. Amie Boué — La Turque d' Europe. Paris, 1840 г.
5. Б. Верковић — Пјесме македонска бугара. У Београду, 1860 г.[1]
6. V. Jagič — Zasluge Vukā Stefanoviča. J Zagrebu, 1864 г.
7. Н. Розен — Вук Стефанович Караджич. У Београду, 1860 г.
8. Вук Ст. Караџић — Додатак к Санктпетербургским сравнительним рјечницима у свију језика и нарјечија, с особетим огледима бугарског језика. У Беч, 1822 г.
9. Іоан Раич — Историја разных славянских народов, най-паче болгаров, хорватов и сербов. Будим град, 1823 г.
10. Вук Ст. Караџић — Народне српске пословице. У Цепињу, 1836 г.
11. Вук Ст. Караџић — Српске народне пјесме. Беч, 1866 г.
12. Bulgarske narodne pesme (сп. „Kolo", 1847 г., кн. IV, стр. 45—46).
13. „Вук Стефанович Караджич" — статия, поместена в сп. „День". бр. 24. от 13. VI. 1864 г.

Този крайно непълен списък на книгите за Сърбия, които Любен Каравелов прочита като студент в Москва, свидетелствува за огромния интерес, който той проявява към историческото минало и културното развитие на сръбския народ. Най-ранната творба на Каравелов за Сърбия представлява превод на едно от писмата на Словенич за живота на славяните в Австрия, обнародвано през 1860 г. в българското списание „Братски труд".[2] В краткия предговор към това писмо Каравелов нарича славяните в Австрия „единоплеменници наши", за които за съжаление „твърде малко помишляваме".

Интересът на Каравелов към Сърбия, както и широката му осведоменост по редица въпроси из живота и борбите на сръбския народ, проличават най-добре в сборниците, които той издава в Москва, и в статията му „Вук Стефанович Караджич". Така в предговора към сборника „Памятники народного быта болгар", излязъл в Москва през 1861 год., Любен Каравелов се обръща към читателите с молба да му изпращат срещу заплащане и „сръбски (к. м.) народни песни". Пак там авторът отбелязва, че във втория том на сборника ще бъдат поместени и „болгаро-сербския (к. м.) миты о самовилах, вилах и других существах женского рода", а в първия том от сборника обнародва повече от 250 сръбски народни пословици.

На 11 януари 1867 г. Любен Каравелов представя на редакцията на „Чтения в обществе истории и древностей российских"

---

[1] Любен Каравелов е познавал и други работи от Веркович. В предговора към сборника „Болг. нар. песни" Каравелов споменава накратко и за заслугите, които Веркович има за популяризирането на българската народна песен.

[2] Сп. „Братски труд", 1860 г., кн. 3. стр. 59—70. В превод на български език това писмо под заглавие „Славяне в Немско" се пази в архива на Любен Каравелов, ДБВК, фонд № 2, арх. ед. № 9.

предговора към съставения от него сборник „Болгарские народные песни", посветен на светлата памет на Константин Миладинови Вук Караджич. В предговора към сборника Любен Каравелов подчертава заслугите на Б. Веркович и Вук Караджич в популяризирането на българската народна песен, *„родствена"* (к. м.) на която е сръбската народна песен.

За живота и делото на Вук Караджич през 1864 г. Любен Каравелов написва обширна статия. Тя е поместена като приложение в сборника „Страницы из книги страдании болгарского племени", който излиза в Москва през 1868 г. На стр. 55 в том V от „Русская историческая библиография за 1865—1877 г." е отбелязана статия от Любен Каравелов за Вук Караджич, обнародвана в № 1 на „Филологические записки" от м. юли 1867 г., когато вече Каравелов е в Белград. Това списание липсва в България и засега не може да се установи с положителност дали поместената в него статия се различава от статията в „Страницы из книги страданий болгарского племени". Не може също да се установи дали тази статия е публикувана до 1867 г.

В статията Любен Каравелов посочва пълна в хронологически ред библиография за творчеството на Вук Караджич, подчертава огромното положително влияние на Ян Колар за творческото му оформяне, защищава го от нападките на негови врагове и определя значението, което той има за културното възраждане на сръбския и други славянски народи. „Враги Вука — пише Каравелов — и до сих пор трудятся уменшить его славу и всячески стараются доказать, что Вук вместе с Копитаром действовали против славянских интересов и православия. Один из славистов, славянофилов, выразился между впрочем следующим образом: он отвергал в своих сочинениях всякое общение с церковно-славянскую и русскую литературу и требовал, чтоб сербские писатели ограничивались статистическим, так сказать, воспроизведением народной речи, он советовал им даже предпочитать при заимствовании чужих слов, турецкие, церковно-славянские или русские???"[1]

Запознат значително добре с живота, идеите и творчеството на Вук Караджич, Любен Каравелов открива полемика с неговите врагове. На обвиненията им той противопоставя само един факт, който е израз на патриотизма на Вук Караджич и свидетелство за значението на неговото дело, а именно: „Вук писал на том языке, какой в настояще время употребляется сербами, т. е. на разговорном сербском языке."[2]

От всичко казано дотук за интереса на Любен Каравелов към Сърбия, преди да пристигне в Белград, ние можем да направим следните три извода:

1. Своя интерес към историческото минало и културното развитие на сръбския народ Любен Каравелов оформя през годините на пребиваването си в Москва.

[1] Каравелов, Л. Вук Стефанович Караджич. „Страницы из книги страдании болгарского племени". Москва, 1848 г., стр. 315.

[2] Каравелов, Л. Вук Стефанович Караджич. „Страницы из книги страдании болгарского племени". Посоч. изд., стр. 315.

2. Положителното влияние на революционния подем в Русия от 60-те години на миналия век върху Каравелов набелязва пътя на неговото по-нататъшно идейно развитие. Благодарение на това влияние още в Русия той успява да разбере и в известна степен да отрече реакционната същност на политическата идеология на славянофилите, което е от съществено значение и за дейността му в Сърбия.

3. От руския печат и книгите за Сърбия, които прочита като студент в Москва, Любен Каравелов значително разширява първоначалните си знания за живота и борбите на сръбския народ и добива по-пълна представа за обществено-политическата обстановка в тази страна.

II

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ В БЕЛГРАД. СЪРБИЯ В КРАЯ НА ШЕСТДЕСЕТТЕ ГОДИНИ НА МИНАЛИЯ ВЕК

Всички автори, които са писали за живота на Л. Каравелов в Сърбия, предполагат, че в Белград той е пристигнал в началото или през втората половина на м. февруари 1867 година. Както вече казахме, на 11 януари същата година Л. Каравелов представя на редакцията на „Чтения" предговора към съставения от него сборник „Болгарские народные песни". Като има предвид този факт, съветският автор Дим. Димитров подчертава, че на 11 януари Л. Каравелов бил на път за Белград.[1] Дали на 11 януари или няколко дни след тази дата той тръгва за Белград, с положителност не може да се твърди, но несъмнено през втората половина на същия месец Каравелов не е вече в Москва. В писмо от 8. II. 1867 г. Петко Каравелов съобщава на М. Дринов, че брат му Любен е заминал „за Турско през Белград".[2] В една дописка от Пеща с дата 7. II. 1867 г. до в. „Застава" се казва, че на път „из Петрограда у Београду"[3] Л. Каравелов гостува на пещенските сърби. Никола Сукнаров, негов съвременник и приятел, в едно писмо до Петър Берковски от 1892 г. пише следното: „Любен Каравелов дойде в Белград в *самото начало* (к. м.) на 1867 г. като кореспондентин на руския вестник „Голос."[4] Други свидетелства за това, кога Каравелов пристига в Белград, засега не са ни известни. От казаното дотук може да се предположи, че в столицата на Сърбия той идва между 10 и 15. II. 1867 година.

Второто твърдение в писмото на Никола Сукнаров, а именно, че Любен Каравелов идва в Белград като кореспондент на руския вестник „Голос", се потвърждава от личното му признание пред Людовик Гай[5] и от големия брой негови статии, поместени в руски

[1] Димитров, Димитър. К изучению Любена Каравелова. „Труды института славяноведений Академии Наук СССР", М. 1937, т. I, стр. 132.

[2] ДБВК, Архив Марин Дринов, писмо на П. Каравелов до М. Дринов от 8. II. 1867 г.

[3] Константинов, Г. Революционна романтика в българското възраждане. София, 1944 г., стр. 189.

[4] Сукнаров, Н. А. ДБВК, п. № 115 В. II, писмо № 10069.

[5] Димитров, Михаил. Писмо на Любен Каравелов до Л. Гай. Сп. „Изкуство и критика", София, II, 1939 г., кн. 3, стр. 152.

вестници от този период („Голос", „Московския ведомости", „Руски вестник" и др.), от цитираните по-долу спомени на Петър Берковски и от твърде интересните материали, които съветският автор С. А. Никитин изнася в своята статия „Южнославянские связи русской периодической печати".[1] От статията на Никитин се вижда, че кореспондент на в. „Голос" преди Каравелов е Жујован Жујович, който скоро отказва да изпълнява задачата си, понеже редакторът на вестника — А. А. Краевский, „платил ему совершенно ничтожний гонорар".[2] Поради това в продължение на две години вестникът няма свой кореспондент в Сърбия. Засега все още не са ни известни документи, от които да се вижда как и кога редакцията на в. „Голос" предлага на Каравелов изпълнението на кореспондентска задача в Сърбия. Във всеки случай това предложение дава възможност на Каравелов да бъде по-близко до своето отечество и да избегне подозренията както на царската полиция в Русия, така и на турските управници в България. „Той казваше — спомня си Петър Берковски, — че се е *компрометирал* (к. м.) пред турското правителство, по причина на което не смее да отиде в България и се решил да работи по освобождението на своето отечество според силите си."[3]

В началото на XIX в. в Сърбия се извършва буржоазно-демократическа революция, в резултат на която тя получава право на вътрешно самоуправление. Това улеснява ликвидирането на феодалните остатъци и създаването на условия за развитието на капитализма в Сърбия. Скоро натуралното стопанство отстъпва пред парично-стоковото; на мястото на турските феодали и бейове се появяват местни чифликчии, търговци и лихвари, чийто брой бързо расте; появяват се търговски и държавни банки — в Сърбия се установяват форми на нов обществен строй. „В стране утвердилась монархия"[4], която провежда своята политика чрез скъпо заплатена полиция и огромен апарат от чиновници, предимно от „варошки търговци и селски чифликчии". За поддържането на този апарат се изразходвала по-голямата част от държавния бюджет, поради което всяка стара бюджетна година приключвала с дефицит, а всяка нова започвала с увеличаване размера на съществуващите данъци и въвеждане на нови такива. Това направило живота на трудещите се в Сърбия, особено на селяните, черен, непоносим. „Цео српски народ — пише Светозар Маркович в едно писмо до Любомир Белимаркович — изгледа ми као просјак, што проси у Блазнаваца и у Ристича да му удели срећу и слободу."[5]

Делото на Любен Каравелов в Сърбия е насочено и срещу политиката на асимилация, която белградското правителство провеждало спрямо българското население в Македония. Голям брой

[1] Никитин, С. А. Южнославянские связи русской периодической печати. „Ученые записки Института славяноведения", 1952 г., т. VI, стр. 89—122.

[2] Пак там, стр. 121.

[3] Берковски, П. „Из въспоминанията ми", Лом, 1894 г., стр. 33—34.

[4] Карасев, В. Г. Сербский революционный демократ Светозар Маркович. „Ученые записки Института славяноведения Академии Наук СССР", 1953 г., т. VII, стр. 350.

[5] Скерлић, Јован. Светозар Марковић. Београд, 1910 г., стр. 20—21.

статии в „Застава", „Македония", „Свобода" и „Независимост" разкриват противонародната същност на тази политика. Твърде характерна в това отношение е дописката на един македонец под заглавие „Какво ги блазни сърбите". В нея между другото авторът подчертава намерението на сръбското правителство да изпрати в Македония („Стара Сърбия") свои сръбски учители, защото „българските били прости и не били славяни по произход".[1] В бр. 17 на същия вестник редакцията помества дописка на някой си К. от Македония, в която по повод на първата дописка се изнасят нови факти за шовинистическите пристъпи на белградското правителство и сръбската буржоазия спрямо българското население в Македония (проф. Боян Пенев предполага, че авторът на дописката „К" е Каравелов)[2].

Не по-малко интересни факти изнасят и двамата видни български деятели, съвременници и познати на Каравелов, Панайот Хитов и Петър Берковски. В мемоарите си „Моето пътуване по Стара планина" П. Хитов пише: „Един от професорите им (на българските ученици в Белград, б. м.) Драга Шевич, когато чел в клас Землеописание, рекъл: Додето се говори „помози бог", дотам е сръбска земя. Солун е в Стара Сърбия, България се намира само от Търново до Варна. Захванаха — продължава авторът — да идват почти всеки ден при мен и да ми се оплакват: Бате Панайоте, сръбското правителство не мисли доброто на българите. Защо ни е дало такива професори, които сеят раздор и недоволство между назе, т. е. между сърбите и българите."[3] В спомените на Петър Берковски по същия въпрос четем следното: „Не минаха много години и пропагандата стана явна и държавна. При това гореказаният сръбски шовинист М. Милоевич нахално проповядваше и словом и пером, че източните и южни граници на тяхната пословична и фиктивна Стара Сърбия били: В. Търново, Родопите, Солун и др. п. абсурди, които служеха за фарс и раздор помежду нас учениците, българи и сърби. Тая пропаганда се забелязваше и в сръбските съвременни учебници по етнографията въобще."[4]

Без да се спираме сега на отрицателното отношение на Каравелов към великосръбската пропаганда и реакционната политика на белградското правителство, ще отбележим, че авторите на споменатите тук дописки, а така също Христо Ботев, Светозар Маркович, Васил Левски и Любен Каравелов винаги гледат на нея като на постоянен източник за национална вражда между българския и сръбския народ, като сериозна опасност за победата на освободителната им борба.

Важна роля в обществено-политическия и културен живот в Сърбия през този период играе Омладината на сръбската младеж. Създадена през 1866 г. като организация, която обединява усилията и стремежите на всички, които независимо от своите политически разбирания ратуват за едно по-хубаво бъдеще, през 1866—1868 г.

[1] В „Македония", Цариград, 1868 г., бр. 14, стр. 4.
[2] БАН, Архивен и-т, архив Б. Пенев.
[3] Хитов, П. Моето пътуване по Стара планина. София, 1934 г., стр. 60.
[4] Берковски, П. Пос. съч., стр. 2.

тя съществува легално и до известна степен работи за осъществяване програмата на белградското правителство. Болшинството от идейните ръководители на Омладината виждат в лицето на сръбския княз изразител и защитник на интересите на народа. Те славят името му, стопанското и културно развитие на Сърбия отдават на неговите държавнически способности и добра воля, пропагандират шовинистическата идея на сръбската буржоазия за „Балкански пиемонт".

Когато Каравелов идва в Белград, в Омладината се чувствува ръководната роля на либералите, чиито пръв идеолог е Владимир Йованович. Просветителската им идеология намира широко отражение в програмата на Омладината, приета на нейния конгрес през 1867 г. Член 8 от програмата гласи: „Скупштина је омладина чисто (к. м.) књижевне и просветне. Политично делање остаје ван домашаја заједничке и скупштине радње."[1]

Либералите в Сърбия не са против княжеската институция. За да отклонят трудещите се в Сърбия от борбата за довеждане до победен край буржоазно-демократическата революция, подобно на руските либерали от шестдесетте години на миналия век, те настояват пред княза и правителството му за известни реформи, та по този начин да освободят Сърбия „от горе". В сп. „Матица", чийто редактор е известният либерал Антонио Хаджич, заедно с повестта на Каравелов „Је ли крива судбина?", разкази от руски писатели и статии с прогресивна насоченост, са поместени и редица ласкави отзиви за „мъдростта" на княз Михаил Обренович.

Просветителската идеология и реформистката тактика на сръбските либерали от шестдесетте години на миналия век претърпяват пълно поражение от идеите на сръбските революционни демократи, които още в началото на седемдесетте години стават най-здравото ядро в Омладината и сочат верния път на освободителната борба на трудещите се в Сърбия. Великият син на сръбския народ Светозар Маркович в редица свои полемични статии и беседи подлага на остра критика цялостната програма на либералите и по този начин допринася извънредно много „за спасяването на сръбската младеж"[2] от великосръбския шовинизъм. В полемиката си с либералите Светозар Маркович разкрива пред сръбския народ и тяхното положително отношение към политиката на белградското правителство. „Приликом убијства Мише — пише Светозар Маркович — видело са што можемо да ишчекујемо од наше либералне странке. Они су се толико наплакали над његовим политическом мудрошћу, енергијам и патриотизмом, да су не само оправдали пред народом његову глупу и непоштену политику, њего ej је поставили као узор „државничке мудрости и патриотизма."[3] По предложение на Светозар

[1] Устав уједињена омладина, сограђен на Омладинској скупштину у В. Бечкереку. Сп. „Матица", 1868 г., стр. 860.

[2] Павлов, Т. Светозар Маркович (1846—1875 г.), „За марксическа естетика, литературна наука и критика". София, 1954 г., с. 383.

[3] Скерлић, Ј. Светозар Марковић, пос. изд., стр. 35.

Маркович Петата Омладинска скупштина, състояла се в Нови Сад през 1870 г., приема „Предлог петнајсторице за организацију Омладине српске", в който ярко е подчертана една от основните й задачи: борба срещу правителството и установения в Сърбия обществен строй. Приемането на тази програма означава пълна победа на идеите на сръбските революционни демократи от този период над либералите. Скоро след това, именно на 18. I. 1871 г., верен на идеите на своите учители Чернишевски и Добролюбов, Светозар Маркович, заедно с Бура Љочич излиза от ръководството на Омладината заради това, че за тях в нея не е „било никаква посла".[1] Верен на най-скъпите идеали на своя народ, Светозар Маркович до края на живота си държи високо знамето на развиващата се в Сърбия работническа класа. В много статии и отделни брошури, подобно на Христо Ботев, той пропагандира идеята за съюз на свободни народи и с всички сили се бори за осъществяването му. „Светозар Маркович — пише В. Г. Карасев — один из первых на Балканском п-ве выдвинул лозунг последовательного демократического вопроса на Балканах. Этот лозунг гласил: Союз федеративных балканских республик."[2]

Тези са накратко най-характерните особености на обществения и политически живот в Сърбия през шестдесетте и началото на седемдесетте години на миналия век. В близка връзка с тях стои и делото на Любен Каравелов.

III

ОБЩЕСТВЕНО-ПОЛИТИЧЕСКА ДЕЙНОСТ НА ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ В СЪРБИЯ

В столицата на Сърбия след Кримската война намират радушен прием много българи-емигранти. Тук те се радват на симпатиите на трудовия сръбски народ, на своите братя по съдба от Херцеговина и Черна Гора и заедно с тях се готвят за борба срещу общия враг. През пролетта на 1867 г., когато Любен Каравелов идва в Сърбия, броят на българите-емигранти в Белград е много голям. Едни от тях са стари сподвижници на Раковски и участници в образуваната от него през 1862 г. Българска легия; други са ученици, градинари, хлебари и зидари. Помежду си те поддържат тясна връзка и често се събират в образуваното от Г. С. Раковски българско читалище, където изслушват интересни беседи.[3] Въпросът за освобождението на поробеното им отечество непрестанно ги вълнува и въпреки предателската политика на сръбското монархично правителство в братските чувства на сръбския народ те продължават да вярват с неотслабваща сила.

---

[1] Скерлић, Ј. Светозар Марковић, посоч. изд., стр. 50.

[2] Карасев, В. Г. Революционно-демократическая программа Светозара Марковича, „Ученые записки", т. V, стр. 79.

[3] Берковски, П. „Из въспоминанията ми". Пос. изд.; Интересни сведения за живота на българите-емигранти в Белград съдържат статията на Цв. Минков „Никола Първанов. Живот и дейност" — „Юбилеен сборник", Лом, 1927 г." и статията на Ф(илип) С(имидов) „Ангел Кънчев" в сп. „Поборник-Опълченец", Русе, 1895 г.

Още с идването си в Белград Любен Каравелов се свързва с българите-емигранти и заедно с тях взима участие в много патриотични дела. Ние не знаем имената на всички, с които той е бил в непосредствена връзка, тъй като голяма част от писмата до него и от него не са оцелели до нас. От спомените на негови съвременници обаче (Петър Берковски, Никола Сукнаров, Панайот Хитов, Димитър Маринов и др.) и от някои отговори на Каравелов в „Свобода" и „Независимост" до отделни лица се установява, че в Белград той се запознава с Васил Левски, Ангел Кънчев, Дядо Ильо, Еремия Петров, Никола Първанов, Никола Сукнаров, Петър Берковски, Тодор Запрянов и др.

От спомените на Петър Берковски и от цитираното вече писмо на Никола Сукнаров е ясно, че те се срещат с Каравелов още в първите дни след пристигането му в Белград и отблизо познават неговата дейност всред българите-емигранти и Сръбската Омладина. „В началото на пристигането си в Белград — пише в своите спомени П. Берковски — Л. Каравелов се срещна и запозна *почти с всичките българи* (к. м.), особено с *емигрантите и учениците* (к. м.). Както на мен, така и на другарите ми той направи много добро впечатление."[1]

Всред българската емиграция в Белград Любен Каравелов развива активна народополезна дейност. Той редовно посещава българското ученическо читалище в Белград и взима дейно участие в неговия живот.[2] Петър Берковски си спомня, че на празника на Кирил и Методий, 11 май 1867 г., в Топчидере било уредено скромно тържество, на което в присъствието на много българи и видни сръбски професори Любен Каравелов произнесъл реч.[3] За връзките на Любен Каравелов с българите-емигранти в Белград и за революционната му дейност всред тях твърде интересни сведения се дават в посоченото писмо на Никола Сукнаров до Петър Берковски. „Любен Каравелов — четем в това писмо — дойде в Белград в самото начало на 1867 г. като кореспондентин на рус[кия] вестник „Голос", доста преди изпразнуването на белградската крепост от турците. Преди лятото на същата година той беше образувал една чета българска, в която от по-видните тогава дейци влизаха: Чичо Ильо, Еремия Петров, Тома Христов и други, а между по-скромните бях и аз, Петър Мишайков, Хр. Иванов, и други, но по неизвестна за мене причина Каравелов похери работата."[4] В спомените на Петър Берковскии в първия биографичен очерк на Ф[илип] С[имидов] за Еремия Петров[5] срещаме и други, не по-малко интересни сведения за участието на Любен Каравелов в тази „чета българска" и за нейната по-нататъшна съдба под ръководството на Еремия Петров. Освен това известен е и портрет на Любен Каравелов в униформата

---

[1] Берковски, П. „Из въспоминанията ми". Пос. изд., стр. 33.

[2] В посоченото вече писмо до Л. Гай между другото Л. Каравелов споменава за намерението си да издава в Белград български вестник „Братски труд",

[3] Берковски, П. „Из въспоминанията ми". Пос. изд., стр. 35.

[4] Архив Никола Сукнаров. ДБВК, № 115 В II, док. № 10069.

[5] С(имидов), Ф. Еремия Петров Вълков. Сп. „Поборник-Опълченец".

на български легионер, който е още едно доказателство за непосредствената му връзка с емигрантите-легионери. Ф[илип] С[имидов], един от първите биографи на Ангел Кънчев, съобщава, че в своята квартира на „Стария Варош" Любен Каравелов бил посещаван често от много българи-легионери. „В тази ниска къща — пише Симидов, — на двора в градината ѝ, насядали на посланото килимче около байа си Либена, те говорили за разни и разни въпроси, касаещи се до освобождението на България, до гръцките интригантства, до някои туркофили чорбаджии в нашенско, като не оставяли на мира, разбира се, нито немския цар, нито английския Биконсфилд... Най-много говорел Любен, седящ в своя салонски костюм за работа, чорлав и с обрасла брада, която покривала като ливанска гора половината от лицето му, за да даде място да се вижда високото му, голо и намръщено чело. Всичките слушали неговата *запалчива и убедителна реч* (к. м.)."[1]

От тия факти ясно проличава обаянието, което Любен Каравелов е имал всред своите сънародници в Белград като пламенен родолюбец и пропагандатор на освободителни идеи.

Скоро Любен Каравелов става известен и за сръбската напредничава интелигенция и обикновените хора от „Стария Варош", където живее. „У Београду он се нај ради сдружио са омладином и сиротињом. . ." Този „сиромашки књижевник живео је мизерно" и често е казвал, че и „сиромаштина има своји добрих стран"[2] — разказва на Т. Маркович един близък познат на Любен Каравелов.

Още през 1867 г. Любен Каравелов става ръководител на студентски кръжок: сдружава се с Настас Петрович, Л. Калевич, П. Тодорович, М. Куюнджич; публикува в сръбския печат статии по обществени въпроси и присъствува на конгреса на Омладината.[3] Тази близка връзка с видни общественици и с народа му дава възможност бързо да почувствува социалните противоречия в сръбското общество и да се включи в революционната борба на трудещите се. Ние не знаем много и съществени моменти от обществено-политическата дейност на Любен Каравелов в Сърбия. От цитираните вече спомени обаче се вижда, че освен чрез разкази и статии той развивал активна пропагандна дейност в лични срещи и публични беседи. Само така можем да си обясним авторитета, с който той се ползува всред сръбската прогресивна общественост. Според П. Берковски заради дейността и идеите му „сръбската интелигенция му отдавала публично и демонстративно почести и уважения, во главе на своите либерални професори. . . На малко остана — подчертава П. Берковски — да го прогласим за наш *политически месия*"[4] (к. м.).

Но за реакционните кръгове в Сърбия и белградската дипломация, които в края на шестдесетте години на миналия век стоят

---

[1] С (и м и д о в), Ф. Ангел Кънчев. Сп. „Поборник-Опълченец", Русе, 1898 г., кн. 10, стр. 16.

[2] М а р к о в и ћ, Т. Љубен Каравелов у српске књижевности. „Српски књижевни гласник". Београд, 1910 г., ч. II, стр. 537.

[3] П е н е в, Б. Любен Каравелов. София, 1936 г., стр. 110.

[4] Б е р к о в с к и, П. „Из въспоминанията ми". Пос. изд., стр. 34.

на „страж за целостта на Турция“[1] и действуват в съгласие с монархичното правителство на Австро-Унгария, Любен Каравелов е враг и рушител на „обществения“ ред. Поради това през пролетта на 1868 г. правителството на Михаил Обренович забранява на Каравелов да живее в Белград и го принуждава да напусне територията на Сърбия. „Според официозния тогавашен вестник „Напредак“ — пише Георги Константинов — Каравелов бил заставен да напусне през март 1868 г. Белград, като му било забранено да минава в Сърбия, защото „клеветял и нападал властта“[2].

Че една от главните причини Каравелов да напусне Белград е враждебното му отношение към правителството на Михаил Обренович, се вижда още и от полемиката му с редактора на в. „Отечество“. „Каравелова *изгониха* (к. м.) от Белград в онова време, когато вие убихте жената на покойния Неделковича...“[3] — четем в тази полемика.[4]

В Нови Сад Любен Каравелов пристига в края на м. март или началото на м. април 1868 г. Тук той се запознава с видни ръководители на Омладината, с писатели и публицисти, като А. Хаджич, Св. Милетич, Йован Змай, и заедно с тях взима активно участие в живота на прогресивната общественост в Австрия.

Твърде скоро обаче и в Нови Сад Любен Каравелов загубва възможност за работа. На 15. VI. 1868 г. австрийската полиция арестува сръбския публицист Владимир Йованович и Любен Каравелов като заподозрени за участие в убийството на княз Михаил Обренович, извършено на 29 май същата година край Белград. След 3 месеца от задържането им съдът разглежда делото. В обвиненията си спрямо Каравелов той се основава между другото и на факта, че той е познавал убийците на княза, че е напуснал Белград през м. март и че при обиска у него се намерили „хартије тајнственог садржаја“[5].

Във връзка с така формулираните обвинения срещу Каравелов важно е да се знае дали наистина той е участвувал в заговора срещу княз Михаил Обренович. Несъмнено, когато се издири и публикува цялата преписка по този процес и бъде възможно да се

---

[1] В-к „Македония“, Цариград, III, 1868 г., бр. 2, стр. 4.

[2] Константинов, Г. Любен Каравелов. Живот, идеи, литературно творчество. София, 1949 г., стр. 58.

[3] В-к „Независимост“. Букурещ, IV, бр. 7, 1. XII. 1873 г. На този въпрос се спира и Филип Симидов. В своя биографичен очерк за Любен Каравелов той изтъква отрицателното му отношение към Михаил Обренович и неговото правителство. Авторът на очерка изнася следния факт от живота на Каравелов в Белград, неопроверган и неотбелязван досега от нито един от неговите биографи: в началото на 1868 г. Каравелов бил арестуван и хвърлен в Белградската крепост, където прекарал цели три месеца и след това, със съдействието на Наталия Каравелова, заминал за Нови Сад. (Ф. С. Любен Каравелов. Сп. „Поборник-Опълченец“, Русе, 1898 г., кн. 2—9, стр. 4.

[4] За някои черти на обществено-политическата дейност на Любен Каравелов в Сърбия и за отрицателното му отношение към нейното правителство вж. статията на акад. Михаил Димитров „Любен Каравелов и Сърбия“, сп. „Българска мисъл“ XI, 1937 г., стр. 238—245.

[5] Пенев, Б. Любен Каравелов в Будапещенската тъмница. София, 1925, с. 256.

ползуват архивите на Вл. Йованович и други другари на Любен Каравелов, този въпрос ще се разреши с по-голяма точност. Засега са известни няколко доказателства за неучастието на Любен Каравелов в заговора. По-важни от тях са:

1. В своите спомени А. Карашанин пише: „Участието на Любен Каравелов в заговора против княза е *измислица на австрийската полиция* (к. м.). Това ми каза не само той (Каравелов, б. м.), но и Ристич, и Стоян Бошкович, най-честния из жителите на Белград."[1]

2. Любен Каравелов е арестуван 15 дни след убийството на княза, когато вече сръбската държавна полиция разкрила действителните убийци. Нито един от задържаните по време на предварителното следствие не е споменал името на Каравелов. При това положение не е ясно въз основа на какво той е подведен под съдебна отговорност като заподозрян в участие в това убийство.

3. В своето писмо от затвора до редактора на в. „Застава" Вл. Йованович между другото загатва и за отрицателния отговор, който Любен Каравелов дал пред съда по предявените му обвинения.

4. В записките „Из мъртвия дом" сам Любен Каравелов пише следното: „Нашите „братя маджари", *макар и да знаеха, че ние, аз и Вл. Йованович, седим съвсем без право в ареста* (к. м.) не искаха от „човеколюбие" да ни пуснат на свобода. Но за това друг път!"[2]

5. Оправдателната присъда, която австро-унгарският съд въпреки нежеланието си издава по настояване на прогресивната общественост в Сърбия и Австро-Унгария.

От приведените тук няколко доказателства и от литературата у нас по този въпрос може смело да се направи извод, че арестуването на Любен Каравелов и Вл. Йованович е израз на страха, който всява у австро-унгарската полиция подемът на освободителната борба на славяните в Австрия и Турция в края на 60-те години на миналия век. Освобождаването им на 3. I. 1869 г. не е в никакъв случай акт на великодушие и още по-малко — на правосъдие от страна на австро-унгарското правителство, а бляскава победа на прогресивната общественост в Австрия и Сърбия. Веднага след арестуването им видни сръбски общественици се застъпват пред австрийските власти за тяхното освобождаване. Така на 19 юли 1868 г. един месец след арестуването им Светозар Милетич, редактор на в. „Застава" и виден деец на Омладината в Нови Сад, подава интерпелация до министъра на вътрешните работи на Австро-Унгария.[3] Другари на Каравелов, след като научили, че той е болен, изпращат лекар, но директорът на затвора не го допуснал, страхувайки се да не извърши конспирация.[4] Това не са единствени случаи

---

[1] Константинов, Г. Любен Каравелов, живот, идеи, литературно творчество, пос. изд., стр. 58.

[2] Каравелов, Л. Из мъртвия дом, София, 1938 г., стр. 54.

[3] Константинов, Г. Любен Каравелов, живот, идеи, литературно творчество. Пос. изд., стр. 59.

[4] Пак там, стр. 59.

на братска помощ и съчувствие от страна на свободолюбивите хора в Австрия и Сърбия. Имаме основания да предполагаме, че в сръбските вестници, и особено в архивите на другари на Каравелов, се съдържат ценни сведения за активния протест преди всичко на омладинците свещу незаконното арестуване на Любен Каравелов и Вл. Йованович.

Трогваща е и радостта, с която прогресивната общественост в Сърбия и Австрия посреща вестта за освобождаването на „брата бугарин" и Вл. Йованович. В Пеща сръбската младеж устройва банкет, на който най-скъп гост е Любен Каравелов. Повече от пет дописки във „в-к „Застава" отразяват вълнуващата радост, с която сръбската свободолюбива младеж посреща освобождаването на „двамата мъченици" като победа на „истината над клеветата". „Поздрављаму вашу слободу, браћо, *као победе правде над непријатељима мисли и тежња* (к. м.) уједињене Омладине Српске"[1] — пишат в своята телеграма до Любен Каравелов Попович, Михайлович, Кручаревич, Антич и др.

След като излиза от Будапещенския затвор, Любен Каравелов идва отново в Нови Сад и се включва още по-активно в обществено-политическия и културен живот на трудещите се. В сп. „Матица" той публикува края на първата част от повестта „Је ли крива судбина?" и разказа „Горка судбина", който заедно с втората част от „Је ли крива судбина?", разказа „Сока" и няколко статии написва в затвора.

Твърде голям интерес за проучването на обществено-политическата дейност на Любен Каравелов в Сърбия представляват обнародваните от него в омладинския печат статии, от които засега са известни следните[2]:

1. Одговор г. Беговићу. „Застава", 1869 г., бр. 29.

2. Шта нам је нужно? „Застава", 1869 г., бр. 31—32.

3. Браћо моја. „Застава", 1869 г., бр. 41.

4. Неколико речи у моје оправдање брату Р. „Застава", 1869 г., бр. 43—45.

5. Српски министр Цукић.[3]

6. Дописка от Одеса, 28 август, 1869 г. „Застава", 1869 г., бр. 109.

7. Дописка от Гюргево, 19 октомври, 1869 г. „Застава", 1863 г., бр. 130.

8. Белград, 16 ноември.[4]

---

[1] БАН, Архивен институт, архив Боян Пенев, папка с лекции за Каравелов.

[2] Не познаваме статиите, които Любен Каравелов публикува в белградския печат от този период (в. „Србија", в. „Јединство", първата годишнина на сп. „Вила" и др.), тъй като у нас тези вестници липсват.

[3] За тази статия споменава Боян Пенев, но къде е публикувана тя не се знае. (Вж. Архивен институт при БАН, архив Боян Пенев, плик Любен Каравелов в Сърбия.)

[4] Не е известно къде е публикувана. В ръкопис от 16 страници статията се пази в архива на Любен Каравелов, Държавна библиотека „Васил Коларов".

В тия статии Любен Каравелов поставя два основни въпроса, в разрешаването на които проличават характерни черти на неговия мироглед:

1. Политическият враг на славянските народи и борбата срещу него.

2. Федерацията на балканските народи и отношението на различните обществени партии към нея.

От Будапещенския затвор Любен Каравелов излиза с още по-укрепнала вяра в неизбежния и близък край на тиранията на австрийската монархия над славяните в Австрия и на турския феодализъм на Балканския полуостров. Запознал се отрано с жестокостта на платените агенти на султана в България, а по-късно и с полицейската система на Деак и Андраши, в позива към балканските народи „Браћо моја" Любен Каравелов подчертава, че борбата срещу турския поробител е най-важната, която сега „българи, сърби, черногорци, румъни и гърци трябва да водят, ако те искат да бъдат свободни". В позива Любен Каравелов пропагандира революцията като единствено най-сигурно средство за извоюване на национална независимост; захваща въпроса за социалните врагове и определено се изказва за изграждане на боен съюз между народите на Балканския полуостров.

С тия свои мисли позивът не останал глас в пустиня. С възторг и подчертано съгласие с идеите на Каравелов той е бил посрещнат както в България, така и в Сърбия. Няколко дописки във в. „Застава" от 1869 г. свидетелствуват за будния интерес и критичното отношение на прогресивната сръбска интелигенция към изказаните от Каравелов в позива мисли. Така в бр. 41 на вестника неизвестен за нас автор с име Р. приветствува свободолюбивите идеи на Каравелов, подчертава положителната роля на позива в изграждането на братски съюз между балканските народи, но и подлага на критика песимистичното отношение на Каравелов спрямо широките народни маси в Турция. „Нама је крива или треба да нам је крива система турска, а не турци, па против те треба да идемо, а никако против турчина, као човека."[1] На тези възражения Любен Каравелов отговаря със статията „Неколико рећи у моје оправдање брату Р.". В нея той защищава своето отрицателно отношение към турския народ, като се позовава на мохамеданската му религия и ниска култура. Любен Каравелов не приема за основателни критичните бележки на „брата Р.", но в края на статията изтъква, че ако някога „турци буду макар малу налик на људе", то той пръв ще подаде своята ръка на „брата Р." и ще изповядва неговата идея.

Дали повдигнатият спор е продължил и доколко „братът Р." и читателите на вестник „Застава" са били доволни от обясненията на Каравелов, ние не знаем засега. Важен обаче е следният факт: по-късно, като председател на БЦРК в Букурещ, изпитвайки положителното влияние на Васил Левски и подема на освободителната борба на българския народ, Любен Каравелов променя до известна

[1] БАН, Архивен институт, архив Боян Пенев.

степен своето първоначално становище към турския народ и работи за осъществяването на програмата на БЦРК.

Както в позива „Браћо моја", така и в статията „Шта нам је нужно?" Любен Каравелов пропагандира идеята за федерация на балканските народи с твърдата увереност, че само чрез нея те ще могат по-лесно да извоюват и запазят своята национална независимост. „Българи, сърби, румънци и гърци трябва в *сегашно време* (к. м.) един другиму да си подадат братски ръка и с общите си сили да откупят отечеството си, ако иска всеки от тях да *постигне* (к. м.) своята свобода. Тия четири народа желаят свободата, желаят спасение, а имат едни общи врагове, и ако се карат помежду си, то помагат на своите народни душмане."[1]

Според Каравелов балканските народи трябва да образуват помежду си федерация в *„сегашно време"* (к. м.), когато враговете съгласуват своите действия против тях, не за да получат свободата си с външна помощ — както учили славянофилите, а за да си я извоюват сами. Солидарността между отделните народи във федерацията и особено между българи и сърби „треба да буде основана сродствени начала у *име братства* и *слобода*" (к. м.), защото „сад већ — пише Каравелов — наша солидарност иде *природњим путем слободи и братства, а не путем освајана робљена*"[2] (к. м.). Всяко отклонение от това начало според Каравелов е в услуга на общия враг на балканските народи и означава измяна на идеалите на тяхната освободителна борба.

В статията „Шта нам је нужно?" Любен Каравелов критикува враговете на федерацията, които преобладават всред гърците, но срещат се и „у Београду и међу бугарима". Те са против федерацията, защото смятат, че балканските народи са в постоянна вражда помежду си, нямат еднаква цел и никога не биха могли да живеят в братско разбирателство. Полемизирайки с тях, Любен Каравелов изтъква, че сега „народ излази на поље да сам себом управља... Наша мрзост са грцима треба за свагда да се остави на страну, *те само да се гледи на општу цел* (к. м.). Ми имамо посла с грчко-цариградским свеченствам, а не с грчким народом".[3]

Ратувайки против фенерското духовенство, той манифестира най-искрени симпатии към гърците.

Любен Каравелов подлага също така на критика и „федеративните" разбирания на ония, според които в бъдещата федерация българите трябва да говорят на сръбски език, да приемат държавното устройство на Сърбия и заедно със сърбите да образуват „један народ". Той схваща много добре шовинистичния характер на тези разбирания, които представляват само разновидност на идеята на Михаил Обренович и привържениците му за „балкански пиемонт", както и на славянофилската идея за обединение на славянските народи под скиптъра на руския цар.

Като отхвърля най-категорично подобни реакционни предложения, той пише: „Но то је по мом мишљењу још немогуче, јер би

[1] БАН, Архивен институт, архив Боян Пенев.
[2] Пак там.
[3] Пак там.

тим повредила *слободу нације и слободу човека... то би био насиље* (к. м.). Треба све да се оснива на слободи народности и на слобода човека. Сваком је познато, да у Русии има три славянски народности: руска, украинска (малоруска) и пољска, које петербургско правитељство и *приснoблажени славянофили* (к. м.) свакујаку гледе да уједиње и состави у један народ, но до сад ми не видимо никаква резултата."[1]

На идеята за балканска федерация Любен Каравелов остава привърженик до края на своя живот. Като председател на БЦРК в Букурещ той пише в румънския вестник „Либертатия": „Чрез федерация ще създадем нашето щастие. Само така *ще си запазим независимостта* (к. м.), с една дума, само така ще оцелеем срещу грубата сила и против индустриалното и търговско влияние, с което културните държави ни застрашават с тяхното дебуширане, следователно и с нашето съсипване."[2]

Идеята за балканската федерация не е чужда и на сръбската интелигенция от този период. Докато сръбската буржоазия се стреми чрез федерация да издигне Сърбия до „пиемонт" на Балканите и по този начин да осъществи своите шовинистически идеали, то прогресивната сръбска общественост начело с революционните демократи издига федерацията като средство за премахване на робството и осигуряване на националната независимост на балканските народи.

Участието на Любен Каравелов в живота на българите-емигранти в Белград и сръбската омладина, разгледаните по-горе негови статии и възторженото му отношение към освободителната борба на жената в Сърбия дават възможност да се направят следните два извода:

1. През време на своето пребиваване в Сърбия Любен Каравелов се издига всред свободолюбивата сръбска младеж като възторжен привърженик на идеята за изграждане на братски съюз между балканските народи. Той горещо приветствува борбата на сръбския народ и насочва сръбската младеж по пътя на революционните демократи. С това Любен Каравелов улеснява не малко патриотичното дело на Светозар Маркович от седемдесетте години на миналия век.

2. Обществено-политическата дейност на Любен Каравелов в Сърбия има значение и за неговото по-нататъшно идейно развитие. Тук в средата на българите-емигранти в Белград и сръбската омладина той се подготвя за изпълнение на задачите, които по-късно му поставя участието в БЦРК в Букурещ.

IV

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ В СРЪБСКАТА ЛИТЕРАТУРНА КРИТИКА

Под влиянието на руските революционни демократи Любен Каравелов се оформя не само като пламенен борец за народна

[1] БАН, Архивен институт, архив Боян Пенев, плик Любен Каравелов в Сърбия,

[2] Христу, Василе. Любен Каравелов в Ромъния. В-к „Ведрина", III. 1948 г., бр. 154, стр. 3.

свобода, но и като теоретик на реалистичното изкуство и литература. Още в първите свои критики и рецензии („Болгарская журналистика", публикувана в „Московския ведомости" 1862 г., и „Новоболгарска сбирка" от Р. Жинзифов", публикувана в „Българска пчела", 1864 г.) той се обявява против принципа „изкуство за изкуството" и обосновава значението и същността на реалистичното изкуство като истински народностно изкуство. Тези свои естетически възгледи Любен Каравелов отстоява както в статиите си за българската литература, така също и в критиките и рецензиите, които написва за сръбски и хърватски книги. С някои от постиженията на сръбската художествена литература Любен Каравелов е запознат още през време на пребиваването си в Москва, което се вижда от статията му за Вук Стефанович Караджич и отделни бележки към „Памятники народного быта болгар" и „Страници из книги страдании болгарскаго племени". Не е изключено обаче още като студент в Москва той да е публикувал в някои руски или сръбски вестници отделни критики и рецензии за сръбски и хърватски книги.

Идвайки в Белград, Любен Каравелов има възможност да бъде в непосредствен контакт с по-видните сръбски писатели и поети от този период и отблизо да се запознае с основните проблеми на развитието на сръбската художествена литература. Живият му интерес към нея веднага намира израз в няколко критики и рецензии, които той публикува в органите на сръбската омладина През 1867 г. във в. „Србија" Любен Каравелов помества рецензия за труда на Алимпие Василевич „Историја народног образовања". На следващата година той изпраща до редакцията на „Журнал Министерства народного просвещения" подробна библиография за излезлите в Сърбия през 1867 г. книги, а в сп. „Матица" от същата година помества критическа статия, в която разглежда художественото творчество на някои сръбски поети и писатели. По-късно като редактор на в. „Свобода", „Независимост" и сп. „Знание" той продължава да се интересува от постиженията на сръбската литература и наука. Почти във всеки брой на в. „Свобода" и „Независимост" той помества съобщения или критични бележки за новоизлезли сръбски и хърватски книги, а през 1877 г. съставя и подробна библиография на всички сръбски книги, отпечатани през периода 1875—1877 г.[1]

За съжаление посочените по-долу критики и рецензии на Любен Каравелов досега не са били предмет на специално изследване.[2]

---

[1] Между съхраняваните в архива на Боян Пенев, Архивен институт при БАН, ръкописи от Любен Каравелов се намира и заглавната страница от „Южнославянская библиография за 1875—1877 г.", написана на руски език и предназначена навярно за някой руски вестник.

[2] Тези статии на Любен Каравелов, както и статията му за Вук Караджич имат значение и за установяване на неговата критично-библиографска дейност в Москва, Белград, Нови Сад и Букурещ, която представлява важен етап не само в историята на българската библиография, за което загатва Никола Трайков в края на статията си „Из историята на българската библиография в нейния начален период", поместена в „Известия на ДБВК за 1952 г.", но и за историята на сръбската библиография.

Нещо повече: нито една от тях не е преведена на български език или пък поместена в изданията на съчиненията му.

Досега са известни критики и рецензии от Любен Каравелов за следните сръбски и хърватски книги:

1. Абердар (Милан Куjунджић): Први јек, Београд, 1868 г.[1]

2. Махабарат: Индијске приповетке. Епопеје из Махабарате Превео Сима Поповић, Београду, 1868 г.

3. J. И (Јован Илић): Пастири. Београд, 1868 г.

4. М. М. Јанковић: Српски цар Стијепане, или смрт Душанова. Друго прегледно издање. Нови-Сад, 1868 г.[2]

5. Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине. Епске пјесме старјег времена. Скупио Богољуб Петрановић. На свјет издао „српско учено друштво." У Београду, у државно штампарији 1867 г.[3]

6. Гласник Српског ученог друштва. Књига IV и V, свеска XXI и XXII. У Београду, У државној штампарији, 1867 г.

7. Rad jugoslovenske akademie znanosti i umjemnosti. Kniga I. U Zagrebu 1867 г.

8. Мемоари проте М. Ненадовића. Издао Љ. Ненадовић. Београд, 1867 г.

9. Српско-далматински магазин за годину 1867. Књига XXVI. у Задру, печатня Народнаго Листа.

10. Извод за српске граматике, за ученике средних школа. Издао Јован Бошковић, професор филологије у великој школи Београдског. Књига прва. О гласовима и речима. Треће издање у Београду 1867 г.

11. Српска синтакса, написао Јован Бошковић. У Београду 1867 г.

12. Pravni običaj u Slovena. Napisao Valtasar Bogišić. Privatno pravo. U Zagrebu 1867 г.

13. Историја народног образовања код срба. Књига прва. Увод. Написао Алимпије Васиљевић, професор у Београду 1867 г.

14. Историја српске књижевности. Преглед учајан за школску потребу. С додатком от примера словенске, српско-словенске и дубровачке књижевности и с таблицом глагољских слова. Ниписао Стојан Новаковић. У Београду, 1867 г.[4]

15. Српски омладински календар за преступну годину 1868. У Београду 1867[5].

16. Омладинска заједница за годину 1867. На свет издала ујединена Омладина Српска. У Београду 1867 г.[6]

Краят на посочената статия в сп. „Матица", спомените на Петър Берковски и някои указания от архивата на Любен Каравелов и на негови съвременници дават основание да се предполага, че той е рецензирал и други сръбски и хърватски книги, но тия рецензии още не са известни. Това ще може да се установи едва когато бъдат прегледани внимателно всички сръбски и руски вест-

---

[1—2] Сп. „Матица", III, 1868 г., бр. 13—17 (10 май — 20 юни 1868 г.),

[3—4] Вж. Л. Каравелов: „Южнославянская библиография за 1867 г.", публикувана в „ЖМБП", 1868 г., ч. 138, юни, т. II, стр. 882—904.

[5—6] Вж. Л. Каравелов: „Южнославянская библиография за 1867 г." (Продолжение), ДБВК арх. ед. 2. л. № 2325. От ръкописа на Каравелов са запазени само първите осем страници, поради което не може да се установи кои други книги е рецензирал той. Тази част от рецензията не е публикувана.

ници от този период.[1] Тогава ще се открият и отделни статии и бележки в сръбския печат, в които се прави преценка на Караве-ловите рецензии.

Поместените в „Южнославянская библиография за 1867 г."[2] рецензии за 12 сръбски и хърватски книги по характер и предназначение се отличават от статията на Л. Каравелов в сп. „Матица." Те запознават руските читатели с най-новите постижения на сръбската литература и култура. В тая своя библиография Любен Каравелов рецензира сръбски и хърватски книги от най-различно естество: мемоари, сборници с народни песни, учебници, статии и отделни научни трудове върху сръбската история и култура, излезли през 1867 г. Силно впечатление правят неговите солидни познания по историята и литературата на сръбския народ. С голяма компетентност и вещина той се изказва за героичните му борби в миналото и изтъква заслугите на Караджич, Обрадович и др. за сръбското национално и литературно възраждане. В рецензията си за мемоарите на Ненадович[3], които несъмнено е чел още в Русия, Любен Каравелов подчертава историческото значение на революционните борби в Източна Сърбия и предлага да се разпитат, докато са още живи, ония, „которые слышали от отцов и дядов о подробностях востания в восточном крае Сербии. Какая героическая, возвышенная и поучительная борьба происходила в этом крае, а особенно около Делиграда и Неготина! Какую величественную картину представляют нам сербы, защищающие Котеницкую батарею, не подалеку от Ниша, где в 1809 г. Синджилич с 2000 ресавцев пал, как Леонид!"[4] — пише той с чувство на дълбок възторг от патриотизма на участниците във въстанието.

Втората част от „Южнославянская библиография за 1867 г.", която не е обнародвана и се пази в ръкопис в архива на Любен Каравелов, съдържа рецензии и за няколко художествени произведения. Като отбелязва основната им идея и постиженията на някои автори в обрисовката на отделни герои, Любен Каравелов предлага две от тия произведения да бъдат преведени на руски език, защото, пише той, са *„более интересны для русских."* От тях руският читател може да се запознае с важни исторически събития от миналото на

[1] За значението на литературната дейност на Любен Каравелов в Сърбия се говори и в няколко статии в хърватския печат. От библиографските изследвания на Никола Трайков се установява, че Любен Каравелов не е сътрудничил в никое хърватско издание. Неиздаденият ръкопис под заглавие „Българите в хърватския печат от 1835 до 1885 г." имах възможност да прегледам, за което изказвам благодарност на Никола Трайков.

[2] Всички автори, които са писали за литературната дейност на Любен Каравелов в Сърбия, погрешно твърдят, че тая своя библиография той е написал още в Москва. Всъщност от книгите, които Любен Каравелов рецензира в библиографията, някои от тях излезли в края на 1867 и началото на 1868 г., се вижда, че тя е написана в Белград и оттук изпратена в редакцията на „ЖМНП."

[3] За първи път на руски език те са преведени през 1858 г. и публикувани в сп. „Русская Беседа" от същата година под заглавие „Записки Протоиерея Матвея Ненадовича."

[4] Каравелов, Л. „Южнославянская библиография за 1867 г"., отделен отпечатък, стр. 888.

Сърбия и с характерни особености на съвременния й обществено-политически и културен живот. С това Любен Каравелов е целял да допринесе за засилване дружбата между руси и сърби.

Първата част от „Южнославянская библиография за 1867 г." въпреки своите неоспорими предимства не оказва особено влияние върху творческото оформяване на сръбските поети и писатели, тъй като тя е публикувана в руския печат.

Основните мисли, които Любен Каравелов развива в своите критики и рецензии, поместени в сръбския печат, дават отговор на следнитедва въпроса за значението, което той има като литературен критик за развитието на сръбската художествена литература по пътя на реализма:

1. Как Любен Каравелов преценява литературната действителност в Сърбия от шестдесетте години на миналия век?

2. Какви идеи внася той в сръбската художествена литература и по какъв път насочва нейното развитие?

Още в самото начало на статията в сп. „Матица" Любен Каравелов се спира на характерните особености на литературния живот в Сърбия тогава. В рецензията си за стихосбирката на Милан Куюнджич „Први јек" на първо място той с болка подчертава факта, че някои сръбски поети и писатели използуват литературата като средство за постигане на свои грубо кариеристични цели, а не за изпълнение на дълг към народа. „Но на жалост, пише Любен Каравелов, код нас се гледе на науку и знање, па тако и на књижевност, при свега као на средство да се могу добијти чинови, титоле и уопште разни права и привилегије (к. м.), друго као на сгодно оруђе за наше чисто себичне користе и кефове (к. м.) и на послетку, треће, као на голу забаву (к. м.) ради времена. Уопште — знање и науку нема код нас општинственог и друштвеног значаја."[1]

Влиянието на някои реакционни философски и литературни течения на Запад върху идейното и творческо оформяване на една част от сръбските поети и писатели е непосредствено свързано с друга особеност на художествените им творби — тяхната откъснатост от живота и нуждите на народа — от онова „што је свету или бар многоме нужно". „Наши млади људи — пише Каравелов, — иду у Француску и Немачку, у Беч и Пешту и тамо се уче и муче, читају много и свашгано од тога меда нико не услади уста. Они се враћају на траг или недоучени, или преучени... с известним литературним именам... као „генијални", „одлични", „познати", „чувени".. и из то још (по највише) „појета" или „пјесника"[2].

Идеите, които те пренасят в сръбската литература, нямат нищо общо с идеалите на трудещите се в Сърбия и не посочват истинския път на тяхното по-нататъшно развитие. Художествените им творби народът не чете, защото в тях животът не е пресъздаден правдиво. В статията си в сп. „Матица" Любен Каравелов споменава

[1] Сп. „Матица", II, 1869 г., стр. 348.

[2] Пак там, стр. 349.

само името на д-р Радикалски, който не е нито пръв, нито последен „од оних у српском народу, који су говорили, који говорећи, који ће говорити оне, што нити сами разуму, нити ће им кој други разумети!“[1]

От това обаче не следва, че Любен Каравелов има отрицателно отношение към западната култура и литература изобщо. Напротив, той разбира положителното в тяхното развитие и се обявява против влиянието само на реакционните философски и литературни течения. Художественото творчество на Байрон, Томас Мур, Гьоте той цени високо, защото то разкрива величието на народните маси и служи на техните интереси. Затова и така настойчиво Каравелов подчертава, че стихотворенията на сръбските поети „треба пресвега да са хуманитарне, истините и разумните, као што су песне енглеских песника Боренса, Томе Мура и Байрона, као што су песне Беранжера и од части Барбијуса; руских песника М. Михайлова, Плехчејева и песне малоруса Тарас Шевченка“.[2]

С голяма любов и загриженост за правилното развитие на сръбската литература Любен Каравелов разглежда творчеството на ония сръбски писатели и поети, които, макар и да не са напълно чужди на известни реакционни философски и литературни течения на Запад, не се откъсват от своя народ и възпяват неговото патриотично дело. Той критикува тяхното творчество с искреното желание да им помогне да осъзнаят още по-добре своето призвание на истински народни писатели и поети. Ръководен от тази именно цел, Каравелов посочва както недостатъците, така и постиженията в творчеството на тези автори.

Така в рецензията си за песните на Милан Куюнджич, поместени в „Први јек“, Любен Каравелов отбелязва, че те са лишени от най-важното: правдиво изображение на историческото минало и борбите на сръбския народ за свобода. Оттук и слабото въздействие, което оказват песните на М. Куюнджич върху читателя. Наистина, подчертава Любен Каравелов, поетът си служи с думи, които имат бойко, революционно съдържание, но въпреки това те звучат само като думи, не грабват сърцето на читателя, поради което „кад си их прочитао, остаје ти срце празно, као да га си ништа није дотакло, све је једно, ил их читал, ил не читао, они ните шкоде, ните користе“.[3]

След като привежда няколко примера от стиховете на М. Куюнджич, за да докаже тази своя мисъл, Любен Каравелов заключава: характерът и значението на едно художествено произведение не се определят от преобладаващите в него думи с революционно съдържание. Напротив, когато поетът прибягва до употребата на такива думи с цел да постигне външни ефекти и да скрие зад тях своята политическа неориентираност, рискува да изпадне в смешно положение, а поезията му да бъде отречена Пример в това отношение са песните на М. Куюнджич, за които дори турският поро-

[1] Сп. „Матица“, III, 1869 г., стр. 343.

[2] Пак там.

[3] Пак там, стр. 349.

бител ще каже спокойно и с присмех: „Чини ми се да је ово дете (поетът, б. м.) срдито, али мало...“ или: „аферим, море, буди јунак!.. Знамо ми вас и без да се фалите!“[1]

В рецензията си за стихосбирката на Йован Илич „Пастири“ на първо място Любен Каравелов изтъква откъснатостта на поета от освободителната борба на сръбския народ, поради което той не познава достатъчно участието на сръбската жена в нея. В поезията на Й. Илич липсва величавият образ на жената-боркиня в Сърбия. След като цитира почти цяло стихотворение, за да се види доколко поетът е чужд на борбата ѝ за равноправие и не познава проявения от нея героизъм, Любен Каравелов подчертава: „Како хочите, но то ње је српкиња, но нешто налик на писца, која не зна кога треба љубити и кога мрзити, њего љуби и мрзи по околностима.“[2]

Констатациите, които Любен Каравелов прави за литературния живот в Сърбия от шестдесетте години на миналия век и за особеностите на творчеството на разглежданите от него автори, посочва и Светозар Маркович: „Нашата съвременна поезия е смесица от любовни изявления, фантастични фрази и смешни глупости. Нашият обществен живот мирише на гнило, а писателите ни постоянно мечтаят, миришат рози, гледат зората, слушат славея, или изпитват една особена тъга...“[3], която според Каравелов „разтужује човека, али му у тузи никакву помоћ не даје“.

Но в какво според Любен Каравелов се крие причината за това състояние на сръбската литература от този период? Посочва ли той пътя на по-нататъшното ѝ развитие? Отговор на тези въпроси намираме както в разгледаните критики и рецензии, така и в неговите обществено-политически статии и повести на сръбски език. В тях за основна причина Любен Каравелов изтъква характера на установения в Сърбия обществено-политически строй, който определя основната линия в развитието на сръбската литература и изкуство. Докато във Франция „Француска револуција покренула је све науке и дала им је *нов правац*“[4] (к. м.), то в Сърбия съществува такава „свобода“ за развитието на литературата, която позволява на писателя да говори само за „доброто, което вижда в нея, а за лошото и зъб да не обелва...“[5] По причина именно на установения в Сърбия шпионско-полицейски режим изкуството и литературата се използуват главно като средство за постигане на груби кариеристични цели.

За по-пълната оценка на критиките и рецензиите на Любен Каравелов за сръбски и хърватски книги има значение и фактът, че в тях той поставя и разрешава правилно въпроса за същността и предназначението на историческата и преводна литература като средство за изменение на действителността. „Мнозима у нас осладило

[1] Сп. „Матица“, III, 1869 г., стр. 349.
[2] Пак там, стр. 408.
[3] Каравелов, Л. Крива ли е съдбата? Превод на Ст. Божков. София, 1945 г., стр. 6.
[4] Сп. „Матица“, III, 1869 г., стр. 349.
[5] Вж. бел. 1, стр. 21.

преводити, но питање „шта да се преводити" доводи их у неразрешну забуну..."[1] Най-важно е, отбелязва Любен Каравелов, да се превеждат такива художествени произведения, които с правилното обяснение на отразените в тях събития да служат на освободителната борба на сръбския народ.

Като литературен критик Любен Каравелов има голямо значение със своята непримиримост към представителите на нереалистични течения в сръбската художествена литература. Той воюва срещу реакционната естетика на М. Попович, Сава Димитриевич, А. Андрич и др. В своите критики и рецензии от този период Любен Каравелов пръв в Сърбия обосновава същността на реалистичната литература и определя нейното значение като мощно средство за преобразяване на живота „Свака појезија — пише той — треба да бъде *истината, да верно описује нарав и обичаја народа*"[2] (к. м.). И ако с оглед на това основно изискване, продължава Каравелов, запитаме „шта има опште са Шекспиром и Суботич или Матија Бан? Милорад Шапчанин с Гогољем? Гете с Лазам Костичем и Шилера с Кујунџиће?"[3] — ще видим колко по-долу от творчеството на Шекспир, Гогол и Шевченко стои поезията на тези сръбски автори. В края на статията Любен Каравелов напомня, че сръбските писатели и поети могат да се развиват правилно и да изпълнят своя дълг към народа само ако непрестанно и творчески изучават художественото творчество на класиците на световната литература.

Критиките и рецензиите на Любен Каравелов за сръбски и хърватски книги имат и едно друго предимство: в тях за първи път дотогава са поставени на разглеждане и разрешени правилно основните въпроси на по-нататъшното развитие на сръбската художествена литература. Както „Южнославянская библиография за 1867 г.", така и статията му в сп. „Матица" по характер и предназначение са първи в сръбската литературна критика и ценно постижение на нейното начално развитие. С тях Любен Каравелов влияе непосредствено върху идейното и творческо оформяване на такива сръбски поети и писатели, като Милан Куюнджич, Милован Глишич, Лаза Лазаревич, Воислав Илич, Йован Илич др., от художествените произведения на които той се интересува до края на своя живот. Не случайно Светозар Маркович оценява тия критики на Каравелов като *„Почетак оне доследне критике целог идеалистичког и романтичког сватања"*[4] (к. м.), която през седемдесетте години на миналия век играе важна роля за правилното развитие на сръбската художествена литература.

V

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ В СРЪБСКАТА ХУДОЖЕСТВЕНА ЛИТЕРАТУРА

За развитието на сръбската художествена литература Любен Каравелов има много по-голямо значение като писател, отколкото

[1] Сп. „Матица", III, 1869 г.
[2] Пак там, стр. 649.
[3] Пак там, стр. 352.
[4] Пак там, стр. 678—679.

като литературен критик. От 1868 г. до 1873 г. той е най-продуктивният автор в Сърбия. В продължение само на 3—4 години при изключително тежки условия той написва повече от пет повести и разкази, няколко стихотворения и сатири, в които отразява както мизерния живот на сръбския народ през шестдесетте и началото на седемдесетте години на миналия век, така и неговия енергичен протест срещу полицейския режим на монархичните правителства на Сърбия и Австро-Унгария.

В своите разкази, повести и сатири на сръбски език Любен Каравелов с още по-голяма сила пропагандира освободителни идеи, приветствува борбата на сръбския народ против полицейско-бюрократичния режим за обединение и прогрес и прави широка крачка напред в развитието на реализма в сръбската литература.

Това обяснява големия интерес, с който по това време в Сърбия се посреща всяка негова повест и разказ. От много редакционни бележки в сп. „Матица" (1868—1869 г.), в. „Застава" (1868—1870 г.), в. „Србија" (1868—1869 г.), както и от спомените на негови съвременници (П. Берковски, Н. Сукнаров, Дим. Маринов и др.) се вижда, че за прогресивната сръбска младеж и българите емигранти в Белград повестите и разказите на Любен Каравелов са най-любимото четиво. Към две от художествените творби на автора със сръбска тематика („Је ли крива судбина?" и „Из мртвог дома") интересът на трудещите се в България и Югославия се запази в продължение на няколко десетилетия.

Досега са известни следните повести и разкази на Любен Каравелов на сръбски език:

1. Је ли крива судбина? Део први: Из београдским живота. Посвећена београдским друговима[1]; 2. Горка судбина. Приповетка једна нишљанке[2]; 3. Сока. Приповетка новосадске пилјарице;[3] 4. На-

[1] Първата част на повестта е отпечатана най-напред в сп. „Матица", III, бр. 9—21 (от 31 март 1868 г. до 31 юли с. г.) и от бр. 7—10 (от 28 февруари до 10 март 1869 г.). В бр. 10 на списанието редакцията съобщава, че повестта „Је ли крива судбина?" е излязла в отделна книга и се продава в книжарниците в Нови Сад срещу 50 гроша. Книгата е озаглавена: Је ли крива судбина? Приповетка Љубена Каравелова. Први део: Из београдским живота. У Новаие Саду, 1869 г.

В последния брой от IV-та годишнина на сп. „Матица", 1869 г., редакцията съобщава на своите читатели, че Любен Каравелов е обещал да сътрудничи в списанието и през следващата 1870 г., като най-напред ще обнародва втората и третата част на повестта „Је ли крива судбина?", които се набирали в Нови Сад и Пеша. Дали тези две части са написани и публикувани от Каравелов, засега ние не знаем. С положителност обаче може да се твърди, че той е работил върху втората и третата част на повестта. През 1953 г. в книга първа на „Известия на Института за българска литература при БАН", стр. 161—174, бяха обнародвани страници от първите глави от втората част на повестта със заглавие: Је ли крива судбина? Део други: Из Новосадског живота. Допълнително бяха открити още страници от повестта, които, макар и да не представляват завършено цяло, са ценно указание за работата на Каравелов върху продължението ѝ. Тези страници се публикуват в кн. III на „Известия на Института за българска литература".

[2] Повестта „Горка судбина" е написана навярно в самото начало на 1869 г. За първи път тя е отпечатана в сп. „Матица", IV, бр. 8—11 (от 20 март до 30 април 1869 г.).

[3] След края на разказа Любен Каравелов е написал следната бележка: „У Пештанском криминалном затвору: 3 октобра 1868 г." За първи път разказът

казао је бог. Црта из ђачког живота. Посвећена ђацима београдским[1]; 5. Из мртвог дома[2]; 6. Сан на јави[3]; 7. Нова година.[4]

Освен тия произведения в превод от руски и български на сръбски език излизат следните повести на Каравелов: 1. Бугари старого кова. Превео с руског М. М. Радованович[5]; 2. Неда. Превео Ст. Нешич[6]; 3. Хаџи Нича. Превео Пера Тодорович[7]; 4. Турски паша. Превео Ст. Нешич[8]; 5. Мученик. Превео (Ст. Нешич)[9]; 6. Слике из народног живота у Бугарској. I Танчо Галинић.[10]

Едно от най-значителните произведения в сръбската художествена литература от шестдесетте години на миналия век е повестта на Любен Каравелов „Је ли крива судбина?" — посрещната от българите-емигранти в Белград и от свободолюбивата сръбска младеж с извънредно голям интерес. Почти всички прогресивни сръбски вестници от този период поместват най-възторжени отзиви за повестта, в които, макар и общо, се подчертава новото, което тя внася в сръбската художествена литература. Във в. „Исток" четем следното: „Један једини од свију наших романиста у потон је доба утекао је далеко, Љубен Каравелов, који је у својој приповетке „Је ли крива судбина?" *надмашао и самога Јаша*"[11] (к. м.). Редакцията на сп. „Матица" в заседанието си от 30 май 1869 г.[12]

е публикуван в сп. „Српски Омладински календар за просту годину 1869", стр. 104—113. Не може да се установи дали Любен Каравелов не е изпратил разказа за печат още преди да бъде освободен от затвора.

[1] Навярно Каравелов е написал повестта в Нови Сад, преди да отпътува за Букурещ. За първи път тя е отпечатана в бр. 1—2 на сп. „Млада Србадија" от 1870 г.

[2] От втората половина на м. април до началото на м. август 1871 г. Любен Каравелов е бил в Белград. В записките са цитирани съчинения, които по това време са били съхранявани в Белградската библиотека. Може да се твърди с основание, че Любен Каравелов е завършил записките напълно през това свое пребиваване в Белград. За първи път те са обнародвани в сп. „Млада Србадија", II, бр. 18—29 (от 30 юли до 20 ноември 1871 г.).

[3,4] За тези две работи на Любен Каравелов, поместени в бр. 6—7 и бр. 26 на хумористичния лист „Врголан", 1871 г., съобщава Йован Скерлич в „Писци и књиге", I-о изд., кн. 1, стр. 21.

[5] За първи път тя е публикувана в сп. „Вила", IV, бр. 2—12 (м. януари-април, 1868 г.). Редактор на списанието е Стоян Новакович, личен приятел на Любен Каравелов.

[6] Повестта „Неда" е отпечатана за първи път в сп. „Млада Србадија". 1872 г.

[7] Повестта „Хаџи Нича" е публикувана за първи път в сп. „Млада Србадија", 1872 г.

[8] За първи път повестта е отпечатана във в. „Исток", 1873 г., бр. 107 и следващите.

[9] За първи път повестта е отпечатана във в. „Исток", 1873 г., бр. 92 и следващите.

[10] Под това заглавие, преведена навярно от самия Каравелов (вж. архив Б. Пенев), за първи път повестта е отпечатана във в. „Будућност", 1873 г., бр. 45—47. Под заглавие „На туђем гробу без суза плаћу" тя е публикувана в бр. 1—8 на „Народни гласник", 1879 г., навярно във връзка със смъртта на автора ѝ.

[11] Марковић, Т. Љубен Каравелов у српске књижевности. „Српски књижевни гласник", кн. XXV, 1910 г., стр. 684.

[12] Константинов, Г. Любен Каравелов в сръбската литература. Предговор към „Крива ли е съдбата?". София, 1947 г., стр. 9.

решава да даде на Любен Каравелов парична награда от 70 фор. за повестта „Је ли крива судбина?“ и всякога с гордост говори за нейните достойнства и значение. В последния брой от IV-та годишнина на списанието тя помества обръщение до читателите, в което ги приканва да се абонират за следващата 1870 г. От всички писатели, обещали да сътрудничат в списанието, в обръщението е отбелязано само името на Любен Каравелов, който най-напред ще публикува втора и трета част от повестта, които *„све публику наше јако занимати“*... „Је ли крива судбина?“, то слободно смеми рећи, *сасвим је нов и готово једни појав у забавно књижевности нашој*“[1] (к. м.) — четем в горното обръщение.

За възторженото отношение на свободолюбивата сръбска младеж и българите-емигранти в Белград към тази Каравелова повест свидетелствуват и цитираните вече спомени и писма на негови съвременници и другари от Белград (П. Берковски, Н. Сукнаров и Д. Маринов)[2]. Огромното възпитателно въздействие на повестта тогава признава и историкът на сръбската литература Йован Скерлич. „Приповетке Каравелова — пише той, — учинела је јак утицај на духове, жељне новина и снажни их идеја. Прва бразда је била заорана и *„брат бугарин“ постао је знатна личност у омладинском покрету*“[3] (к. м.).

Реализмът на повестта и значението на новите идеи, които тя внася в живота и борбата на сръбския народ от шестдесетте години на миналия век, са правилно оценени и в българската литература, независимо от това, че някои места и образи в нея са погрешно или недостатъчно обяснени. Вярна преценка на тази бележита Каравелова повест у нас даде литературната критика след 9. IX. 1944 г. Така Стойко Божков подчертава, че значението на повестта се състои преди всичко в това, че тя „рисува картини от съвременния град; бичува социалното неравенство, угнетението, мизерията и *изчезването на човека в белградската аристократическа действителност*“[4] (к. м.). В цитирания предговор от Стойко Божков и в статията на Георги Константинов „Любен Каравелов в сръбската литература“[5], общо взето, макар и накратко, са правилно разрешени почти всички въпроси, свързани със съдържанието и значението на повестта за развитието на сръбската художествена литература. Най-вече две обстоятелства, а именно — недостатъчно правилното и подробно изясняване на идейното развитие на Любомир Калмич и Цая и от друга страна, съдържанието на обнародваните страници от втората част на повестта — налагат да бъде по-подробно разгледана тая бележита художествена творба на Любен Каравелов.

---

[1] Сп. „Матица“. IV, 1869 г., стр. 885.

[2] Маринов, Д. Две думи. Послесловие към повестта „Крива ли е съдбата?“. Л. Каравелов. Съчинения. Русе, 1887 г., т. VIII.

[3] Скерлић, Јован. Омладина и њена књижевност. Београд, 1912 г., стр. 284.

[4] Божков, Ст. Любен Каравелов в сръбската литература. Предговор към „Крива ли е съдбата?“. София, 1946 г., стр. 9.

[5] Константинов, Г. Любен Каравелов в сръбската литература. Предговор към „Крива ли е съдбата?“. София, 1947 г.

БАН Институт за литература БИБЛИОТЕ

Повестта „Је ли крива судбина?“ отразява характерните особености на обществено-политическия и културен живот в Сърбия в началото на шестдесетте години на миналия век, а именно: първоначалното натрупване на капитала и ивъзмогването на сръбската буржоазия; мизерния живот на трудовя селянин в Сърбия и на обикновените хора от покрайнините на Белград; безправието на жената, строгата полицейска цензура, която вилнее над всяка творческа проява на човешката мисъл, и израстването на новите хора, които усилено търсят пътя към нов, свободен и радостен живот. Шпионско-полицейският режим на сръбската монархия и отсъствието на широко демократично движение в Сърбия дават възможност на савайовановичевци, кирпанайотовци, кирцинцаровци, николовци и други като тях да размахват своя камшик години наред, необезпокоявани от никого. „Тия богаташи — пише Любен Каравелов — живеят в доволство, пият, ядат, носят коприна и кадифе, а златни гривни и обици от скъпоценен камък красят ръцете и ушите на техните жени.“[1] Те по нищо не се отличават от турския поробител, а напротив, заедно с него безмилостно ограбват народа. „Щом настъпи есента, из босненските села натиснат изедници и гладни, безсъвестни и люти зверове. Веднага започват изтезания и всякакви други мъчения. Бият, мъчат, затварят селяните; насила изискват данъци като: юшур, беглик, харач, вергия, димница, парусии, евхаристии и т. н.“[2] От следващите страници на повестта се разбира, че своето „благоденствие“ тези „безсъвестни люде“ изграждат върху страданията на стотици бедни хора, които подигравателно наричат „фукари“[3]. За възмогващата сръбска буржоазия от този период морално и възвишено е само онова, което осигурява повече печалба, а умни и способни са тия, които умеят да пълзят и да служат покорно на всички богове. „Умните хора, господа мои—заявява на всеослушание лакеят на белградското правителство Кукурузич,—служат и богу, и мамону и у тях всякога и овцете са цели и вълците сити.“[4] Лъжи, за да не бъдеш лъган — е единственото ръководно правило във всекидневния живот на буржоазното общество, намерил широко и правдиво отражение в повестта „Је ли крива судбина?“. Нерадостната съдба на трудовия селянин в Сърбия изпълва сърцето на писателя с мъка, но заедно с това—и с дълбоко съчувствие към него. Повестта на Каравелов е пламенен призив за борба срещу опита на сръбското духовенство и буржоазия да внушат на сръбския народ, че страданията в своя живот той трябва да приеме като повеля на „съдбата“. Чрез своята повест Любен Каравелов подава десницата си на всички „честни люде“ в Сърбия, за да върви заедно с тях по стръмния път на борбата. С високо художествено умение той разбулва отвратителния образ на сръбския буржоа, показва лицемерието на сръбското духовенство, въвежда читателя в кабинетите на висши чиновници, запознава го с тяхното бездушно отношение към

[1] Каравелов, Л. „Крива ли е съдбата?“. Превод на Стойко Божков. София, 1946 г., стр. 20.
[2] Каравелов, Л. „Крива ли е съдбата?“. Пос. изд., стр. 59.
[3] Пак там, стр. 20.
[4] Пак там, стр. 159.

живота на народа, прави по-лесно разбираеми *действителните* причини за задълбочаващите се социални противоречия в сръбското общество тогава.

През шестдесетте години на миналия век животът на жената в Сърбия е черен, непоносим. Тя няма достъп в училищата и университета; забранено ѝ е да участвува в обществено-политическите организации. Незачитана еднакво от правителствените закони и от върхушката на сръбското общество, тя е изправена пред големи трудности. С чувство на дълбока хуманност и протест срещу тази действителност Любен Каравелов разкрива нерадостния живот на жената, която е третирана в семейството като една обикновена робиня. „Аз мога да разбирам, а ти не можеш, защото аз съм твой мъж и господар в къщи, а ти какво си? Жена, крава... Как ти смееш и да приказваш с мене? Знаеш ли ти, че ще те уловя за плитките и *така ще те обърна, че ще видиш и деветото небе*“[1] (к. м.) — казва Сава Йованович на своята жена. Почти същата закана той отправя и към единствената си дъщеря: „Ще те хвана за витките и *така ще те ударя, че свят ще ти се завие*! (к. м.)... *Ти за нищо не трябва да мислиш*, ти си жена!“[2] (к. м.). Още по-животинско и грубо е отношението на кир Цинцарин към жената. С чувство на еснафска гордост той изповядва пред своите близки приятели: „Аз бия жената и децата си, нали виждате, с камшик. Хвана я понякога за косата, па я тръшна на земята. *Капна, цял в пот потъна, ръката ме заболи, аз бия и все бия! Понякога бия и по десет пъти на ден!*“[3]. „Без тояга и камшик — не можеш по друг начин да ѝ докажеш“[4] — заключава „допотопният фес“, за да оправдае и обоснове инквизицията над жената като единствено „подходящо“ средство за възпитание и зачитане „авторитета“ на мъжа.

Неоценима е заслугата, която Любен Каравелов има за издигане авторитета на сръбската жена от онова време. Ние мъчно можем да си представим напълно трудностите, на които се е подлагал той със смелата защита на правата ѝ, защото ни е чужд низкият морал на савайовановичевци, кирпанайотовци и кирцинцаровци. „Жена и само тя е възпитала цели поколения от честни и твърди люде. Жената е отгледала под своето крило най-добрите люде, тя първа ги е научила да говорят“[5] — казва Любен Каравелов. Няколко години по-късно Светозар Маркович в редица свои статии защити достойнствата на жената в Сърбия, издигна нейния авторитет и посочи истинския път на по-нататъшното ѝ развитие.

За свободолюбивия сръбски народ, който в дългогодишна, геройчна и величествена борба извоюва победа над турския поробител, през шестдесетте години на миналия век нямаше друг път освен пътя на нова, още по-трудна и в същото време още по-ве-

[1] Каравелов, Л. „Крива ли е съдбата?“. Посоч. изд., стр. 38.
[2] Пак там, стр. 112.
[3] Пак там, стр. 28.
[4] Пак там, стр. 27.
[5] Пак там, стр. 120.

личествена борба със сръбската буржоазия и монархия, спънали осъществяването на буржоазно-демократическия преврат. Почувствувал се измамен в своите надежди и отново под робство, той тръгва по този път отначало бавно. Постепенно в Сърбия борбата се разраства и в нейния подем укрепват физически и духовно „новите хора" — вестители на желаното от всички бъдеще. В тази борба особена роля играе благотворното влияние на прогресивната руска общественост.

„Новия човек" в Сърбия от шестдесетте години на миналия век, който разбира реакционния характер на установения в нея политически режим, чувствува дълбоките социални противоречия в сръбското общество и се отнася със съчувствие към освободителната борба на поробените народи, Любен Каравелов пресъздава художествено в образите на Любомир Калмич и Цая.

Почти всички автори, които са писали за повестта „Је ли крива судбина?", всякога съпоставят Любомир Калмич с Рахметов, герой от романа на Чернишевски „Какво да се прави?", със задача да докажат приликата между тях, без да се спират на съществувашите помежду им съществени различия, породили се в резултат на различната обществено-политическа обстановка, при която те живеят и се развиват. Дори нещо повече: някои автори (Боян Пенев, Ст. Чилингиров, Иван Радославов и др.) не веднъж изтъкват тази прилика като един важен факт за идейното влияние на Чернишевски върху Каравелов. Такава постановка на въпроса представя в друга светлина основния художествен замисъл на Каравелов в повестта и не ни дава вярна представа за Любомир Калмич като художествен образ на „новите хора" от онова време.

Както се вижда от повестта, по произход, живот и идеи Любомир Калмич е изразител на мирогледа на либерално настроената сръбска интелигенция. Той е роден в семейството на демократичен черногорец, който поради активното си участие в борбата срещу турския поробител се ползува сред своите сънародници с името „ангел-хранител за бедните и сломените от нещастието"[1] хора. Майката на Любомир Калмич се отличава със своята искрена и гореща обич към родното Сараево и „гордата Босна", за които щом някой заговорел, тя цялата тръпнела, очите ѝ светвали и в тоя миг тя нищо друго нито чувала, нито виждала[2]. Когато Любомир Калмич навършва 13 години, баща му го въвежда в народната борба и му дава следния патриотичен съвет: *„Учи се, синко, да се биеш! Това е свещено занятие за черногореца!"*[3] (к.м.). След смъртта на своите родители Любомир Калмич завършва гимназия, записва се във висша школа, която скоро напуска и отива във Франция и Прусия, гдето продължава образованието си. След като обаче не завършва „ни един университет, ни една академия", той отново се завръща в родината си. Знанията и впечатленията, които добива на Запад, до голяма степен определят линията на неговото по-ната-

[1] Каравелов, Л. „Крива ли е съдбата?". Посоч. изд., стр. 55.
[2] Пак там, стр. 56—57.
[3] Пак там, стр. 64.

тъшно идейно развитие. Завърнал се в Сърбия, Любомир Калмич не поддържа близка и постоянна връзка с широките народни маси; своите свободолюбиви идеи не пропагандира сред „бедния и измъчен народ", за когото изпитва чувство на „силна болка", но сред тесен кръг от младежи, които в много случаи не споделят тези идеи, а самия него не чувствуват скъп и близък. Напротив, в най-трудните моменти от живота му те го изоставят, а понякога и сами предават на властта. Така издадената от Белградския наказателен съд присъда № 2631 от 1. III. 1865 г., с която Любомир Калмич се осъжда на две години затвор, не ги вълнува и не повлиява на тяхното отношение към тогавашната сръбска действителност.

С какво може да се обясни този факт? На първо място трябва да се има предвид обстоятелството, че на Запад Любомир Калмич се откъсва от сръбската действителност и усвоява идеите на Бьорнс, Бьокл и Нютон, които по-късно, в Сърбия, той отъждествява с идеите на Белински, Херцен, Чернишевски, Добролюбов и други „хора на науката, знанието и труда". През шестдесетте години на миналия век, когато Л. Калмич се завръща в Белград, на обществено-политическата сцена в Сърбия действуват вече нови сили, които издигат в своята борба революционни лозунги. На тези нови сили и лозунги Л. Калмич е чужд и затова изтъква образованието и възпитанието като единствено подходящи средства за извоюване на по-добро бъдеще. „Трябва да се възпитаваме, или из основи да се преобразим — казва той на Цая. — ... Трябва така да се образоваме, че да се *появи* (к. м.) равноправие между мъжа и жената".[1]

След като се завръща от Запад, Любомир Калмич до голяма степен се оказва чужд на интересите и конкретните тогава нужди на своя народ. На дълбоко обмислените въпроси на Цая за причините, които пораждат социалното неравенство в сръбското общество, за истинското щастие, към което трябва да се стреми всеки човек, Любомир Калмич отговаря съвсем наивно: „*Истинското щастие* — казва той — *е в хармонията между мъжа и жената, а освен това и единият, и другият да се задоволяват с това, което имат* (к. м.). (Примиряване с действителността — б. м.) Ето, погледнете на която искате къща в село. Ето, там ще видите, как майката *радостно* слуша първото сричане на милата си дъщеря; по-старата сестричка забавлява своя по-малък брат и мушка му в ръцете парче просеник: другият син дяла ос за колата, а бащата плете върви за цървулите си. Вижте идва и старата баба, нещо мърмори, като че от всичко не е доволна, но внучетата й тичат насреща, и тя за минута забравя всичко... Не зная как вие чувствувате, но за мене тези картини са топли, живи, и когато човек ги гледа, забравя *всички подлости на тоя свят*"[2] (к. м.).

Представата на Любомир Калмич за живота „на която искате къща на село" е напълно невярна и не разкрива жестоката експлоатация, на която са подложени селяните в Сърбия от страна на буржоазията. Достатъчно е да цитираме само няколко страници от

[1] Каравелов, Л. „Крива ли е съдбата?". Пос. изд., стр. 51.
[2] Пак там, стр. 1—92.

сръбските повести на Любен Каравелов, за да разберем истината за нерадостния живот на трудещите се в Сърбия, над които тегне ятаганът на турските бейове и техните лакеи — местните чорбаджии. Така например в записките си от затвора той рисува следната картина: „По полята са се разтурили някакви диви зверове от мъжки и женски род, черни, обгорени от слънцето, изнурени, обвързани за земята, която ровят с непреодолима упоритост. Вместо думи те издават някакви тъмни гласове, а чак когато се изправят на нозе, тогава виждате, че са в човешки образ, и че това наистина са хора. Нощем се скриват в стаите си, *гдето се хранят с кромид, зеле и корени; заради други те засяват и затова нямат нито оня хляб, който сами са посели*“[1] (к. м.).

Просветителският мироглед на Любомир Калмич и наивната му представа за някои моменти от живота на хората проличават най-добре в разбиранията му за характера и предназначението на семейството. „Какво трябва на човека на тоя свят?“ — пита той Цая и отговаря така: „Да се наяде и напие, да се облече и обуе, и да има зиме добра и топла квартира. А всичко друго е *излишно* (к. м.) за човека, или не му трябва, а после — *отнема му спокойствието* (к. м.)... Но вие ме питате как ще живея, когато се оженя. Ето как... Аз ставам сутрин в седем часа, отивам на пазара и купувам парче месо и се наядаме. Ако имаме по-големи приходи, то ще купуваме вино и ще пием по един или два стакана. Но да кажем, че ще имаме добри приходи. Тогава аз вземам жената, или тя мене взема (Л. Калмич спазва принципа за равноправието! — б. м.) както щете, и отиваме в някоя гостилница — в която задоволяваме една пряка нужда, т. е. наядаме се. Втора потребност е домът. Ако приходите ни не са големи, то ще имаме една стая, или ако е възможно — две. В едната ще спим, а в другата ще приемаме гости...“[2]

В този дух Любомир Калмич се изказва и в други случаи. Той ограничава ролята на семейството само с постигане на лично щастие, тъй като „всичко останало“ освен това „да се наядеш и напиеш“ е „излишно“ за човека и му „отнема спокойствието“. С тия свои възгледи за щастието и предназначението на семейството Любомир Калмич се явява като типичен представител на либерално настроената интелигенция в Сърбия от началото на шестдесетте години на миналия век, която при всеки личен, и още повече при обществен неуспех, изпада в отчаяние и проклина съдбата, примамила я като „лъжливо провидение из кръга на *безгрижните люде*“[3] (к. м.) Няма да е пресилено, ако кажем, че Каравелов в случая осмива тези възгледи на Любомир Калмич, без да подценява положителното у него като борец за нови идеали.

От изнесеното дотук за живота и идеологията на Любомир Калмич става ясно, че съпоставянето му с Рахметов, герой от романа на Чернишевски „Какво да се прави?“, с цел да се изтъкне само сходството помежду им, без да се изхожда от конкретната

[1] Каравелов, Л. Из мъртвия дом. София, 1938 г., стр. 28.
[2] Каравелов, Л. Крива ли е съдбата? Посоч. изд., стр. 94.
[3] Пак там, стр. 135.

историческа обстановка в Сърбия тогава и от същността на идеите, които Калмич пропагандира сред белградските младежи, е неправилно и не дава възможност да се разбере в какво си приличат и в какво се отличават тези двама герои. В образа на Рахметов Чернишевски рисува новия човек в Русия от шестдесетте години на миналия век, смел и неотстъпващ в своята революционна борба против народните врагове. За него Вера Павловна между другото казва и следното: „Лични работи той нямаше. Всички знаеха това, но какви работи имаше, другарският му кръг не знаеше. У дома си седеше малко. Все обикаляше тук-там с кола, повече ходеше пеш. Но и при него идваха непрекъснато хора, ту все едни и същи, ту нови."[1]

Докато Рахметов съзнателно се стреми да устрои личния си живот така, че да бъде в близка и постоянна връзка с народа, то Любомир Калмич все повече и повече забравя патриотичния съвет на своя баща и се развива по пътя на постигане лично щастие и еснафско спокойствие в живота.

Въпреки всичко това обаче крайно неправилно е при общата оценка на Любомир Калмич да се изхожда само от тия моменти в живота му и да се подценява фактът, че той е враг на турския феодализъм и на противонародната власт в Сърбия. Неговите мечти са насочени към едно сравнително по-добро бъдеще. Макар че той не усвоява идеи, подобни на руските революционни демократи, все пак с някои черти от дейността си той обективно руши устоите на тогавашния обществен строй. На него са свидни „Кара-Георги, Милош Обренович, Доситей Обрадович и Вук Караджич". Любомир Калмич цени високо заслугите, които те имат за политическото и литературно възраждане на сръбския народ. Със своето искрено съчувствие към страданията на стотиците братя в Сърбия „оковани във вериги", с положителното си отношение към борбата на жената за равноправие, както и с привързаността си към освободителните идеи той оказва огромно и благотворно въздействие върху по-нататъшното идейно развитие на Цая и други белградски младежи. Доколко трайно и положително е това влияние се вижда най-добре от отношението на Цая към тогавашната белградска действителност и от следната нейна изповед: „О, мой братко, мой друже Любомире! Ще послушам твоя съвет и ще се боря, ще се стремя към напредък, пък каквото бъде, да бъде!"[2]

Тъкмо с тия именно черти от своята идеология и обществена практика Любомир Калмич стои най-близко до Рахметов и като него служи за пример в живота на бъдещите поколения.

Все във връзка с общата оценка на Любомир Калмич тук трябва да спрем вниманието си и на един друг въпрос. Като имат предвид известни колебания в идейното оформяване на Любен Каравелов, някои автори правят опит в художествения образ на Любомир Калмич да открият характерни черти от идеологията и об-

[1] Чернишевски, Н. Г. „Какво да се прави". Второ преработено издание Превод на Ана Беливанова, стр. 322.

[2] Каравелов. Л. „Крива ли е съдбата?". Посоч. изд., стр. 72.

ществената практика на Любен Каравелов в Сърбия. Да се търси такава връзка между главния герой и автора на повестта е крайно неправилно и погрешно. За оня, който познава добре активната революционна, обществена и пропагандна дейност на Любен Каравелов в Сърбия, не представлява трудност да разбере, колко по-високо стои той като революционен демократ от либерално настроения интелигент Любомир Калмич. От висотата на идеите на Чернишевски Любен Каравелов бичува идеите на сръбската буржоазия и открито протестира против правителствените закони и мрачната белградска действителност, в която изчезват новите хора от типа дори и на Любомир Калмич. „О, вие стари кожодери — казва той.— Вас народът никога няма да забрави, наистина няма да ви забрави! Младежта от всички сръбски окрайнини се надига!"[1] — и въпреки всичко хвърленото от Любомир Калмич семе ще поникне и ще израсне в буен клас — е логичният завършек на тази Каравелова мисъл.

По-напред в борбата срещу тия „стари кожодери" за извоюване на сравнително по-свободен и по-радостен живот отива Цая. Докато Любомир Калмич определя напълно своето отношение към тях едва след като на Запад се запознава с идеите на Бьокл, Бьорнс, Белински и Чернишевски, то чувството на ненавист към народните врагове у Цая се поражда и развива в резултат на страданията, които изпитва, и впечатленията, добити от живота на обикновените хора в Белград. Със своята суровост в отношението си към белградската аристокрация и с възгледите си за живота тя се отличава от Любомир Калмич. Още преди да се запознае с него тя открито ненавижда близките на родния си баща, от вълчата природа на които всякога се отвращава. Не случайно за нея те казват, че „не е човек, не е момиче, а къмък, дърво, животно, вещица, земя..."[2] От съществено значение за опознаване характера на Цая е поведението, което тя държи по време на погребението на майка си. Със своята сдържаност и ярко изразен протест срещу тая нерадостна действителност, жертва на която е и родната й майка, тя привлича вниманието на присъствуващите видни белградски аристократи, а с устремения в бъдещето поглед нарушава спокойствието в техния еснафски живот. „Цая целуна майчиния си ковчег и само рече: „Сбогом, майко!" Тя не плака, не си три очите, не хълца, а само гледаше ту на майка си, ту в далечината и погледът й беше *необикновено тъжен*..."[3] Тия именно думи на автора за поведението на Цая по време на погребението разкриват отрицателното й отношение към белградската действителност. В майчиния ковчег тя гледа с чувство на мъка, защото в него сега лежи единственият неин защитник от обидите и побоищата на собствения й баща. В далечината тя гледа също с чувство на болка, защото сред присъствуващите не вижда хора, които биха могли да направят живота по-хубав и по-радостен.

---

[1] Каравелов, Л. „Крива ли е съдбата?". Пос. изд., стр. 138—139.
[2] Пак там, стр. 35.
[3] Пак там, стр. 35.

Запознаването ѝ с Любомир Калмич вдъхва у нея сили и увереност, укрепва прекрасните ѝ мечти. Цая жадно поглъща думите му, от него за първи път чува имената на великите „хора на науката и труда". Всичко това, заедно с непосредствените впечатления от живота и разрастващата се борба в Сърбия, я прави силна. „О, мой братко, мой друже Любомире! Ще послушам твоя съвет и ще се боря, ще се стремя към напредък, пък каквото бъде да бъде! Който един път вкуси от плода на знанието (излишно е да се доказва, че тук не става дума за „знанието", разпространявано от черквата и правителствения печат), нему е много тежко да се спре на средата на пътя. Затова *напред, напред!*"[1] (к. м.) — изповядва тя пред Любомир Калмич и заема своето място в редиците на новите хора в Сърбия. Тръгнала по този път благодарение на обстоятелството, че има по-верни наблюдения върху живота в Сърбия и познава по-добре морала на сръбската буржоазия, в някои отношения тя изпреварва своя учител Любомир Калмич и по-правилно от него разбира същността на освободителните идеи. Така например тя решително се обявява против намерението му да иска ръката ѝ от баща ѝ. „Недей, скъпи, ти още не познаваш баща ми и Никола. Нима ти мислиш, че с *нашите молби ние можем да накараме единия да промени своите убеждения и да не изпълни своите намерения, а другия — да се откаже от ръката ми? Никога!*"[2] Тя не одобрява и решението на Калмич да избягат в Черна гора, за да се спасят от преследванията на Сава Йованович и Никола „*Не можем избяга от ноктите на Никола, той ще ни намери всякъде и ще ни залови!*"[3] (к. м.). Цая много добре е разбрала, че ако в Сърбия животът ѝ е в ръцете на Сава Йованович и Никола, то в България, Черна Гора и другаде над правата ѝ ще властвуват георгипиперковци и подобните на него „със затлъстели от пот лица". Изтръгнеш ли се от ръцете на единия, ще попаднеш в лапите на другия и от това по-леко няма да ти стане.

Като се има предвид всичко това и възторженото отношението на Любен Каравелов към Цая, която той нарича „истинска сръбкиня в пълния смисъл на тая дума"[4], може да се каже, че съвсем неправилно почти във всички критики и рецензии за повестта тя се поставя по-долу от Любомир Калмич. При това нека не се забравя и фактът, че самият Калмич чувствува бързото развитие на Цая. „Това момиче ще надмине всички останали. Тя има здрав разум и бързо схваща нещата"[5] — признава той пред себе си.

По живот и идеи Цая принадлежи на поколението, което през седемдесетте и особено през осемдесетте години на миналия век взе активно участие в революционната борба на сръбския народ. Не случайно в края на първата част от повестта Любен Каравелов обещава на своите читатели да разкаже за бъдещия живот на Цая.

---

[1] Каравелов, Л. „Крива ли е съдбата?". Посоч. изд., стр. 72.
[2] Пак там, стр. 125.
[3] Пак там, стр. 125.
[4] Пак там, стр 127.
[5] Пак там, стр. 77.

За голямо съжаление обаче обнародваните страници от втората част на повестта не разкриват по-нататъшния живот на Цая, поради което съдбата ѝ и до днес не ни е известна. Тези страници отразяват непосредствени впечатления на Каравелов от живота на новосадската буржоазия. За Сава Йованович, Никола, кир Панайот и други той отново напомня на своите читатели, като рисува с голямо умение външния и вътрешния образ на полковник Стратимирович, полковник Драгулович, отец Иоан, Коя Мазнич, N. и още някои горещи привърженици на австрийската монархия и турския феодализъм на Балканския полуостров. В образа на Коя Мазнич, един от главните герои на втората част от повестта, Любен Каравелов разкрива безпътицата в живота на новосадската буржоазна интелигенция. В своя живот Коя Мазнич няма нито едно силно преживяване. С еднаква страст той мечтае да стане поет и философ, да измисли такава „система миру", която да се отличава от идеализма и материализма, от социализма и комунизма, без, разбира се, да познава нито едно от тези учения. Люшкан от най-различни ветрове и жертва на силно кариеристично общество, Коя Мазнич не успява да си извоюва място в живота.

Особено вълнуващи, трогващи са ония страници, които ни запознават със светлите, с нищо неопетнени черти на О. — героиня от тази част на повестта. От нейната уста ние чуваме сякаш словата на Цая, която, тръгнала *„напред"* по пътя, посочен ѝ от Любомир Калмич, не се спира пред никакви трудности.

По сюжет и идеи най-близо до „Је ли крива судбина?" са повестите на Любен Каравелов „Горка судбина", „Наказао је бог" и разказът „Сока". И трите са писани след 1868 г. и заедно с обнародваните страници от втората част на повестта „Је ли крива судбина?" отразяват характерни особености на обществено-политическия живот в Сърбия и Австро-Унгария в началото и в края на шестдесетте години на миналия век.

В повестта „Горка судбина" Любен Каравелов изобразява живота на едно българско семейство в град Ниш непосредствено след разтурянето на Първата българска легия в Белград. Предателството, което сръбското правителство извършва спрямо освободителната борба на българския народ, отваря очите на много негови синове, които вече разбират, че „Белград крие нещо лошо за българите"[1]. Въпреки това обаче те не загубват вяра в искреното желание на сръбския народ да живее в братско разбирателство с българския народ. Като става изразител на тази вяра, Л. Каравелов отново и с още по-голяма настойчивост манифестира идеята за сръбско-българска дружба в борбата против общия враг. „Нека само сърбин и българин помогнат един другиму и нашите душмане щат идат от дека са дошле!"[2]—казва той чрез устата на майката на Джуро и Недялко. Верни на тази идея и ръководени от най-чисти

[1] Каравелов, Л. Избрани съчинения. Под редакцията на Захари Стоянов. Русе, 1887 г., т. IV, стр. 100.

[2] Каравелов, Л. Съчинения, издава Н. Каравелова под редакцията на Зах. Стоянов, Русе, 1887 г., т. IV, стр. 85.

чувства, и двамата участвуват активно в революционната борба на българския народ: Джуро постъпва на редовна служба в сръбската войска, а Недялко става водител на българската революционна чета, която със своите подвизи се прославя твърде скоро. Предаден от българските чорбаджии в ръцете на турските поробители, Недялко е подложен на грозни мъчения. Научил за участта на своя брат, Джуро повежда малка чета в Балкана, но бива пленен от сръбска войска. По нареждане на белградското правителство той е подведен под съдебна отговорност и осъден на две години затвор.[1] Срещу това ново предателство на сръбското монархично правителство Каравелов не протестира открито, но подчертава смисъла и съдържанието на „горчивата съдба" на българския народ: предаден от сръбското правителство, той трябва да се бори сам за своята свобода.

В разказа „Сока" и в повестта „Наказао је бог" Любен Каравелов изобразява социалните противоречия в Австро-Унгария и Сърбия в края на шестдесетте години на миналия век; рисува светлия образ на жената-боркиня и подчертава значението, което имат в нейното развитие подемът на национално-освободителната борба на южните славяни и революционно-демократическите идеи. Противонародната същност на установения в Австро-Унгария полицейски режим на Деак и Андраши е показана в съдбата на Сока — млада и жизнерадостна девойка, която с всичко положително в себе си е насочена към утрешния ден. Изпълнена с вяра в човека и доброто въобще, Сока се радва на всичко хубаво и честно в отношенията между хората. Скоро обаче приятелството ѝ с унгарски офицер внася първото разочарование в живота ѝ и нейното радостно преди лице се помрачава от ужаса на преживяното. Трагичният край на Сока не е единично явление. В него Каравелов е показал свирепата жестокост на действителността в Австро-Унгария, под ударите на която изчезват всички „честни и добри люде", преди още да са осъществили своите мечти.

Както вече се каза, в края на шестдесетте години в Сърбия се създава Омладината на сръбските жени, която се поставя за задача да сплоти усилията на всички в борбата за извоюване на равноправие. В послесловието на повестта „Је ли крива судбина?" Любен Каравелов пише, че в главите на Калмич, Цая и още много като тях всякога „се роят най-различни мисли, тях ги мъчат постоянно парливи въпроси и съмнения"; те проявяват значителен

[1] В биографичния очерк на Еремия Петров Вълков Ф. С. разказва следния случай из живота на този виден български патриот: „След като бил известно време на служба в сръбската войска, през май 1876 г. той тръгва за България като водител на революционна чета. През есента на същата година в местността „Иванова ливада", разположена срещу Раковишкия манастир, той прави опит да мине границата, но среща съпротивата на турски аскер. При последвалия на другия ден опит турският аскер бил подпомогнат от редовна сръбска войска. Еремия Петров, дядо Иван Кулин и Герчо капитанчето били задържани от последната и подложени на жестоки мъчения. По-късно по нареждане на белградското правителство те биват подведени под съдебна отговорност и осъдени на затвор. Възможно е съдбата на Еремия и неговата чета да са послужили за тема на Каравеловата повест „Горка судбина".

стремеж да превъзмогнат всички трудности в разрешаването на тези въпроси. В началото на седемдесетте години борбата на сръбския народ се разраства. На нов етап се намира и борбата на сръбските жени, характерни особености на която намират отражение в повестта „Наказао је бог". Като приветствува горещо създаването на Омладината на жените в Сърбия, в повестта Любен Каравелов осмива отрицателното отношение на сръбската буржоазия към това забележително събитие и в лицето на Милка рисува величавия образ на жената-омладинка — боркиня за по-добро бъдеще. Повлияна значително от подема на освободителната борба на сръбския и останалите славянски народи, Милка тръгва смело по пътя на своето икономическо и духовно освобождение. Скоро от една покорна слугиня, която за всеки залък хляб е била принудена да пада на колене пред бащата-господар и да се подлага на редица унижения, Милка израства до нивото на неустрашима боркиня за защита на своите човешки права: напуска господарския дом и постъпва на работа в градския ресторант като обикновена келнерка. Несъмнено тук тя ще се срещне с десетки като нея и заедно с тях ще продължи да се бори за своите права.

Животът и мечтите на Милка напомнят Цая от „Је ли крива судбина?", която в началото на шестдесетте години се вдъхновяваше от либералните възгледи от Любомир Калмич и заедно с него „постоянно се измъчваше от парливи въпроси". Може да се направи изводът, че независимо от своите субективни намерения в лицето на Милка Любен Каравелов до известна степен пресъздава развитието на Цая в началото на седемдесетте години на миналия век.

Новите идеи, които Любен Каравелов внася в освободителната борба на сръбския народ, намират широко отражение и в последната му художествена творба на сръбски език — „Из мртвог дома".

Написана под силното влияние на „Записки из мертвого дома" на Достоевски и „Былое и думы" на Херцен, по своя характер и предназначение записките на Любен Каравелов са едно от първите художествени произведения в сръбската литература от този период. В записките намират отражение както личните преживявания на Любен Каравелов в затвора, така също и характерни особености на монархичния режим в Австро-Унгария, все по-задълбочаващите се социални противоречия в Сърбия и подемът на освободителната борба на австрийските славяни и хървати. Още в първите страници авторът подчертава, че вътрешното устройство на Австро-Унгария е такова, че в нея „дребни виновници и крадци се наказват най-тежко, а крупни злодеи дават забави и се разхождат с файтони". За укрепването на монархичната власт страната е осеяна със затвори, в които гният най-достойните синове на народа. В неговата снага са впили хобот „тевтонският немец", „подвижният като маймуна французин", които заедно с редактора на „Пестер лойд", правителството на Деак и австрийската буржоазия смучат кръвта му. Тази мисъл на Каравелов напомня знаменитите стихове на Ботев „Смок е засмукал живот народен — смучат го наши и чужди

гости". Своите стрели, изтъква Каравелов, те отправят срещу славяните, румънците и хърватите в Австрия, от освободителната борба на които изпитват смъртен страх. В непосредствено сътрудничество с „тевтонския немец" монархичното правителство на Австро-Унгария „удушва всяка жива душа, появила се на югославянския небосклон". Но австрийският начин на живот и баховата система са отживели времето си, а австрийската монархия е остаряла и започва да се разпада. Върху нейните развалини издига ръст новият живот, към който се стремят всички „честни люде". „Подига се буря в Загреб, в Нови Сад, в Букурещ, в Белград, в Търново и т. н., чуват се гласове на недоволство против вас" — заявява Каравелов, ставайки изразител на разрастващата се национално-освободителна борба в Австро-Унгария. Нейните идеи той свързва с идеите на селските въстания в Русия под водачеството на Пугачов и Стенка Разин, с идеите на революционните борби в Италия и Гърция и призовава поробените народи да защищават с още по-голяма сила своето „свещено право на живот". Тази революционна борба и съюзът, който „сърби, хървати, българи, ромънци и гърци трябва да сключат помежду си, за да извоюват свобода и обезпечат своето бъдеще", Каравелов противопоставя на империалистическите стремежи на австро-унгарското правителство и буржоазия за помаджаряване на славяните, намерили израз и в историческите трудове на Шасен и Ирасек.

* * *

Сръбските повести на Любен Каравелов представляват важен момент в неговото творческо оформяване и бележат нов етап в развитието на сръбската художествена литература от този период. Възпитан в свободолюбивите идеи на руската култура от шестдесетте години на миналия век и оформил се като писател под благотворното влияние на Пушкин и Гогол, Тарас Шевченко и М. Вовчок, в повестите си на сръбски език Любен Каравелов следва прогресивните традиции на руската литература. Той безпощадно бичува феодалния морал на сръбските аристократи и белградските бюрократи, които в повестите си представя като „твърде лениви контета, потънали в сланина и глупост, с дебел и разцъфнал от пиянство и разврат нос". В ръцете си тия „пуяци", ударили в живота на „аллах-керим", държат съдбините на цял народ. На техните усилия да изтезават и ограбват трудещите се Любен Каравелов противопоставя прекрасните дела и мисли на „новите хора", чийто образ рисува с най-светли тонове. За него Цая е „весела като птица и мила като ангел" дори и тогава, когато животът ѝ е черен и непоносимо тежък; Любомир Калмич и другарите му са „клетници", преследвани от „белградската полиция и австрийските паяци", задето „копнеят да се изтръгнат от ноктите" на своите политически и социални врагове.

Усвоил естетическите възгледи на Чернишевски и реалистичния метод на класиците на руската литература, в Сърбия Любен

Каравелов издига белетристиката като средство за опознаване на действителността и вдъхновяване на борбата за нейното постоянно изменение. „... человек, не преследующий никакой высшей цели, остановившийся в своем развитии, жаждущий одних наслаждений, загубивший свою мысль во фразы, уже перестает быть человеком в высшем значении этого слова и приближается к животному состоянию...“ — казва Каравелов във втората част от повестта „Je ли крива судбина?“ Той се противопоставя на романтичното светоразбиране на тогавашните писатели и поети-модернисти, на тяхното пасивно отношение към нуждите и стремежите на народа, на ония техни желания, с които не допринасят нищо за изменението на съществуващата действителност. „Свойство желаний определяется главным образом, отношении их к закону жизни: те желания законны, разумны, естественны, которые ведут к подражанию, к сохранению жизни; желания, разрушающие жизнь, ни в каком случае не могут быть оправданы“ — тази мисъл Любен Каравелов прокарва не само във втората част на повестта, но и във всички свои творби на сръбски език.

V

ИНТЕРЕСЪТ НА ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ КЪМ СЪРБИЯ ОТ БУКУРЕЩ

През есента на 1869 г. Любен Каравелов се установява в Букурещ, където скоро се свързва с българските революционери емигранти и заедно с тях продължава да работи за освобождението на своя народ от турско робство. В резултат на опита от своята близо десетгодишна активна писателска, революционно-пропагандна и обществена дейност в Русия и Сърбия, и най-вече — на огромния революционен подем на селските маси в национално-освободителната борба на българския народ, в Букурещ Любен Каравелов проявява в най-голяма степен своите революционно-демократически идеи и показва най-ярко привързаността си към освободителните идеи на Белински, Херцен, Чернишевски и Добролюбов. От 1869 г. до 1874 г. Любен Каравелов е един от най-изтъкнатите и уважавани дейци за политическото и културно възраждане на България. Като председател на БЦРК и редактор на неговите органи в. „Свобода“ и в. „Независимост“ той отблизо следи подема на национално-освободителната борба на другите поробени южнославянски народи. Оттук и непрестанният му интерес към революционните събития в Сърбия и политиката на нейното правителство спрямо освободителната борба на българския народ, Австро-Унгария и Турция. Голям брой от статиите в „Свобода“ и „Независимост“[1], които сред сръбската прогресивна общественост намират радушен прием[2], са по-

[1] Благодарение на личните си връзки със сръбски обществени дейци Любен Каравелов успял да закупи от Белград една печатница, която го улеснила в издаването на вестник „Свобода“. През пролетта на 1871 г. той отива в Белград, за да уреди окончателно въпроса около закупуването на печатницата. В бр. 13 на

светени на живота и революционния подем в Черна Гора, Херцеговина, Босна и Хърватско, на освободителната борба на славяните в Австрия.

Революционната дейност на Любен Каравелов от този период и специално отношението му към Сърбия са непосредствено свързани с програмата и тактиката на БЦРК. Да се разгледат те подробно в настоящата глава е невъзможно. Поради това тук ще се спрем само на интереса, който Любен Каравелов проявява към сръбската литература, на отношението му към шовинизма, пропагандиран от сръбската буржоазия и сръбския реакционен печат, и към освободителната борба на славяните в Австрия, Босна, Херцеговина и Хърватско, от които проличава основното направление на неговата дейност.

От едно непълно изследване се установява, че близо 40 от бележките в рубриката „Книжевни известия“ на в. „Свобода“ и

„Млада Србадија“, 1871 г., стр. 107 редакцията помества следното съобщение за, пребиваването на Любен Каравелов в Белград и за намерението му да издава там в. „Свобода“ до завръщането си в Букурещ: „Сбог неприлика са штампаријом не излази веч од некој времена лист Омладина бугарске „Свобода“. Њезин уредник Љ. Каравелов у Београд је у држ. штампарија слова за особену нову штампарију у Букурешту. А до слова не буду готови штампа че неколико броеве „Свобода“ у штампарији Београдској.“ В бр. 28 на същото списание е публикувано следното съобщение: „Свобода“ Каравеловљева не је могла да угледа бела света и у Београду, као што сме летос явили били. Она је наставила свој излазак у Букурешту тек пошто је нова штампарија у Београду у државну ливници спремљена и на своје место приспена.“

След като престоява в Белград близо 4 месеца, вероятно в началото на м. септември с. г. Л. Каравелов се завръща в Букурещ, където продължава да издава в. „Свобода“. От някои негови писма от тази година се установява, че отиването му в Белград не е било напразно. (Вж. ДБВК — Архив Любен Каравелов, п. № 180, док. № 2.)

През време на това си пребиваване в Белград по всяка вероятност Любен Каравелов се е запознал лично със Светозар Марковић, който се бил завърнал от Цюрих през 1870 г. Сътрудничеството на Любен Каравелов в хумористичния вестник „Вргодан“ до известна степен е положително указание в това отношение.

[2] Вестта за издаването на в. „Свобода“ под редакцията на „брата бугарин Любен Каравелов“ се посреща от прогресивната сръбска общественост с твърде голям интерес. В няколко свои бележки редакцията на в. „Јединство“ приветствува захванатото от Любен Каравелов дело и му пожелава пълен успех. Веднага след излизането на първите няколко броя от в. „Свобода“ редакцията на сп. „Матица“, като става изразител на радушното отношение на своите читатели към делото и личността на Любен Каравелов, изтъква, че в. „Свобода“ ще защищава и интересите на сръбския народ, за което той е дал немалко доказателства. Възторжени отзиви за в. „Свобода“ и пожелания към редактора му да завърши с успех започнатото „велико“ дело не са рядкост и във в. „Застава“. В статията си „Загреб, 12 март“, публикувана в бр. 21 на в. „Свобода“, от 27 март 1870 г., стр. 164—165, Хорват Йожич нарича вестника на Любен Каравелов „многоуважаван от всичките южне славяне“. В едно съобщение на редакцията на в. „Свобода“ са казва, че г. Кършовски подарява „едно годишно течение от вестника за Загребската Омладина“, а от съобщението в бр. 2 на вестника разбираме, че той е бил получаван и от българските девици, които се учат в Белград. От отговори на Любен Каравелов до разни лица в Белград и други градове в Сърбия се установяват началните букви от имената на сръбски кореспонденти на вестника на брой повече от 10. Някои от тях са: Г-н О., Г-н С., Г-н П. Б., Г-н С-в, Г-н Н., Г-н Ф. З., Г-н Ца, Г-н Z. J., един сърбин и др. (Вж. в. „Свобода“, I, бр. 2, 12. XI. 1869 г., стр. 16; бр. 15, 12. II. 1870 г., стр. 116 и 120.)

„Независимост“ се отнасят за сръбски и хърватски книги; почти във всеки брой на вестника се цитират сръбски, хърватски и херцеговински вестници; повече от 10 статии в „Свобода“ и „Независимост“ са написани от сръбски автори, а 40 дописки от Белград, Загреб и други градове в Сърбия запознават българския народ със симпатиите на братята сърби към освободителната му борба.

За близките връзки на Любен Каравелов с прогресивната сръбска общественост и за будния му интерес към обществено-политическия и културен живот в Сърбия през седемдесетте години на миналия век освен поместените в „Свобода“ и „Независимост“ материали, сатирите му в. „Врголан“ свидетелствуват и някои архивни документи. В папката с ръкописи от Любен Каравелов, която се пази в архива на Боян Пенев, намираме заглавни страници и отделни пасажи от много негови статии и дописки за Сърбия. Така лист № 7 представлява началото на интересна дописка за опожаряването на Алексанац от турците. С някои незначителни промени в текста тя е запазена в три редакции. Написана е на руски език и навярно е била предназначена за публикуване в руския печат. Друг лист, без номер, представлява началото на Каравелова статия под заглавие „Полемика“. Лист № 120 е заглавната страница на „Южнославянская библиография от 1875 г. до 1877 г.“. С някои текстуални промени тази част от библиографията е запазена също така в три редакции, втората и третата от които са написани на обратната страна на лист № 6 и лист № 39. В ДБВК в архива на Любен Каравелов[1] се пази в ръкопис от 16 страници статията „Белград, 16 ноември“[2], която също е написана на руски език. След кратък преглед на най-важните събития в Сърбия през последното десетилетие в тази статия Любен Каравелов ни запознава с отношението на някои европейски държави към Сърбия, намерило израз в кореспонденциите на техни журналисти в Белград и други по-големи сръбски градове,

При едно по-внимателно проучване на поместените в „Свобода“ и „Независимост“ материали за Сърбия, на приведените по-горе архивни документи, на писма от и до Каравелов от този период се установява следното: през годините на в. „Свобода“ и в. „Независимост“, като изхожда от задачите на българската революция и в „пълно единодействие с Васил Левски“[3] и Хр. Ботев, Любен Каравелов води борба с реакционния сръбски печат и разобличава великосръбската пропаганда. След обесването на Васил Левски обаче и особено в навечерието на Руско-турската война той, макар и да взема участие в събирането на доброволци за Сърбия, престава да бичува националистическите аспирации на сръбската буржоазия и се отнася с известно доверие към политиката на белградското правителство. Това обстоятелство, подсилено нарочно от погрешни

[1] ДБВК. Архив Любен Каравелов, ф. № 2, арх. ед. № 9.

[2] Както дописката „Алексанац“, така и статията „Белград, 16 ноември“ са писани през 1876 или 1877 г., когато Любен Каравелов е отново в Белград. За кой руски вестник са били предназначени и дали те са публикувани, засега не знаем.

[3] В-к „Работническо дело“, 2. II. 1954 г., стр. 3.

тълкувания на някои изказвания на Любен Каравелов за дружбата между българи и сърби, дава възможност на враговете на подготвящата се в България революция да го обвиняват като сръбски шпионин и агент.

Като редактор на в. „Свобода" и „Независимост" Любен Каравелов насочва своите огнени стрели едновременно срещу реакционния печат в България и Сърбия. Той разбира, че стремежът на в. „Право" и „Отечество" да възхваляват официалната политика на Турция спрямо поробения български народ е само разновидност на усилията на сръбските вестници „Видовдан" и „Исток" да представят шовинистическите идеали на сръбската буржоазия като национални интереси на Сърбия. Поради това в много статии, бележки и отговори до някои кореспонденти на в. „Свобода" се бичува предателската дейност на техните редактори. „Вземете например — пише Любен Каравелов — „Видовдан" и вие ще да видите, че той се е завзел с всичката си сила да вразуми турското правителство и да му покаже правия път, по който трябва да върви за *щастието* (к. м.) и на мохамеданското население на Балканския полуостров... Турското правителство трябва да даде на своите поданици *някаква си* (к. м.) свобода, щото тия да бъдат в състояние заедно с турците *да чуват общо отечеството си* (к. м.) от външните неприятели."[1]

Явно дуалистичната линия, която следва реакционният печат в Сърбия, в някои случаи Любен Каравелов свързва с характера на официалната сръбска политика от този период. Под булото на „политически неутралитет" правителството на Милан Обренович отказва да подпомага освободителната борба на българския народ. Но тая „неутрална политика — изтъква Каравелов — става и безполезна и невъзможна. Сърбия е принудена да подаде ръката си или на Гърция или на България".[2] И ако тя иска да оправдае надеждите на поробените народи, трябва да се откаже от политиката на „неутралитет" и да подаде ръка на България.

Невъзможна, според Любен Каравелов, е станала вече и великосръбската пропаганда. Народите стоят будно на своя пост и в никакъв случай няма да подадат ухо на „празните приказки" на Милош Милоевич и други агенти на великосръбския шовинизъм. „Милоевич — пише с ирония Любен Каравелов — отдавна вече съставлява някакви си сръбски общества, които по неговите думи са длъжни да разпространяват сърбизма не само по Македония и по Тракия, но и по бреговете на Средиземно море, т. е. в Италия и в Африка (г. Милоевич мисли, че испанците и алжирците са сърби)."[3]

Шовинистическите стремежи на сръбската буржоазия, според Любен Каравелов, нямат нищо общо с националните интереси на сръбския народ, към когото той храни чувство на истинска любов и уважение. Любен Каравелов не веднъж пояснява, че бляновете на

[1] „Независимост", 1873 г., бр. 3.
[2] В. „Свобода", 1872 г., стр. 70.
[3] В. „Независимост", IV, бр. 21 от 9. III. 1874 г.

Милош Милоевич, на „Видовдан“ и „Исток“ за „велика Сърбия“ в никакъв случай не трябва да разколебават вярата у българите в братските симпатии на сърбите, защото „както „Правото“ не представлява България, така и Милош Милоевич не представлява Сърбия. Лекета има навсякъде!“[1]

Наред с явно отрицателното отношение на Любен Каравелов към агентите на великосръбския шовинизъм трябва да се изтъкне и неговата склонност да обяснява недоверието на българския народ към белградското правителство като средство за създаване на национални вражди мижду двете съседки. „Преувеличаване на работите“ нарича той известни основателни съмнения на някои революционни дейци в „искреността“ на сръбското правителство. Едно сравнение на съответни статии от Христо Ботев със статии на Любен Каравелов дава възможност да се види колко обща, дори безобидна в някои моменти е критиката, която той прави на сръбското правителство[2].

От една страна, въздържаността на Каравелов открито и смело да критикува политиката на белградското правителство, възторжените му изказвания в „Свобода“ и „Независимост“ за някои сръбски книги и Омладината, официалните му връзки със сръбския пълномощен министър в Букурещ и някои видни публицисти, и от друга — явно неискрената политика на сръбското правителство спрямо България, Кисимов и Найденов използуват като благоприятни за тяхната контрареволюционна дейност възможност да обвиняват Каравелов в служба на великосръбския шовинизъм. В продължение на няколко месеца в. „Право“ и в. „Отечество“ отправят най-недостойни клевети по адрес на Каравелов. В редица статии Кисимов и Найденов изтъкват, че той вместо братски съюз със сръбския народ целял да подчини България на Сърбия и по този начин да продаде националните интереси на своя народ, защото така диктували личните му планове.[3]

---

[1] В. „Свобода“, II, 1870 г., бр. 3.

[2] Любен Каравелов има такова поведение спрямо сръбското правителство до известна степен и поради специалните поръчения, които е трябвало да изпълнява като председател на БЦРК. В писма до него и други революционери Васил Левски му поставя задача да влезе в преговори с белградското правителство и да узнае неговото становище по някои въпроси. (Вж. Д. Т. Страшимиров: Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. I, стр. 22, 23, 25, 26, 143, 147 и др.) Ще цитираме тук писмото на Левски до Любен Каравелов от 25 юли 1872 г., в което Апостолът се изказва по въпроса за помощта на Сърбия и отношението на БЦРК към обещанията на нейното правителство. „Бае Каравелов! Целта ни в Българско е братство със секиго, без да гледаме на вяра и на народност. Ръката си подаваме секиму, който желае да пролива кръв с нас заедно за живот и свобода човеческа! Това Ви е известно. Следователно, тук думата ни е за нашите братия сърби, които така също изповядват: Свобода или Смърт. И ето времето да покажат действително, че тия са сърби и братия на българите! Ний днес искаме да се освободиме и простираме им ръката си за помощ от каквато можат да ни помогнат. Ний са нуждаем от водители народни за бойното поле, и молиме ги да ни дадат място във войнишкото училище, за 150—200 души. *За това задължявате са от ц. ко[митет] поскоричко тайно да поднесете писмото ни на сръбското правителство* (к. м.), че ако намери място прошението ни, отговорете ни по-скоричко, за да се разберем по-ясно със сръбското правителство, за тая работа, която ще им признае българският народ...“ (Пак там, стр. 141—142).

[3] Вж. Захари Стоянов. Любен Каравелов и неговите клеветници.

Всъщност интимната цел на Найденов и Кисимов не е да защитят националните интереси на българския народ от „шпионството" на Любен Каравелов, а да прокарат дълбока бразда между него и БЦРК, да покажат като абсурдна идеята за сръбско-българска дружба и по този начин да създадат възможност за национални вражди между двете страни. В своите усилия да осъществят тази цел в лицето на редактора на в. „Свобода" и „Независимост" те срещат сериозен противник и затова именно насочват стрелите си спрямо него. От страниците на своя вестник Любен Каравелов води остра полемика с тях, в която разобличава низостта и подривната им дейност. Това той прави не за да защити себе си. Една от полемичните му статии разкрива здравото другарско чувство, с което Л. Каравелов защищава светлата памет на видни български революционери, безочливо нападани и клеветени в страниците на в. „Отечество": „Из много места ни пишат и питат ни, защо ние не отговаряме на в. „Отечество" и защо го оставяме да псува, да напада и да безчести личности. Нашата редакция отдавна вече яви, че тя се радва и счита за голяма чест, когато тя заслужава каквото и да е негодуване от страна на издателите на „Отечеството", а така също ней е твърде горчиво, когато изрекат или „Отечеството" или неговите приятели барем една добра дума за нея... Ние и сега нямахме намерение да помещаваме името на честитото „Отечество", *ако да нападаше на нас само, но то излезе из своята програма и захвана да безчести паметта на ония, които така също както и ние, всякога са се гнусиле от издателите на „Отечеството"*[1] (к. м.). Тук той има предвид Панайот Хитов, против когото Найденов и Кисимов се обявяват със същата ярост, стремейки се да оскверният патриотичното му дело и авторитета на БЦРК.[2]

Колко неоснователни са били тези обвинения спрямо Каравелов се вижда и от едно изказване на Христо Ботев. „Неуморимият труженик в полето на глупостта редакторът на в. „Слама", г. Станчев, е снесъл в полога на рушчушките гарги още една „Нова мода Глупост". „Независимост" съветува публиката да не купува това гюбре *и от това се види, че г. Каравелов по мнението на ефендето с юларят* (г. Генович) *и на неговия букурещки дописник иска да я* (България, б. м.) *предаде на сърбите*" — пише той в първия брой на в. „Будилник."[3]

---

[1] В. „Свобода", II, 1870 г., бр. 22, стр. 209.

[2] В своята кампания срещу Любен Каравелов Найденов, Кисимов и Станчев се основават между другото и на печатницата, която той е закупил от Сърбия и пренесъл в Букурещ. Според тях печатницата е била дадена по настояването на сръбското правителство, пред което Любен Каравелов поел обещание да „шпионира" българите-емигранти в Букурещ и да пропагандира във вестника си сръбската политика. Доколко това твърдение е невярно и груботенденциозно се вижда както от литературата у нас по въпроса за печатницата, така също и от някои обяснения на самия Каравелов в „Свобода" и „Независимост". В тях той отбелязва, че печатницата е закупена със средства на Настас Петрович, брат на неговата жена Наталия Каравелова, и със съдействието на белградското правителство, пред което не е поемал никакво обещание. (Вж. в. „Свобода", 1871 г., бр. 28 и в. „Независимост", бр. 31 от 21 април 1873 г.)

[3] Спорът на в. „Свобода" с в. „Право" и „Отечество" се следи с интерес и редовно от прогресивния сръбски печат. Така редакцията на в. „Је единство" в бр.

Особено място в изясняване на отношението на Л. Каравелов към Сърбия заема неговото становище към освободителната борба на славяните в Австрия, от която той се интересува още като студент в Москва. В „Из мъртвия дом“ и редица статии в „Свобода“ и „Независимост“ Любен Каравелов подхваща въпроса за съюза между сърби и хървати в борбата против общия враг — Австрия. „Ние от своя страна можем да дадем на сърбо-хърватите такъв един съвет: вие, хорвате, и вие, сърбе, — вие по произхождение сте братя, по езикът и по преданията на вашата история сте пак братя... Вие един без други сте слаби и ничтожни, а заедно можете да сте силни и да вардите своята лична и народна полза“ — пише той в първия брой на в. „Свобода“ от 7. XI. 1869 г.

Като изхожда от конкретните задачи на подготвящата се национална революция, Любен Каравелов издига и лозунга за единодействие между славяните в Австро-Унгария и Турция. „Пътят, по който българите и сърбите в Турция — пише той — трябва да вървят, за да стигнат до своите цели и да освободят своето отечество, е вече колко годе определен, но *по кой път трябва да вървят австрийските сърби и хорвати, какви сношения те трябва да имат с турските славяни* (к. м.) затова не само че не е говорено нищо от иностранниците, но и от нази, за които *този въпрос е въпрос за нашия общи живот*“[1] (к. м.).

Правилното разрешаване на повдигнатия въпрос Любен Каравелов вижда единствено в изграждането на боен съюз между славяните в Австрия и Турция. „Нека говори кой що ще, а ние мислиме, че австрийските славяни, а особено сърбо-хорватите, словенците и далматинците трябва, колкото се може по-скоро, да се споразумеят братски, да определят своите цели и стремления и *да се съединят със своите братя в Турция. Друго спасение няма*!“[2]

На тези позиции Любен Каравелов стои непоколебимо през целия период на в. „Собода“ и „Независимост“, особено до обесването на Васил Левски. През годините на сп. „Знание“ той престава да бичува великосръбския шовинизъм. Докато Хр. Ботев от страниците на в. „Знаме“ успешно полемизира ту с редакцията на сръбския реакционен в-к „Исток“, ту с „плашливия от сянката си Милан IV и германофилския министър Ристич“[3], Любен Каравелов развива своята политическа дейност, без да се съобразява с програмата на БЦРК и конкретните задачи на националната революция от този период. Той поддържа близки връзки със сръбския пълномощен министър в Букурещ, получава частни поръчения за преговори със сръбското правителство[4], обикаля из Браила, Измаил, Бол-

44 от 27 февруари 1871 г. помества съответна статия от в. „Свобода“ и по такъв начин изразява своята пълна солидарност с Любен Каравелов. Същата статия с някои незначителни изменения и допълнения публикува и сп. „Млада Србадија“ в броя си от 10 март 1871 г.

[1] В. „Свобода“, II, 1871 г., бр. 18, стр. 138.

[2] Пак там, бр. 14, стр. 105.

[3] В. „Знаме“, 1, 1875., бр. 21, стр. 1.

[4] ДБВК, Архив Л. Каравелов, ф. № 2, арх. ед. № 16, л. № 1.

град и други градове с цел да агитира и записва доброволци за сръбско-турската война.[1]

С тия и други подобни дела[2] Любен Каравелов се компрометира пред революционната емиграция в Румъния и прогресивната общественост в България, която започва да гледа на него с недоверие. Навярно за да избегне много от неудобствата, които му поднасят подемът на освободителната борба на българите и непрестанно нарастващият политически авторитет на Христо Ботев, още след обесването на Васил Левски Любен Каравелов изявява желание да напусне Букурещ и се засели завинаги в Белград, за което съдим от някои негови писма от този период до Панайот Хитов. Така в писмото си от 16 юли 1873 г. между другото той пише следното: „Наесен ще се преселя в Белград."[3] Във второ писмо от същата година Любен Каравелов обяснява на П. Хитов, че наесен непременно трябва да си търси друго място. Два месеца след изпращането на горното писмо обаче той взима решение да остане в Букурещ до пролетта на следващата година.[4] „Аз се решавам — пише той на П. Хитов в Белград на 9 септември 1873 г.— да остана до напролет, но и вие трябва да помагате колкото се може, защото другояче се не може."[5] Един месец след това той се отказва от последното си решение и отново мечтае да се засели в Белград. На 12 октомври 1873 г. изпраща друго писмо до П. Хитов в Белград, в което между другото го осведомява за това свое нанамерение. „Аз мисля да продавам къщата. За какво ми е? Поговори с Настаса (става дума за брата на неговата жена Наталия Каравелова, б. м.) и извести ме за неговото мнение по тия работи."[6] По всяка вероятност Панайот Хитов е приказвал с Настас Петрович, който е дал съгласието си, защото в писмото си от 2 юни 1884 г. Каравелов пише: „Аз продавам вече печатницата. Наесен в Белград."[7]

Въпреки желанието си през есента на 1874 г. да се засели в Белград, Любен Каравелов остава в Букурещ и продължава да живее с надеждата, че ще осъществи тази своя мисъл. Две години след последното си писмо до Панайот Хитов в Белград той пише на Димитър Хранов и между другото го осведомява и за това си намерение. В отговора на последния четем следното: „Вашето ходене в Белград за момчета и за къщата, аз мисля за излишно, защото и едното и другото може да се свърши без да ходите. Според мене засега не трябва да ходите *по много причини* (к. м.). Слушайте ме, ако щете... Вашето отиване в Белград ще да повреди нашата работа тука (в Русчук). *Едвам съм можал да убедя мнозина, хайде наново подозрения*"[8] (к. м.).

Какво конкретно Любен Каравелов е успял да направи във връзка със заминаването си в Белград през 1874 г. и отстраняването на всички „подозрения", засега не знаем. Известно е обаче, че

---

[1] Вж. ДБВК, Архив. К. Цанков, п. № 103, писма № 55, 58, 103.
[2] Вж. ДБВК, Архив. П. Кисимов, п. 88 В II, док. № 8355.
[3-7] ДБВК, Архив Л. Каравелов, фонд № 2, арх. ед. № 9.
[8] ДБВК, Архив Любен Каравелов, п. II, III 7, арх. ед. № 9.

през периода 1875—1877 г. той на няколко пъти минава границата и се озовава в сръбската столица. В писмото на министъра на външните работи на Румъния до министъра на вътрешните работи на Румъния от 2. IV. 1876 г.[1] се иска освобождаването на Любен Каравелов от затвора „Вакарец", в който бил доведен на 31 май с. г. По настояването на сръбския пълномощен министър в Букурещ още в началото на месец юни Любен Каравелов заминава за Сърбия[2], където освен като високоталантлив публицист работи за освобождението на България и като организатор на българи-емигранти и много сръбски патриоти — участници във войната срещу Турция. В разгара на Руско-турската война Любен Каравелов напуска територията на Сърбия, възторжено посреща освободителните войски на братския руски народ и заедно с тях, с препълнено от радост сърце и с подмладени сили за народополезна дейност след близо двадесетгодишно емигрантствуване стъпва на родна българска земя.

* * *

Активната обществено-политическа, революционно-пропагандна и литературна дейност на Любен Кравелов в Сърбия са важни моменти в историята на взаимните връзки между двата братски народа — българския и сръбския. За по-малко от три години, при изключително тежки условия Любен Каравелов е написал много статии и художествени произведения, в които остро бичува низкия морал и пустия живот на сръбската буржоазия и с пламенна любов възпява делата на новите хора в Сърбия от шестдесетте години на миналия век. В продължение на повече от десет години Любен Каравелов работи неуморно за изграждането на действително братски съюз между народите на Балканския полуостров, на първо място между българския и сръбския, на основата на общата им борба срещу феодализма и феодалните остатъци за осъществяване идеите на буржоазно-демократическата революция. Каквито и слаби страни да има тази дейност, те не са в състояние да отрекат революционния демократизъм на Любен Каравелов, да хвърлят сянка върху чистотата на неговото родолюбие, върху заветната му любов към нашето отечество и „свещената борба" на всички народи за свобода и национална независимост.

---

[1] Трайков, Н. Неиздадени исторически документи от нашето историческо минало. По арестуването на Любен Каравелов в Букурещ. В-к „Зора", бр. 3462 от 19. I. 1931 г., стр. 2.

[2] В Сърбия Любен Каравелов е бил през първата половина на м. юни 1876 г. Симеон Христов-Пиротчанец в писмото си от 12. VI. 1876 г. до К. Иречек пише следното: „Известно Ви е, че Г-н Каравелов е запрян, но вече не е. Веднага са го пуснали и той дошел в Кладово, гдето се още и намерва... (П. Миятев. Из архива на К. Иречек. БАН, Архивен институт. София, 1953 г., стр. 93) Навярно през следващия месец Каравелов е бил вече в Алексанац, където написва специална дописка по повод опожаряването на града от турците. През есента на същата година, преди да отиде в Белград, Каравелов посетил други сръбски градове за което съдим от статията му „Белград, 16 ноември".

СТАРОСЛАВЯНСКИ ТЕКСТОВЕ

I. Нов препис на старобългарския разказ „Чудото с българина"

През 1894 година руският учен Хр. М. Лопарев издаде старобългарския разказ „Чудо святого Георгия с болгарине" (Памятники древней письменности, ч. С). Той публикува разказа по познатите нему тогава два преписа от руска редакция — единият, по-обширният, по пролог от XIV в., а вторият — по ръкопис от XVII в. Оттогава насам нов препис на този ценен разказ не е издаван; и досега най-значителен анализ — исторически и литературен — на това произведение на нашата стара литература си остава анализът на Лопарев. Разказът „Чудото с българина" беше използуван най-вече като исторически паметник за времето на царете Борис и Симеон — за приемането на християнството от българите, за първия български архиепископ, за войните на Симеон срещу унгарците и пр. На неговите литературни качества бе обръщано по-малко внимание, макар че Лопарев говореше и за тях. „Памятник представляет известный интерес исторический, но еще более он любопытен в литературном отношении — пише той. — Разбираемое Чудо св. Георгия особенно любопытно в литературном отношении" (стр. 7; 12). В духа на сравнително-историческия метод Лопарев се ограничи да разгледа паметника като литературно творение, посочвайки неговите гръцки и някои по-късни славянски успоредици.

Разказът „Чудото с българина" е един от първите разкази с военна тематика в нашата стара литература, тясно свързан с важни и героични събития в живота на българския народ.

Според Хр. М. Лопарев това съчинение не е оригинална творба на старобългарската литература, а представлява превод от византийската литература. „Первый вопрос, который естественно возникает при рассмотрении сказания, это вопрос о его автентичности: перевод ли это с греческого неизвестного оригинала, или это болгарское подлинное сочинение X века, утратившее в русских рукописях XIV и XVII веков все, что могло бы свидетельствовать о его южном происхождении? Чудо сохранило еще остатки глубокой древности языка, но нет никакой возможности доказать, чтобы оно могло быть написанным на болгарской почве. Рассказанное самим действующим лицом начала X века в Мирах и конечно по гречески, оно вскоре, вероятно, и было записано также по гречески... Таким образом, по нашему мнению, записанное на греческой почве, Чудо св. Георгия, как близко относящееся к болгарской истории, было уже в древнее время переведено на славянский язык. Впрочем, ранее XII—XIII века едва ли возможно предположить появление пере-

вода...“ (стр. 4; 7). Обаче като се вземе предвид съдържанието на разказа, някои подробности в него, дето се говори с повишено, патриотично настроение, следва да се коригира това схващане на Лопарев, а трябва да се приеме, че то е оригинално старобългарско творение. Тъкмо тези места са затруднявали доста и самия Лопарев, който в желанието си да докаже, че разказът е превод от гръцки език смята по-късния (от XVII в.) и по-кратък препис за по-близък да изчезналия или непознат днес гръцки оригинал. Поради това той пише: „Который же из них (двата преписа — Б. А.) может представлять перевод с греческого?.. Конечно в древнюю пору существовал один перевод Чуда, но он под пером писцов с течением времени подвергся искажениям и пропускам. Особенно это следует сказать о списке XIV века, который к тому же еще интерполирован и, как кажется, на славянской почве“ (стр. 5; 6). Говорейки за ония пасажи в текста на преписа от XIV век, които липсват в преписа от XVII век, Лопарев сам добавя: „Собственно говоря, не легко сказать, вставка ли это в Лаврском списке или пропуск в списке Общества; нам кажется более правдоподобным именно первое предположение. Интерполяция продолжается далее и в самых общих чертах говорит о деятельности архиепископа, крестившего князя. Риторическая часть этого отрывка едва ли была уместна в устах греческого пересказчика и под пером греческого же списателя — скорее она ест плод образованного славянского ревнителя, только знакомого, может быть, с сочинениями болгарского архиепископа Феофилакта“ (стр. 6—7). Всичко това ясно говори за славянския произход на обширната редакция. В подкрепа на това схващане е и фактът, че както сам Лопарев отбелязва, „в греческом подлиннике нет ни слова о чуде с болгарином“ (стр. 3). В най-ново време Иван Дуйчев, който също използува податките на това произведение предимно като исторически паметник, не се изказва категорично за неговия византийски произход. „Това „чудо“ — пише той — вероятно е превод от гръцки език, но досега неговият първообраз не е открит... Това „чудо“, въпреки всичко обаче се смята за ценен домашен извор за българо-византийската война през 894—896 г. Разказът за чудото заслужава внимание поради богатите културно-исторически данни, които съдържа“ (Иван Дуйчев, Из старата българска книжнина, ч. I, 1940 г., стр. 202).

Като литературно произведение разказът „Чудото с българина“ бе разгледан от проф. Петър Динеков в неговата книга „Стара българска литература“, част I, 1950 г., стр. 160—163. В същата книга той говори и за произхода на това съчинение.

Първо печатно издание на този старобългарски разказ, по препис в Троицко-Сергиевската лавра от XIV в., даде видният руски учен-филолог И. И. Срезневски в книгата си „Древние памятники русского письма и языка (X—XIV веков). Общее повременное обозрение“, СПБ. 1863 г., стр. 259—260.

Отпосле Лопарев го преиздаде, като публикува и втория препис от XVII в. в споменатата вече негова работа. И съгласно установката на Лопарев досега се смяташе, че това съчинение е запазено само по тия два преписа. Проф. Йордан Иванов в един от своите последни трудове, а именно в сборника си „Старобългарски разкази“, възприема същото схващане (стр. 45). Обаче от прегледа на някои описи на старославян-

ски ръкописи се вижда, че разказът „Чудото с българина" е познат и по няколко други преписа[1]. Тия преписи са следните:

1. „В той же дѣ" чюдо сѫтго великомчника Георгиа о болгарѹ". Начало: „Повѣдал то один отецъ преподобный именем Иосифъ." — Намира се в чети-миней на белоруски език, писан през 1669 г., на лист 185об. — вж. Ф. Добрянский, Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русских. Вилна 1882 г., стр. 137; П. Гильтебрандт, Рукописное отделение Виленской публичной библиотеки. Выпуск первый. Вилна 1871 г., стр. 27.

2. „Чюдо сѫтго мчнка Георгиа, ѡ болгарынѣ, егоже избави ѿ ратн." Начало: „Сказаше Иосифъ черноризець, живын въ манастыри близъ Моравска града, рода" Сикелитъ". — Намира се в руски сборник ръкописен „Измарагд" от 1593 г., на лист 397об. — вж. Ф. Добрянский, Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, 1882 г., стр. 364.

3. Препис, направен от А. В. Горски и намиращ се в архивата на В. И. Григорович. Не е известно по кой ръкопис е извършен този препис, нито времето на неговото написване.— Вж. Отчет Московского Публичного и Румянцевского музеев за 1876—1878 г., Москва 1879 г., стр. 52.

Нов препис на тоя разказ се намира и в ръкописната сбирка на Архивния институт при Българската академия на науките, в пролог № 17а от XIV в., обемащ сега 818 страници. В началото на ръкописа, до 28 страница, е поместено част от житието на свети Николай, сръбска редакция; после между страници 29—711 е прологът за месеците септември-февруари, среднобългарска редакция; третата част представлява нов пролог, недобре запазен, сръбска редакция, но с българско езиково

---

[1] В научната литература досега е използуван главно Троицко-Сергиевският препис от XIV в. — въз основа на него правят своите научни обобщения и изводи ученитe О. Бодянский, О времени происхождения славянских письмен, Москва 1855 г., стр. 357—358; CXIV—CXV; Е. Голубинский, Краткий очерк истории православных церквей... Москва 1871 г., стр. 34; 256; С. Палаузов, Век болгарского царя Симеона, 1852 г., стр. 23—24; М. Дринов, Съчинения, II, стр. 29—30; Тодор Ст. Бурмов, За началото, разпространението и утвърждаването на християнската вяра между българите. — Сп. Български книжици, г. II, 1859 г., част III, стр. 576—577; В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове. Том I, част 2, стр. 249—252; 260—262; 281; Иван Дуйчев, Из старата българска книжнина, част I, стр. 202—204; Ив. Гошев, Един средновековен барелиеф от Созопол. ГСУБФ, кн. VI, 1929 г., стр. 90—93 (непълен превод и части от текста). Извадки от него печата и Любен Каравелов в малкоизвестната негова книга „Сокол. Сборник от разни списания за прочитане". Книга I. Букурещ 1876 г. За самия Каравелов няма никакво съмнение, че това съчинение е оригинална творба на нашата стара литература. Пред извадките от оригиналния текст Каравелов дава следната бележка: „Тоя пролог, който се намира в Троицко-Сергиевската библиотека, под № 5, е важен в много отношения. Така например (под 14 септември) някой си българин преди смъртта си разказва на братията си за първоначалното кръщение на българският народ. Тоя паметник, без никакво съмнение, е твърде стар, ако и да е претърпял голямо изменение под влиянието на руските преписвачe. У нас са намира вярно преписано копие, което, ако след време добиеме възможност, ще да напечатаме буквално" (стр. 152).

влияние. Разказът „Чудото с българина" е поместен именно в тази трета част на ръкописа на страници 729—734. Заслужава да се отбележи, че за този пролог съобщение направи проф. Йордан Иванов през 1931 г. в своите „Български старини из Македония", стр. 43. Тук именно той определя целия ръкопис като един „пролог от XIV—XV в., български извод". От няколкото приписки в пролога Йордан Иванов дава само бележката от 1598 г., намираща се на страница 27, която известява за убиването на охридския архиепископ Валаам, което турците извършили в град Велес. Изглежда, че проф. Йордан Иванов е работил набързо с този ценен ръкопис, та не е съгледал разказа „Чудото с българина". Иначе той нямаше да твърди, че в науката са познати само два преписа от него. От същия пролог той обнародва друго произведение на старобългарската книжнина, а именно разказа „Михаил воин" (вж. Български старини из Македония, II издание, стр. 422—424; Старобългарски разкази, стр. 211—212). Първо научно известие в печата за този препис направи акад. Иван Снегаров със съобщението „Неизвестен досега препис от разказа „Чудо с българина" („Известия на Института за българска история", кн. 3—4, 1951 г., стр. 295—296), като обръща внимание главно на историческите вести в него. Както отбелязва и акад. Ив. Снегаров, за пръв български архиепископ новият препис назовава Стефан, а не Йосиф, както е в руския препис от XIV в. Новият препис дава и друго едно ценно историческо сведение — Борис повикал заедно с архиепископ Стефан и „други учители и наставници". Академичният препис обаче представлява известен интерес и в литературно отношение — на места той дава по-пълно свързване на текста и спомага за неговото правилно тълкуване.

Особено ценно е това обстоятелство, че новият препис се намира в южнославянски ръкопис, който, макар и от сръбска редакция, може да се смята за писан в български земи и от български книжовник. Основание за това дава и фактът, че ръкописът съдържа няколко проложни жития за български светци — Иван Рилски (стр. 191—196), Петка Търновска (стр. 172—174), Иларион Мъгленски (стр. 201—202), Михаил воин (стр. 342—345) и други. Освен това запазени са и много български езикови особености. Поради всичко това преписът на старобългарския разказ „Чудо с българина", поместен в този академичен пролог като единствен южнославянски препис засега, заслужава да бъде обнародван изцяло.

Чю^. а. сѧ̄го мнка Гєѡргїа о бльгарнѣ, єго^ є нзвеⷣє и нзбавы Гєѡргїє. ѡ^ бѣвн.[1]

---

[1] Заглавието по преписа от XIV в. е „Чю^ сѧ̄го Георгїа о кр^тѣ и о болгарнѣ"; по преписа от XVII в. е „Чюдо сѧ̄го хва м^нка Гєѡргїа ѡ болгарнѣ, нже бѣжа ѡ ратн, нзломн конь ногѳ, нсцѣлі ю сѧ̄тын Гєѡргїн". Веднага след заглавието идва изреченнето. „Сказаше Ѡвснфъ чернорнзецъ, жнвн в мн^тырн, бли^ мѣрьскаго града, родо^ снкелн^".

Прінде, ре҃, брать странствоуе, и прѣбы҃ мало дне и разболѣ се и прнзва ме. Јако пріндо҂ къ нѣмъ и сѣдо҂ь въ страннопрнѣмницн, ндеже лежаше, и гл҃а мы: Гн҃, бл҃ви wче, и мл҃н ба҃ за ме, вогомою мою и wказанною дш҃ю; и вьзмн кр҃ть сь и съхраны и. И реко҂ немоу: Что не҃ кр҃ть сь? И ре҃ мн: Велнка повѣсть о кр҃тѣ томь, нь не могѫ тн гл҃ати нн дрьзнѫ — внж҂ом бо сы кончнѫ блызь; да помолн҃ се w мнѣ къ мр҃домоу бѫ, да мн ослабіть да тн сповѣмь нже w нѣ҃. И прнзва ѿ старць трін, и послѣ показа мн неже сьтворнхо҃ мл҃твы; и по кончанн сѣдохо҃ оу нѣго. і абнѣ вьз҂внг се сѣде и знамена се знаменнѣмь кр҃тнымь и ре҃:

Азь, гн҃ wче Петре нгоумене, ѿ езыкан овопросвѣннаа (sic—вм. новопросвѣщенаго) бльгарскаа (sic), егоже просвѣтн бь сты҃ крщенне҃ въ наша лѣта нзбраннко҃ свон҃ Борнсомь, негоже нарекоше въ сѣ҃ь крщенн Мнханль, нже снлою Хв҃ою побѣды крьстны҃ оружне҃ и велмн непокорнвы родь бльгарскы, и омрачена ср҂ца злокьзьннаго дїавола дѣйствомь свѣто҃ бг҃оразоумїа просвѣтн и ѿ тьмнн҃ и бг҃омрьскын҃ жрьтьвь ѿвратн (н) нзв҂е нс тмы на свѣть, ѿ льстн (н) кривды на нстннѫ, и смрадиаа брашиаа и нечнста и трѣбыца н҃ распа и оутврьдї е сты҃м кнігамы въ правовѣрноую х҃ѵ вѣрѳ, прнведе сг҃го Стефана архїеп҃скпа и нны оучнтелѥ и казателѥ, и съз҂а цр҃вы и монастнре, и поставы еп҃скопы и нгоумены и попы да оучеть и праветь лю҂н на поуть бжін. И потомь спо҂бы бг҃ь да прінметь ев҃льскый образь, ѿнде ѿ льстнааго сего жнтїа въ вншный Нр҃амь къ х҃ѵ.

И нще же немоу соущѫ въ чрьнечьствѣ, и въ нѣго мѣсто соущѫ Владнмнроу кнезоу, сноу него прьвомоу, б҃ы бл҃венне бжіе и Мнханле на Сумеwнѣ, и прѣе столь, сьгнавь бр҃а. И вьста на нь езыкь оугрьскь, и плѣнніше немоу лю҂н, и бы се съ нимы, и wдолѣше немѫ оугры, Тог҂а и мнѣ въ сѣчы то҃ сѵщѫ. Въпраша н, рекы архїмандрнть: Кынмь сано҃ почтень несы ѿ кнеза? Wн же мн ре҃: Азь, оче҃, нѣсмь сана нмаль нникогаже, нн несьмь жнль, где и кнезь жн-

вѣше, нь вынѣ, и своемь коньмь воева. И яко ни разбіше оугре, побѣже (отъ) нась единѣмь пѫтемьнии погнаше ни оугре, и начеть ми конь ослабѣти и вьзопы велми: Гн Бе хр̃тіаньскын, и... великаа мнка Гєwргіа, избавы ме! И пакы рѣ: Гн стн Гєwргіє, твонмь именемь помл̃ви ме, имже прозвань єсмь ѿ попа въ стѣмь крщенін, твон єсьмь рабь, помози мы, и избави ме ѿ погань. Тогда пропаде се нога конѹ въ землю прѣна сь десныє страны, прѣломи се и ѿбѣгоше мене дрѫжина. Бѣше лѣсець мал. И напрего рожанець, и стрѣлы въ роу дрьже, побѣголь ѿ коня къ долѹ. И ѡзрѣв се, видѣ оугры къ коню тєчеще, и реко: Гн, Іу Хе, помл̃ви ме, и послы оугодника своєго мнка Гєwргіа да ме покрыє и сьблюде въ сьи ча. И иже изреко сло то сь плачемь, абіе обрѣте ѹ мене конь, цѣлѹ нѹг8 имы, и оугры въслѣ течах8 и нетн хотѣхѹ, и не можахѹ се мнѣ приближитн. И рекохь: Слава тебѣ, гн, яко нѣси дале ѿ тѣ, іже те призывають всѣмь сдцемь; и великы Гєwргіє бѹды сь мною. И вьсѣдо азь, и погнаше ме оугры, и стрѣлиште многамн стрѣламы, и не полоучиште силою хвою. И помощію стго Гєwргіа томь часѣ бы ѹ вьсы своєє. Бѣ же ѿ мѣста сего, иде ме стрѣлѣше, до вьсы моєе .г. дни пѫта въ дале. И ѿ дрѫжины моєе пріндоста .в. втори дь по мнѣ, а дрѹгіе бѣх8 извнли постижеще.

И потомь повѣда Сімєwнь воиск8, и ѹслыша оугры идоуще. И лежещ8 въ снѣ въ хлѣвинѣ своєн сь подрѫжиємь, и пріинде къ мнѣ мѫжь голь и свѣтель, не можа на лице єго зрѣти. И ре мы: Гєwргіи, нтн іе на войск8, нь коупи сы нни конь, ть бо имать .г. дны шедь с тобою напрасно ѹмрѣтн. нь заповѣдаю тн да немѹ ѡдерешь ног8, юже іе прѣломилъ, да видиш сило прѣстіе тронце, и помощь стго Гєwргіа. И иже тоу ѡбрещешн на нѹзѣ тон, не мозы ни на коюже потрѣбѹ сьтворитн, развѣ чтнаго крта; и да єси мальче, донеже ѹздрншн слѹ бжію. И реко: Гн, кто єси, имже не мог8 зрѣти

н видѣти лица твоего? И рѣ҃ мн: Азь несмь рабъ бж҃ін, немоу же молн се и призываше, Гєѡргіє. И въставь ѡ҃ сна, и прославыхъ ба и стго мнка Гєѡргіа. И потомь, якоже заповѣда мы стый, кѵпнх конь, и двама конема воєвах. И яко бін (sic) понти на войскоу, призвах попа и сътвори мн стоую слѫжбѫ, и закалх воль добрѣйшнн, и ѡ҃ овць и разѣлых нищінмь. И пондох на войскѫ. Идещемь намь .г҃. дни, разболѣ се конь и падь издьше. Начѣ дрѫжина тьщіати се, и не дати мн wдрати; и яко сповѣдах нмь, како бѣ прѣломль ногоу сію. И два бѣста тоу, при нєюже бѣ прѣломль ногоу, ега бѣжахоу. и потрьпѣше оубо мало. да же wдрах ногѫ тоу, и wбрѣтохоу на нєе нже колѣна .г҃. обрѵче желѣзны; и кость се не бѣше въ прѣкы прѣломла, нь въ дльготоу се бѣше процѣпнла; и тако дрьжахоу wбрѵчн ты тврьдо. И много се коушахоу да быхоу снелн, и не вьзмогохоу ѡ҃врѣзавше кость тоу, и на камены положивше, таже разбивше по дробнѫ, и тако едва вьзмогохоу ѡ҃нєти обрѵче желѣзне. И чюдише велищѣй нескажнмѣй бл҃годѣти бж҃іей, и помощи скорѣй велнкомнка Гєѡргіа, и прославышн ба, и вдохоу на войскоу. То не погыбе ега нн єдинь въ ратн той, нь бж҃ією матню, елнко на нде на войскѫ, вьсн цѣлн и цѣлы вьзвратнхоу се.

И ега вьзвратнхоу се въ домь свон, wче, застахъ подрѫжіе свое огнємь болещоу лютѣ, ово лн тресавнцею и нна. И прѣбыхоу яко неалю и дрѫ, видѣх ю лютѣ стражѫщоу, помнслы и рѣхь: Помл҃ѵн ме, Гн҃ Іѵ҃ Хе҃, мтвамн рожьше те, и стго Гєѡргіа, и сьтвори съ мною млоть, и съ рабою бж҃ією, нарецною Марнною. И положнх на нєи wбрѵчь, и пакы дроугы, и яко по(ло)жнх третін, абіе ѡ҃поусти ю болѣзнь, и то часѣ вьста. И прославы ба и стго Гєѡргіа. И азь поразоумѣвь мрдыне прѣстне тронце, и призвах ковача, и реко нємоу, показаіе wбрѵче: Сковн мн крть желѣзы снмы. мноѵ ме прат: Что соуть желѣза сїн? Азь не дрьзнохъ повѣдати нємѫ. И тако же мн скова, якоже вьсказа мы стын.

II. Разказ за пастиря, ухапан от змия

Тук обнародвам още един разказ, свързан пак с българина Георги. Този разказ, както и първият, е поместен под 26 април след едно съвсем кратко проложно житие на свети Георги. Те са дадени като илюстрация на неговите „чудотворни" прояви. „Чудото с българина" е първи разказ (а), последван от втория разказ „Чю^ .в. w отроцѣ, егоже змiа оуѧстъ", заемащ страници 735—738. Разказът се води от името на самия Георги, който е очевидец на събитията, за които става дума. Това съчинение разкрива типична за българите действителност, особено характерна за първите десетилетия след покръстването — овчар излъгва една бедна вдовица, че вълк изял нейния овен, който тя обрекла за жертва в деня на свети Георги. Овчарят продал овена и се клел пред вдовицата в името на свети Георги. В разказа се споменават имената на Софроний и Сава. Особено важно е известието за Сава „и пр̀инде нз гра^ презвитерь именемь Сава. и сьтвори сто̀ю слоужбоу. и облѣче ме вь образь". За подчертаване е и дейността на учителя на Георги — Софроний, за когото се разказва: „И вь третiе лѣто сѣдеще намь съ старцемь, и плетоущема пленице. то бо его бѣше дѣло. да ниже прихождахоу нзь гра^ нли от нноудѣ, то тѣмь даваше, и от ны^ пицу приимаше. то и тѣмь роущѣ его дѣласте, а оустнѣ его и езыкь не прѣставаше славещи бѫ фалмы и пѣ^нмы". Интерес представляват и думите на стареца, отправени към Георги — „Георгiе, вьстани и сьтвори обѣдь, гредуть намь гостие от твое земле", което показва, че действието е станало в някое погранично място. По-нататък става дума за бегълци от съседната страна, които дошли тук при стареца, за да ги посвети в монашески образ, но той не се съгласява те да останат при него. След като ги заклел, той ги пратил обратно в тяхната родина, за да работят за християнството — „Идѣте вь свое домы и исправите все. и тако прiимете образь а҃гльскы". Всичко това говори за обстановка, съвсем нова за наскоро покръстения български народ, който се нуждае от проповедници.

Ясно личи общата връзка между двата разказа — те се водят от името на българина Георги. Вторият разказ съвсем определено говори за това — той започва така: „И се же повѣда намь авва Георгiн, рекь. . ." Връзката добре се осъществява още и чрез подробността, че старецът среща монах, който носи в ръцете си кръст — намек за монаха с кръста от разказа „Чудото с българина". В текста четем „И от тоу^ вьзвратн се и нзыдн на сѣвер'скы путь и срещешн ту чрьница, носеща кр̀ть вь роущѣ на дрѣ^".

От всичко това следва да се заключи, че разказът „Чудото с пастиря, ухапан от змия“ е също едно от оригиналните произведения на старобългарската литература, отразяващо моменти от живота на българския народ непосредствено след неговото покръстване.

Чю .ѕ. ѡ отроцѣ, иегоже зміа оуластъ.

И се же повѣда намь авва Гєѡргін, рекь: ВьХодецїѡ мн вь горѕ тѹ, срѣте ме чрьньць старь, и рє мн: Пондн, чедо, кьснышн. Вьземь кр҃ть, понде ѿ мене прѣды. И пошь мало, сврати се съ пѹти стьзею. И азь же вьслѣдь иего ндо. И се стадо wвць; пастирью лежаше на кончинѣ, змісю оуадень. Бѣше источникь тѹ блнзь. И рє мн старцъ: Нды, почрьпн воды, и прннесн само и wблѣн кр҃ть съ на чашею, иже носнши; и раздвнгша оуста вьлїахова. И рє старць: Вь нме ст҃ные тронце, и снлою Хвою нсцѣлаєт те рабь Бж҃ін и мнкь Гєѡргіе; вьстанн и жены овце на мѣсто свое. И вьсклон' се отрокь, начеть блюватн таково зло, иакоже и томѕ самомѕ великомѹ старцѕ днвытн се; и вьста, хоте гнатн wвце. И тако блюва великь ча. Вьпросн иего старць, рекь: Повеж ь мн' како се иесн клель вьчера оубосѣн wноу' в'довн, а ѿдавь ен' овна, іже тн бѣ дала пасты, то на тре сребрьнице ѿдаль иесн ен'; чтоже галь иесн, иако вль е нзѣль. И рє: Оче, тако е, и тн како оувѣ. Рє старць: Чедо, сѣдецїѕ мн ѹ кєлїе своє, прнид' мѣжь на коны брьзо и рє: Совронїе, вьстаны, нды по брьзо, нды къ источникѕ, соущмоѕ о десною тебе на югь, и внжь чл҃ка ѿ зміе оуадена; и ѿ тѹ вьврати се и нзыдн на сѣвер'скы пѣть, и срещешн тѕ чрьнца, носеща кр҃ть вь рѧцѣ на дрѣ; и вьзмы, wблїавь водою, дажь оуаденномѕ пнтн, рекь: В нме wц҃а и сна с҃тго дх҃а, и снлою Хвою, н(с)цѣлаєт те рабь Бж҃ін Гєѡргіе. И рцн немѕ: По семь не кльнн се нменемь Бж҃немь и с҃тнмн иего на льжн и кривинѣ; и дажь оубозѣн женѣ овна, да не горе тн сего бѹдє. Иако слыша юноша ѿ старца, паде на нѡгѹ иего, гл҃е: ѿдаждь мн, авва, иако тако е—продаѹ бо wвна тоие жены на трехь

сребьнницѣ, и вчера ѥи сльга, рекь, ꙗко вль ѥго ѥ изѣль. И рѣ мн: Истина лі ѥ ꙗли льжешн. И рѣ ѥи: Тако мн ба, истина ѥ. И рѣ мн жена: Вѣси ме оубогоу соуцѵ, да ꙗкоже хощешн, тако сьтвори, а да поищѣ тебе стый Гєѡргіє, емоуже и бѣ ѡбѣщала вь стнн ѥго празныкь заклатн. Азь же пакы рѣхь опачнны ѿ днаво: Тако мн ба и стго Гєѡргіа, єгоже имѣнн, ꙗко ѥ изѣль. Да показа ме бь и стын Гєѡргіє, ѥюже млю твоѥ бголюбыѥ помн се кь б8 и стом8 Гєѡргію да мы ѿпоустнть грѣ ть, а дамь же тон .г. овны, а на дньстго Гєѡргіа до жнвота своѥго да даю ннцинн ѿ того, нже и спас8 дссетоѥ. И помолн се старць ѿпоустн и, рекь ємоу: Чедо, блюдн се да не вь горше выпадешь, и дажь оубогон вдовнцн, ꙗкоже ѥси ѡбѣщаль.

Аз же ѥгда оуслыша и рекѵща нме своѥ Софронін, велмн ба прославы, и рѣхь тан вь оумѣ: Сей ѥ кь ни ме (sic) посла стын Гєѡргіє. И поѥ ме ѿ тоу старьць вь келію свою, и тако пребы ѡ нѥго .м. дны, и днѵе и чюде крѣпкомоу жнтію. И пріндє из градъ презвнтерь, нменемь Сава, и сьтворн стоую слоужбоу, и облѣче ме вь ѡбразь. И вь третіє лѣто сѣдеще намь сь старцемь, и плетоущема пленнце; то бо ѥго бѣше дѣло, да нже прнхожахоу нзь градъ нли ѿ нноудѣ, то тѣмь дааше и ѿ ны пнцѵ прнимаше, то и тѣмь рѵцѣ ѥго дѣласте, а оустнѣ ѥго и єзыкь не прѣстааше славещи ба фалмы и пѣснмы.

И вь ѥдінь дньсѣдещема нама и плетоущема пленнце, рѣ мн старць: Гєѡргіє, вьстаны и сьтворн ѡбѣдь, гредѧть наь гостнѥ ѿ твоѥ земле. И се глюцѵ стар ц8, се м8жін петь благвнше. Старьць же рѣ кь нымь: Добрѣ ѥсте пришлы, нь нзь домовь залѣ ѥсте пошле без мнра. Ѡнн же начеше се мнтн сь покланнніе, да им бы повелѣль бланзь себе прѣбіватн, и да н бы облѣкль вь ѡбразь мнншьскьї. Старъць же сказа нмь по ѥдномоу комѵжо н, коѥе ра вины кьждо

н^ҳ нзыде нз домѳ. Н не повелѣ нмь тѹ пребывати, нь кле н^ҳ, рекь: Нд҃ѣте вь своѥ домы н исправнте все, н тако пр҃нмете образь а҃ггльскы. Н повелѣ старць дати нмь ѣсти. Бѣ же оубо пр҃неф҃ѣ н облегоше тѹ. w х҃ѣ і҃сѣ г҃н нш҃емь, емоуже слава w҃цѹ н с҃тѹмѳ д҃хѹ, нн҃а н п҃рно н в ѣкы вѣко҃. Амінь.

III. „Слово о полку Игореве“ и някои южнославянски успоредици с него

От втората половина на XIV век балканските народи, подобно на руския народ, водят епична борба за своята независимост, която намира отражение в тяхната литература. Това особено важи за сръбската литература. Тъкмо тия южнославянски произведения поради своята героична тематика, поради сходството в описваните събития и действия съдържат някои места в текста си, които показват значителна прилика с пасажи из „Слово о полку Игореве“. Приликите може да се дължат на сходните сюжети и на еднаквите чувства, които те пораждат. Това не е изключено. Но също така може да се допусне, че те се обуславят и от известно влияние на руската литература, конкретно на „Словото“, върху южнославянските литератури.

Едно от произведенията с тематика из борбата срещу турците-завоеватели е похвалата на княз Лазар. Той бил сръбски княз през 1371—1389 г., който поради голямата опасност от турците успял да създаде значителен съюз на балканските народи срещу тях. В сражението при Косово поле — Косовската битка на 15 юни 1389 г., войските на Лазар, главно сърби и босненци, претърпели голямо поражение, самият Лазар бил пленен и после убит. Борбите на княз Лазар срещу турците станали любима тема не само в старосръбската книжнина, но и в сръбския народен епос, запазил извънредно много песни за него.

Известни са няколко редакции от похвалното слово за княз Лазар, запазени по по-късни преписи — главно от XVII век, без това да означава, че те са възникнали именно през това време. Безспорно е, че книжовната традиция за княз Лазар, поради неговите подвизи и най-вече поради мъченическата му смърт, се появила твърде рано, наскоро след убиването му, а именно още от края на XIV век. Като има предвид някои места в една от редакциите на словото, в които много страстно и злъчно се говори за турците, Стоян Новакович, издател на преписа, приема, че словото е възникнало наскоро след събитието, което прославя.[1]

През 1859 година А. Вукманович обнародва един препис на похвалното слово за княз Лазар по ръкопис от XVII век.[2] След като Лазар не успял по мирен начин да се споразумее със завоевателя султан Мурад I, той разбрал, че е наложителна ожесточена борба, поради което казал на своите воини:

---

[1] Стоян Новакович, Нешто о кнезу Лазару. По рукопису XVII вијека спремио за штампу —. Гласник Српског ученог друштва, кн. IV, свеска XXI, Београд 1867 г., стр. 157.

[2] А. Вукманович, О кнезу Лазару. Из рукописа XVII века, кой е у подписанога. — Гласник, кн. XI, 1859 г., стр. 108—118.

„Братіе и чеда, болше есть намь да единь гробь въсѣхъ въкупѣ пріиметь насъ, неже зрѣти родителе и сроднікы наше въ тоужду отводнмін землю. Нъ ако же сладкынхъ насладнхомь се, сице и нуждныхъ не отбѣгнемь, нъ положнмь душу свою за другы своіе. . .“[1]

В другата редакция на същото слово, публикувана от Стоян Новакович през 1867 година по ръкопис също от XVII век, княз Лазар с такива думи призовава към борба:

„Ндѣмь братіе и чеда, ндѣмь въ предлежещин намь подвигь, вьзирающе на мьздовьздателя Христа. Съмрьтню дльжьнаа послужнмь, пролѣнмь крьвь наше, съмрьтню жизнь нскупнмь и оуды тѣлесь нашнхъ дадимь нещедьно на посѣченнје за благочьстнје и отьчьство наше и вьсако оумилостивнть се Богь на останькы наше и не потрѣбнть родь и землю нашоу до коньца.“[2]

В трета редакция на това слово, обнародвана от И. Руварац, Лазар говори:

„Лучје есть намь въ подвизѣ съмрьть, нежели съ студом живот; лучје есть намь въ браны мучнную кончину подѣти, нежели плешта врагомь нашнм подати.“[3]

Тези три текста от различните редакции на похвалното слово за княз Лазар, особено третата редакция, твърде много напомнят на онова място от „Слово о полку Игореве“, в което княз Игор призовава своите бойци на смела борба срещу половците:

„И рече Игорь къ дружинѣ своей:

„Братіе и дружино! Лучје жъ бы потяту быти, неже полонену быти; а всядемъ, братіе, на свои бръзыя комони, да позримъ синего Дону“.[4]

Тук искам да припомня и един текст от Ипатиевската летопис:

„Игорь же рѣ с братьею своею. Оже ны будеть не бившн са возворотити са. то соромъ нъı будеть поуіен смрти.“[5]

---

[1] Гласник, кн. XI, 1859 г., стр. 110.

[2] Гласник, св. XXI, 1867, стр. 162.

[3] И. Руварац, Повесна слова о кнезу Лазару, деспоту Стефану Бранковичу и кнезу Стефану Штиљановичу. — Летопис Матице српске, кн. 117, 1875 г., стр. 112.

[4] Слово о полку Игореве. Библиотека поэта. — Советский писатель. Ленинград 1949 г., стр. 61.

[5] С. П. Обнорский и С. Г. Бархударов, Хрестоматия по истории русского языка. Часть первая. Москва 1952 г., стр. 152; вж. също стр. 155.

Особено важни в това отношение са думите на киевския княз Светослав, казани от него, когато той вижда многочислеността на византийската войска: „Уже намъ нѣкамо са дѣти, волею и неволею статн противу; да не посрамнмъ земле Рускнѣ, но лажемъ костьмн, мертвын бо срама не нмамъ. Аще ли побѣгнемъ, срамъ нмамъ. Не нмамъ убѣжатн, но станемъ крѣпко, азъ же предъ вамн пондУ; аще моа глава лажеть, то промыслите собою.“[1]

Виднят старобългарски книжовник Константин Костенечки в житието си за княз Стефан Лазаревич влага следните думи в устата на Баязид, отправени от него към войниците му, преди да влезе в бой с маджарския крал Сигизмунд: „Нѣсть ли убо лучьше намь ѣдиною нынѣ нли умрѣтн нли побѣдоу прнѣтн надь снмн?“[2]

Подобни на тия изрази срещаме и в някои преписи на сръбските летописи. Според Студеничкия летопис от XVI век напр. княз Лазар казал на своите бойци: „Станѣмь мужьскы, братіе, въпіе, не прѣдаднмь благочьстіа нашего не тькмо по сьроднікохь нашнхь, нь и чьстныихь радн мѣсть онѣхь, въ нніже дьнь и ноцьь въснлают се молбы о насъ къ господоу.“[3]

Успоредицата е явна — във всички тези съчинения главният герой, преди да започне сражението с врага, чувствува нужда да подигне духа на своите воини. И княз Игор, и княз Лазар знаят добре силата на словото непосредствено преди борбата. Те са в близки отношения с бойците, които са техни „братя“. Игор и Лазар призовават своите братя да загинат, но в плен да не се дадат — пленничеството е най-големият позор за всеки воин. И тъкмо в предаването на тая мисъл се чувствува особено голяма близост в посочените съчинения. „Луце ж бы потяту бытн, неже полонену бытн.“

Втора прилика има и в описанието на сражението срещу турците. В преписа на Вукманович това сражение е представено по-величаво: „И что бѣе бъхьть нѣкын и тоутьнь несказаньнь слышааше се. человѣцн въпяхоу. коны выскаахоу, оружіа звѣкь твораахоу. стрѣлы лѣтехоу, слънце застоупающе. трѣскове огньнныи трѣскаахоу, земіа велми боучааше. въздоухь грѣмѣше. и ако же дымомь мрачномь обвнваше се. и воннства отъ обоюдоу дроугь на друга наскакающе. съѣтеша се

[1] Повесть временных лет. Часть первая. Текст и перевод. Подготовка текста Д. С. Лихачева. Москва—Ленинград 1950 г., стр. 50.

[2] В. Ягич, Константин Философ и негов живот Стефана Лазаревича, деспота српскога. — Гласник, кн. 42, Београд 1875 г., стр. 275.

[3] Л. Стоянович, Стари српски родослови и летописи. Ср. Карловци 1927 г., стр. 93; Starine, кн. XIII, 1881 г., стр. 172.

оружіа и землю озарающаа. рѣкы же кръвен от въсоудү и многа въсоудү трупіа. іако же на жетвѣ класовомь, сице воинмь на землю отъ острыхъ оружін падающінмь. и поле оно іако же езеро нѣкое кръвн пролитіемь обагрено зреше се."[1]

В Новаковичевия препис сражението е предадено така:

„Таже опльченню бранн и съраженню бывьшоу толнко звекь и грохоть бысть и іако и потрестн се мѣстоу, идѣже сна сьбыше се. И толнко крьвн нзлна се, іако и слѣдь конемь познатн се скозѣ крьвн нзлнанѣн, и много мрьтвьць безь числа бѣше. . ."[2]

Близки успоредици на тия места из „Слово о полку Игореве" са: ,Солнце ему тъмою путь заступаше, нощь стонущи ему грозою птичь убуди; свистъ звѣринъ въста. . ."

„Другаго дни велми рано кровавыа зори свѣтъ повѣдаютъ; чръныа тучи съ мора идутъ, хотятъ прикрыти солнца, а въ нихъ трепещуть сини млънии. Бытн грому великому! Итти дождю стрѣлами съ Дону великаго! Ту си копнемъ приламати, ту си саблямъ потручати о шеломы половецкыа. . ."

„Земля тутнетъ, рѣкы мутно текуть, пороси поля прикрываютъ, стязи глаголютъ. . ."

„Съ зарания до вечера, съ вечера до свѣта летятъ стрѣлы каленыа, гримлютъ сабли о шеломы, трещатъ копия харалужныа въ полѣ незнаемѣ, средн земли Половецкыи. Чрьна земля подъ копыты костьми была посѣяна, а кровню польяна: тугою взыдоша по Руской земли."[3]

Както добре показват посочените текстове, непознатите творци и на двете съчинения са успели да създадат, макар и с малко думи, силни и внушителни природни картини, свързани с военните действия. Обрисовката на картината допринася много за хиперболичното изтъкване на самите бойни действия. Тук авторите говорят не толкова за отделни лица, за техните подвизи и въоръжението им; тяхното внимание е насочено главно към явления в природата, на фона на които стават самите бойни действия. В описанието на картината по време на сражението се чува неизказан земен тътен, бойците викат, конете скачат, оръжията звънтят,

[1] Гласник, кн. XI, стр. 111.
[2] Гласник, XXI, стр. 163.
[3] Слово о полку Игореве, 1949 г., стр. 62, 63, 64, 65—66.

земята силно бучи, въздухът гърми и пр. Прилика има не само в общото очертаване на бойната обстановка, но и в употребяването на еднакви художествени изрази и фигури.

Друга една успоредица със „Словото" представлява слънчевото затъмнение, което станало непосредствено преди сражението на княз Игор с половците, от една страна, и затъмнението преди сражението на княз Лазар срещу турците при Косово поле. В „Слово о полку Игореве" четем: „Тогда Игорь възрѣ на свѣтлое солнце и видѣ отъ него тьмою вся своя воя прикрыты. И рече Игорь къ дружинѣ своей. . ."[1]

В сръбските летописи също се разказва за такова природно явление като предсказание за участта на християнските воини. Няколко летописа съдържат това известие, напр. Студеничкия, Печския и Цетинския. Цитирам го по Студеничкия препис: „Глаголют же, яко прѣдь того съмрьтию сльнце въ тьму прѣложи се толико, яко и звѣздамь въ полудьне явити се, показуе бѣдоу хотещоую по сихъ бытн."[2]

Подобни успоредици безспорно може да се открият още, като се дирят главно в съчинения с воинска тематика[3]. Без да се равняват по сила на своето художествено въздействие със „Слово о полку Игореве", тяхното издирване може да ползува науката както по историята на „Словото", така също и по историята на литературното развитие на отделните славянски народи. Изнесените тук успоредици, ако не се дължат на някакво пряко литературно въздействие, говорят за общи книжовни форми, получили разпространение между русите и южните славяни. Наличието на паралелите между „Слово о полку Игореве" и някои южнославянски произведения е важен аргумент за старинния произход на „Словото".

Боню Ст. Ангелов

---

[1] Слово о полку Игореве, 1949 г., стр. 61.

[2] Л. Стоянович, Стари српски родослови и летописи, стр. 97; Starine, кн. XIII, 1881 г., стр. 173.

[3] В. Ягич, Константин Философ и негов живот Стефана Лазаревича, деспота српскога. — Гласник, кн. 42, стр. 262—263.

МАРИЯ КОНОПНИЦКА ЗА ПЕТКО СЛАВЕЙКОВ

Мария Конопницка (1842—1910) е най-видната представителка на полската поезия през втората половина на 19 век. В народодемократична Полша творчеството на Конопницка се цени високо; то ентусиазира трудещите се при построяването на новия живот и зове за дружба между народите („Credo", „На братята чехи" и др.).

Идейното развитие на Мария Конопницка се отличава значително от идейното развитие на редица други поети и писатели от епохата на позитивизма в полската литература. Докато Хенрик Сенкевич (1846—1916) и Болеслав Прус (1845—1912) например след време застават в някои случаи на реакционни позиции и отстъпват от реалистичното изображение на действителността, то Конопницка върви все напред и към края на живота си идва до идеята за работническо-селския съюз (поемата „Пан Балцер в Бразилия".) До тази идея поетесата идва под влияние на революцията от 1905 г. Конопницка принадлежи към немногото полски поети и писатели, които приемат с ентусиазъм революционните събития от 1905 г. и под тяхно влияние още повече задълбочават своите демократически схващания и реалистичното изобразяване на действителността.

Творчеството на Мария Конопницка е богато в тематично отношение. Конопницка е авторка на множество стихотворения, поеми, разкази и драматически творби. Голяма част от тия стихотворения, разкази и поеми са реалистични картини из тежкия селски и работнически живот в условията на капиталистическия строй. С голяма сила Конопницка бичува всякаква форма на експлоатация и социална несправедливост. Разкривайки тежкото положение на трудещите се, тя иска да внуши на полското общество, че съществуващите отношения между имотните класи и бедните са непоносими и че рано или късно народният гняв ще избухне като вулкан и ще помете експлоататорите. От друга страна Конопницка демаскира буржоазията като виновник за нещастията на селските маси и на градския пролетариат и подлага на остра критика фалшивите лозунги за солидарност на всички слоеве и класи, с които експлоататорите искат да замажат очите на борещите се за социална справедливост. Вярата на авторката в социалната революция е силна и непоколебима. Характерно за Конопницка е убеждението, че поезията трябва да изпълнява високи обществени функции, че тя трябва да води борба за закрепване на прогресивното в живота, за подобрение бъдещето на трудовия народ. Тя счита за свой дълг да зове народа към борба. Творчеството на Конопницка е наситено не само с антибуржоазни, но и със силни антиклерикални елементи и настроения.

С дълбока увереност Мария Конопницка говори, че не е далеко времето, когато народите ще се разберат помежду си и ще тръгнат към

общ прогрес, „свързвайки своя съюз с кръвта си". Идеята за мир, за дружба и братство между народите намира израз в стихотворенията „На братята чехи", „Грунвалд" и др.

Мария Конопницка е една от ония майстори на полското художествено слово (тук са: Хенрик Сенкевич — „Писма от Америка", „Фаропазач", „За хляб" и др., Адолф Диганински — „Главоломно", „Клавишевски и Ружа" и „Бъдни вечер в Суперагуя", Анчиц — пиесата „Селска емиграция", сега Адам Тарн — пиесата „Обикновена работа"), които в края на 19 и началото на 20 век силно разобличават легендата за щастливия и радостен живот в Америка. Разказът „Мариана в Бразилия" и селската епопея „Пан Балцер в Бразилия" са остра критика на тази легенда; те разкриват ясно и на широка основа експлоататорския характер на американската буржоазия.

Характерно още за Мария Конопницка е и това, че тя не се ограничава с разработката на мотиви само из полския живот, а черпи материали и от историята и живота и на други народи. За своите произведения Конопницка избира събития и лица, които характеризират борбата на прогресивните сили срещу силите на реакцията, на мракобесието. Такива са например стихотворенията „Страници из бележника", „Ян Хус", „На братята чехи" и др. Такова е и стихотворението „Петко Славейков". И във всички тия случаи полската авторка е на страната на прогреса и борещите се за новото в живота.

Между П. Р. Славейков и Мария Конопницка има нещо общо. Демократизмът и хуманността, съчувственото отношение към широките народни маси, вярата в победата на справедливостта, схващането за ролята на поезията и на поета в живота — ето общите черти и на двамата. Тези именно страни от живота и творчеството на Славейков ще да са привлекли и вниманието на полската поетеса.

За живота и творчеството на Петко Р. Славейков Мария Конопницка ще да е научила от полската преса и от ония статии и книги за България, които се печатат в Полша през последната четвърт на 19 век. А интересът на поляците към нашата култура и литература по това време значително нараства. След освобождението ни от турско иго в България идват редица поляци (кореспонденти, инженери, техници, културни работници), които дават в пресата сведения и бележки за нашата страна. Не е изключена възможността Конопницка да се е научила за делото на Славейков и от чуждата преса, тъй като тя прекарва дълго време в чужбина.

Както и да е, трябва да се подчертае, че сведенията за Славейков, с които Конопницка е разполагала при писането на стихотворението „Петко Славейков", са били много оскъдни и от общ характер. Само така може да се обясни липсата на конкретност в стихотворението. В други стихотворения от този род, гдето авторката разполага с повече материали, тя е много по-конкретна.

По всяка вероятност Мария Конопницка ще да е написала стихотворението си „Петко Славейков" във връзка със смъртта на поета. За пръв път то се публикува през 1898 г. в „Tygodnik Ilustrowany" („Илюстрован седмичник"), I, стр. 406, с подзаглавие „Z cyklu: Drobiazgi z podróżnej teki" („Из цикъла: Дреболии из пътната чанта"). След това стихотворението се отпечатва в стихосбирката „Nowe pieśni", стр. 99

(„Нови песни"), издадена във Варшава през 1905 г. В събраните съчинения на Конопницка („Poezje", т. VI, стр. 90—92), започнали да излизат през 1915 г. под редакцията на Ян Чубек, стихотворението също е поместено. Тук, на стр. 293—294, са дадени и редакционните издания. Стихотворението е поместено и в „Wypisy z literatury polskiej XIX—XX wieku" („Христоматия по полска литература през XIX—XX век"), ч. I (Москва 1952, стр. 403—404). Текстът е даден по изданието на Ян Чубек.

Стихотворението „Петко Славейков" е преведено и на руски език. Обнародвано е в издадените през 1950 г. в Москва избрани съчинения на Конопницка: Мария Конопницка, Избранное. Москва 1950, стр. 280—282.

Даденият по-долу текст на стихотворението „Петко Славейков" е по изданието на Ян Чубек. В българско издание това стихотворение се явява за пръв път тук.

PETKO SŁAWEJKOW

A z rodu to ja pastuch był
Na siwej, na płaninie,
Tam, gdzie w sto jasnych, drżących żył,
Siklawa w niże płynie.

A widać stamtąd ziemię precz,
Jak Pan Bóg ją położył
I jak jej srebrny morza miecz
Na przestwór pierś otworzył.

A z rodu to mi dał już Bóg
Pilnować owce bure,
A oko mieć u gwiezdnych dróg,
A serce trzymać w góre.

I patrzył ja się w cichą noc,
Jak gwiazdy chodzą niebem,
A zemdlał w dumkach — to znów moc
Tym czarnym krzepił chlebem.

I patrzył ja się w całą ziem
Do wnętrza aż i do dna...
A teraz, oto, wszystko wiem,
Czem cierpi, czego głodna...

Aż zerwał mi się w duszy ptak
Do pieśni i do lotu
W nieobsiężony okiem szlak,
W przepastny szlak zawrotu.

Lecz jam go trzymał, co miał sił,
Za wielkie, drżące skrzydła,
Co tak mi niemi w piersi bił,
Jak orzeł bije w sidła.

— A zmierz-że pierwej, ptaku głos
Z tą burzą piorunową,
To zaś wypuszcze cię na los
I pieśni dam ci słowo.

I zmierzył z burzą głos swój rad,
Gdy biła w gromy sine,
Biorąca z moich trwożnych stad
Ognistą dziesięcinę.

Puściła burza trzask i grom
Przez turnie, przez uwroty,
A on zatrzasnął krzywdy dom,
Jak piorun krwawo-złoty.

Zmroczyła burza nieba szmat
Tuczami, hen, czarnemi,
A on zamroczył cały świat
Ogromnym smutkiem ziemi.

I rwał się teraz w bój i w lot,
Na życia nawalnicę...
Lecz jam go trzymał, aż mi pot
Smiertelny zrosił lice.

A zmierz-że pierwej skrzydeł szum
Z tą wielką nocy ciszą,
Kiedy się gwiazdy bożych dum
Nad światem zakołyszą.

I stulił końce drżących piór
I w pierś mi puścił dreszcze...
Szeroka cisza szła od gór,
Lecz on był cichszy jeszcze.

Zakołysała cisza staw,
Szuwary hen i wrzosy...
Lecz on z niej dobył szepty traw
I srebrny pacierz rosy.

Zakołysała cisza bór
W sen martwy i w sen głuchy,
Lecz on z niej dobył westchnień wtór,
Przy którym łkają duchy.

Zakołysała wszelki dźwięk
I z blizka i z daleka...
Lecz on z niej dobył wieczny jęk
Jęk ziemi i człowieka.

A wtedym puścił kraje piór:
— Leć, ptaku mój, w spokoju,
I pieśń wzleciała z naszych gór,
Pieśń bólu i pieśń boju.

Руски превод

ПЕТКО СЛАВЕЙКОВ

Я родом сам из пастухов
С пустынных горных склонов,
Где сотней светлых ручейков
Бежит родник студеный.

Земля видна мне с горных плеч,—
Как разлеглась широко,
Как море в твердь вонзило меч,
И как ей грудь рассек он.

С рожденья предписал мне бог
Стеречь овечье стадо,
Душой средь звездных жить дорог,
Дышать небес отрадой.

Привык я ночью наблюдать
Движенье звезд по небу,
От дум слабея, подкреплять
Себя засохшим хлебом.

Я слушать грудь земли привык,
Глубин ее все звуки,
И понимать ее язык,
Мечты ее и муки.

Мне птица разорвала грудь,
Чтоб мчаться с песней страстной
В необозримый глазом путь,
Стремительный, опасный.

Я удержал ее с трудом,
Сам ею окрыленный.
Она мне била в грудь крылом,
Как в сеть орел плененный.

— Свой голос, птица, соизмерь
Ты с бурею суровой.
Тогда я дам тебе, поверь,
Власть песенного слова.

И соизмерила она
Свой голос с бурей зычной,
Что, громмом вооружена,
Из скал брала добычу.

Низвергла буря грохот, гром
На горы и дубравы.
А птица в мир, объятый злом,
Бьет молнией кровавой.

Затмила буря неба ширь
Тревожных туч толпою.
А птица весь затмила мир
Земли седой тоскою.

И вновь из рук рвалась в полет
На битву с бурей жизни.
Я так держал ее, что пот
С висков смертельный брызнул.

— Ты соизмерь воскрылий шум
С великой тишиною,
Когда созвездья божьих дум
Дрожат над тьмой земною.

Ко мне приникнула она,
Как будто и не дышит.
Средь гор застыла тишина,
А птица — тиши тише.

Тишь убаюкала тростник
Над гладью вод сребристых.
Слух птицы в шопот трав проник,
В молитвы рос лучистых.

Тишь убаюкала леса —
В них все мертво и глухо.
А птица эхо голоса
Поймала чутким слухом.

Тишь убаюкала вдали,
Вблизи, везде все звуки.
А птица слышит стон земли
И человечьи муки.

Пустил я птицу на простор,
Под небо голубое.
И песнь помчалась с наших гор,
Страданья песнь и боя.

Куйо М. Куев

ПИСМА ОТ П. Р. СЛАВЕЙКОВ

Кореспонденцията на Петко Славейков е била голяма и разнообразна. През своя бурен, изпълнен със странствувания живот българският народен поет е кореспондирал с многобройните си приятели, с ръководители на обществени и политически организации, със семейството и роднините си. Неговите писма са неповторими документи за епохата на Българското възраждане. В тях той искрено и непосредно е разкрил своя горещ темперамент, хумор и народна мъдрост, всеотдайност при изпълнение на своя обществен дълг. Славейков почти не е писал делови писма. Той сам казва на Спас Вацов в едно от обнародваните тук писма: „Веднъж вече тъй или инък като се осетих, трябваше да Ви се обадя, да Ви пиша нещо, а туй е то работата, че е лесно да се осетиш за човека, а е мъчно да му изкажеш осещанията си, без това пък, като че нищо не си писал, никаква длъжност не си изпълнил."

Досега кореспонденцията на Петко Славейков не е издадена изцяло. По-голям брой писма са обнародвани на няколко пъти: от проф. В. Златарски — „Материали за историята на Българското възраждане", в Сб.НУНК, София, 1898, кн. XV, с. 1—32; Пенчо Славейков — „Писма на П. Р. Славейков", в Сб.НУНК, София, 1904, кн. XX, стр. 3—216; проф. В. Златарски — „Писма на П. Р. Славейков от 1857 до 1858 г.", Българска мисъл, III, 1928, кн. 5, с. 323—333; Христо Гандев — „Писма на П. Р. Славейков и А. Шопов по Априлското въстание", Исторически преглед, г. II, 1946, кн. I, с. 107—113.

Поместените по-долу шест писма засягат различни периоди от живота на Славейков от 1863, 1881 и 1886 година. Въпреки че те са отправени към различни лица и ни разкриват различни събития, отношения и интереси на народния поет, те са свързани помежду си с една основна връзка, която обхваща всички мисли, мечти и дела на поета — беззаветната му борба и гореща обич към угнетения български народ.

Писмото до Никола Михайловски се пази в Държавната библиотека „Васил Коларов", БИА — IIВ 6770, дописките за в-к „Съвременник", пак там — IIВ 6769, писмата до Спас Вацов се намират пак в ДБВК, БИА, ФСВ, Г26 и Г29, писмото до министъра на народната просвета — ДБВК, БИА, IIВ 922, писмото от 9 юни 1863 г. се намира в Арх. ПРС, п. XXII, а писмото до Стефан Стамболов се пази в музея „Петко и Пенчо Славейкови".

Петко Р. Славейков до Никола Михайловски

От Джумая за Цариград
1863, юни 3

Любезний приятелю
г. Н. Михайловски[1]

Едвам сега ми падна време да се отговоря вкъсом на Вашето през марта йоще пратено писмо, в което Ви ми излагате причините, по които сте приели редакторството на „Советника"[2], пътят, който ще следувате на това поприще, желанието, за да ви бъда кореспондент и да Ви пращам понякога стата връх нещо, и в което най-после давахте ми свобода да Ви излагам мнението си искрено върху вървежа на „Съветника". Ето какво има да Ви кажа за всичко това.

Причините, по които приимате редакторството на „Съветника" правят почест на духа и на сърцето Ви. Български народ при многото други задължения към Н. П. брата Ви[3] има да му благодари и за това, че той е пак причина дето да се види и с един добър редактор снабжен единственний негов орган; защото аз вярвам, че без неговото желание Вий не приемвахте този труд на себе си. — Пътят, по който ми пишехте, че ще следувате и който виждам че следувате до нине, въпълно одобрявам. — За статии да Ви написвам понякога, сега за сега не мога да Ви се врека; защото освен многото ми работа в училище, то тука имам и заръчана работа, която съм принуден да работя да си помагам на масрафите. Колкото за къси дописки, понякога може би; но Ви знайте, че аз обичам да пиша малко силно, а вестникът Ви по началата си гони умереността, и мене като ми е твърде малко времето гледам да не би че напразно се трудя, без да хващат дописките място. Аз захвалям на смотреливостта на редакцията и одобрявам умереността, но по духът си никак не мога да се съобразя с тези начала. Като взема да пиша, виждам че ми е много мъчно да бъда умерен. То се види от една страна да е а ш л а м а[3], но от друга е и дълбоко убеждение. Сърдят се някои, порицават, мъмрат и охулват злъчливите дописи, но каквото и да казват, аз съм на мнение, че за много време йоще перата ни трябва да бъдат жестоки към растлението и разврата, към своекористието на кметовете и към раболепството на народа.

За вървежа на вестника не знам какво да Ви кажа. Не се вярвам, но види ми се някак че слабо и халтаво отива. Не мога да Ви се изразя именно в кое се състоят недостатките му, но все ми нещо тъй не е до т а м а м. Не знам думите е д н о о б р а з е н, б е з ц в е т е н, мязат ли да се рекат за него. Политическият преглед от крайния край и до нине много зажюмял ми се види. Кога тъмен и невразумителен като за читатели българи, кога сух и пустал като боб на опарки. Не казвам за материала, но за изложението, на̀ как ми иде тъй като че не може да заинтересува читателите, види ми се като ангария работа — писателят сякаш че не е българин и невещ в български живот, пише някак като не за българи прости

а много по-малко като за българи четни. Кога се случи пък превода на български да не е прегледан от Вас, политическия преглед е досущ безвкусен. Вашето перо понякога върху въпроса блеснова като светкавица из между облаци, но и пак се загубя и мрак и тъма в „Съветника". Статията „Гръцката проповед", за която аз мисля да е братова Ви, доста е интересна. Вън от това, другото в „Съветника" не ме благодари, че между другото и язика е неравен и нечист. Туй го размислям аз от де става че е тъй, но изобщо Вас окривяват.

Тези забележки върху „Съветника" Ви правя не за да Ви се посоча, че и аз разбирам нещо, но колкото да Ви покажа, че доброто Ваше име ми е свидно. И друго пак да си заема, за да мога да поискам и аз от Вас нещо то. Вий може да сте дозели, че аз приех на себе си редакторството на „Гайдата"[4] и първия лист тез дение трябва да излезе. Моля Ви се щом го видите и прочетете да ми съобщите Вашето за него мнение, без да щадите ни най-малко самолюбието ми. Ви знайте, че аз нямам даже никакво понятие за този род списания, не съм и виждал такъвиз списания на други някой европейски язик, но отивам тъй на приумица, затуй искам наставление от Вас.

Не рачете ли ми изтълкува що знаменува този (в 10 брой на „Съветника") член български въпрос, наместо да чуем нещо за деянията на комисията подир празниците, появението на този член в този дух очудва ме. Явете ми также и на какво се решихте, ще ли си останете на редакторството или мислите да се връщате из България. Аз мисля, че за народа ще бъде ползователно Вашето в Цариград заселяване, но за Вас кое е и по-добро не зная. Мене ми хареса Джумаята[5], и ако се приучи сопругата ми на тукашния живот, кажи че мога да остана за винаги. За приуготовителен учител аз взех Ваший ученик Георгий Атанасов и надея се от този момък със време да излезе един добър учител. Взаимният ми учител много се пропи и го извадихми. Преди 5 дена проводихме в Елена двама хора за един взаимен учител и певец. Дичо Ваш по панаиря беше ми поменал да му намеря едно място; писах до него, ако приема, да дойде с 4500 гроша пръв хак. Хората не са се върнали още и не знам кого ще ми доведат. Спиридон отиде в Русчук за учител. Аз много се мъчих да склоня гражданите тук да го приемат, но не би възможно, постарах се и в Търново дано го настаня и там не би, и трябва да Ви кажа — поведението на този момък не му прави почест. — Поръчвайте ми смело, в което виждате, че мога да Ви послужа и бъдете уверен, че ще се мъча доколкото мога да Ви пригодявам.

Ваш П. Р. Славейков

Любезни приятелю![6]

Откак се разделихме от Свищов във време оно какво бе причина що до сега не сме си писали, ако би да ме попита някой, не мога да се оправда, че не знам Ви какво можете му представи за извинение. Не мога да кажа, че е до толкоз от немарение, но

ще река колкото за мене си, че ний като искахме да оправим хорските работи, общите, народните да кажем, забъркахме нашите и сега е мъчно да дойдем на себе си, и туй на е докарало на този хал сега да нямаме време от залиси и за приятелите си да попитаме. От то време до нине очите ми са почернели да работя и дене и ноще, за да си поправя финанциите и да наредя дома си. Слава богу, днес мога да кажа, че съм свободен до толкоз да мога да се свестя за приятели, да се разберем барим кой на къде е. Мене ме искара честта ми от шест месеца насам в Ески Джумая да бъда учител, и с друго не мога да Ви се похваля, освен с още един син от представителството насам. Градът е добър и гражданите добродушни, и за чудо между българите понастоящем съгласни, но сам си съм, брайно, търговци добри доста, но хора образовани няма, и това ми е малко тежко, но от друга страна се утешавам, че ме барим слушат за всяко добро и общополезно дело. Тука правят днес едно училище, което го няма никъде по България, за училищата си предстояват днес със една удивителна ревност. На мене плащат 12 хиляди гроша и освен мене държим още трима учители в едно училище. Взаимния ни учител само, който трябва и да е певец в черквата днес според пропиванието си принуждава ни да търсим други и за туй сме принудени да пишем в града Ви и да Ви молим ако се намерува някой псалт да ни проводите. Ако бъде сладкогласен някой да го харесаме, може да му дадем до 6000 гроша, ако ли бъде посред колкото за неволя до 4000 гроша може да му дадем и за в училището като взаимен учител ще има от тука помощник. Ако има някой да се надее на себе си, нека има настоящето ми като условие и да заповяда да дойде, ако му не ареса да остане, аз се обвързвам чрез настоящето да му платя масрафа за насам и нататък. Умолявате се прочее, драгий мой друг, от страна на всички граждане, да се постараете, да разпитате в града си дано да ни намерите един певец и да ни проводите. И най-после, ако не можете да намерите други някой по-достоен, тогаз да проводите да повикате едно момче от Трявна, което е певец на чуката на черквата, да му дадеш приключеното и да се постараеш за изпровождането му до в Русчук, до капитан Лукова писар Костаки и той ще има грижата да го изпроводи до в Джумая. Но забележи, че то трябва да бъде потайно от махалените на чуката, които може да го не пуснат. Ако ли има други някой по-достоин от него, то повече ще останем задължени на избора Ви.

След това което се надееме, че за хатъра на приятеля си, и за любов към рода си ще предстоите да го свършите и колкото по-скоро можите да ни отговорите. Идем и за друго да Ви молим. Градът ни има нужда от един добър доктор. Имаме до нине двама цинцари бозаджии, които освен що глобят хората и ги морят, но и инък е обидно за народното ни честолюбие, за туй искаме един доктор българин. Ако да не бях чул, че Ви сте се оженили, аз смело можех да Ви поканя да дойдете в Джумая. Тука един добър доктор най-долу може 10—12 хиляди гроша пари в годината да докара, а между това масрафите са по-долни. Може и до 5000

гроша сигурни на няколко къщи да му подпишем: ако такъв някой българин доктор познавате, препоръчете ни, ако ли Ви сами можете да ходите, сторете да пододите да се разходите до къде нас.

За всичко това отговорете ни чрез Русчук през гореписаний и за по-сигурност на писмото — подписвайте го до Хаджи Илия Хаджи Марков или до братя Бърневи в Джумая и аз ще го получа без друго.

Здравей и не забравяй твоя от млади години приятел

9 юни 1863
Ески Джумая

П. Р. Славейков

КОРЕСПОНДЕНЦИЯ НА „СЪВЕТНИКА" Търново, 10 май 1863 г.

Гръцкият тука владика, сѐ уж го не рачат и го пъдят, и той сѐ се оплаква, че нищо не му дават и нищо няма, а туко-речи всяка поща изпровожда групове за Цариград, и хората му с торбите разнасят бешлиците да ги оменяват на лири.

През велики пости, когато стана събрание от епархиотите на Търновската митрополия, решило се беше уж да му дадат пътя, и хора провождаха да му кажат да си иде отдето е дошел. Но светиня му, колкото за отхождане вкарцуня се и се умълчава, а от друга страна непрестанно работи и сякак се мъчи да развращава хората, да добива привърженици и да притеснява народа.

Благодарение на гърците владици и на политиката им, българите никога не могат да се намерят съгласни на нещо. В самото Търново, и в разни места на Търновската епархия, гражданите са разделени на две и три партии, които в противодействие една на друга поддържат се от владиката, тъй що никога не угасват, всякога една от тях е негова, от това действува и в негова полза.

Партиите по нас винаги са за кълбото на чорбаджийството, и чорбаджиите партизани никак и не сматрят на владиката като на черковен началник и духовен наставник, но по званието му знаят го за миилет-башия[1], а по занятията му имат го за мюзевир-башия[2]; за туй и никога не отиват при него нещо за черковни питания или за духовно наставление, но ходят само и само за политически интриги, и той от сѐ сърце и със всяко благодарение служи на страстите им, и чрез влиянието си пред местните власти съдействува им да си изпълнят ината и да се съсипват един други.

Таквиз като са днес длъжностите на гърците владици в България, разумява се, че на според пастирските техни грижи, и стадото, което е останало да ходи на тяхната кърма и паша не се състои освен от няколко властолюбци чорбаджии и от няколко ценгубци мекереджии. Но владиците и на тях са благодарни, защото през тях те могат да подкладат партиите, а през насилството на партиите да се държат и да властвуват над българите. Тъй със силата на партиите се държи Григорий и днес в Търново и владикува не за назидание на едно словесно стадо, но за светската

потреба на няколко чорбаджии, които като гледат само на своите каприции, по-нататък не щат ни да знаят че Григоровото в Търново пребъдване е гибелно за цял български народ. И на тези-то чорбаджии, като се надее Григорий струва си углушки на това, което му се от народа напява, и колкото може гледа да скуби от дето докачи и да плени както може.

Таквози е, господине редакторе, състоянието на владишките работи изобщо за в Търновската епархия. Частно пък, само за в Търново, което мога да Ви забележа, е това, че учители няма и училищата са затворени. Ако да питаш тукашните граждани защо е това, ти всякакви отговори има да чуеш, но от всичко, ако избереш, ще извадиш, че и на туй главна причина е пак гръцкият владика и неговата опашка, тоест партиите.

За да потвърдя това, което ще кажа, аз приканвам читателите да метнат очи върху състоянието на училищата в България, там дето няма днес гърци-владици, и дето ги не месят в училищните разправи, и там пък дето има гърци-владици или тяхна партия. Най в цветуще състояние са днес училищата в Пловдив и в София, в Шумен и в Ески-Джумая в единствените епархии, които можаха да се отърсят от фанариотския пъздер, после вървят училищата в Русчук и в твърде малко още някои градове, дето гърците-владици нямат никаква смеса в училищните разправи, ни сами те лично, нито тяхна някаква партия. Напротив, де са училищата в най-бедно състояние— там дето още гърците-владици владеят. В Силистра учителите ги бият и ги сюрдисват, и училищата стоят затворени. В Търново на учителите не плащат и учители не стоят. От там насетне пресметнете и другите училища, навсякъде по България и Ви ще видите как върви работата.

В Търново след изпъждането на Неофита, когато гражданите бяха поели сами да се стараят за учебните си заведения, то училищата им бяха първи в България по наредбата и устройството. Настани ли се Григорий в Търново, сполучи ли да подчини неколцина на влиянието си и училищата удариха назад. Първото добро, което Григорий направи на Търновските училища, беше дето затвори едного от учителите, второ дето настоя да се бият за него по-първите ученици, да се обезчестят и да се изпъдят от училищата; трето да пресекнат доходите на училището и да се принудят учителите по един по един да напущат. Григорий можеше белким и друго някое таквоз добро да изкара за училищата, но превари го черковния въпрос и пресече му прямия път на намесването. Но и туй което извърши, то беше вече доста. Гражданите се отрекоха уж от Григория, но никак не можиха да преодолеят неговото влияние. Неговите привърженици работят за него. На колко пъти търновчаните са предприемали да си наредят пак училищата, но винаги той е сполучал да унищожи предприятията им. От две години насам търновчаните не могат да дойдат на едно място и учители да ценят. Едни не щат владиката на събранието си, други не щат събрание без владика и никак не могат да се споразумеят да си турят работата наред. Карат се за владиката, а училищата теглят. Учителите учеха непазарени и никой като няма да са понегри

да им се дадат пари, най-подир и те напуснаха и училищата се затвориха.

Събранието от епархиотите, дето стана през велики пости, може да кажем даде един край на препирните за владиката и надежда имаше, че сега барим ще се споразумеят търновчаните да си наредят училищата. Но пак не би. Григорий сполучи да метне друга меча кожа на сред, да се давят пак с нея. За да шашардиса работите и да спечели време, Григорий изработи да се заловят с чорбаджията си. Училищата останаха назад и сега чорбаджията разправят. Защо го пъдят и защо не могат да го изпъдят, не зная, зная само, че ни един няма да се свести за училищата. (Като имат владика и чорбаджия, учители за децата им защо им са?)

Ще се чудят белким някои и ще питат как са докарали тъй търновчаните, че училищата им се бъркат от владишките и чорбаджийските разправии и как иде тъй, че уж владика и чорбаджия пъдят, пък училищата запустяват. На туй да им отговорим друго не знайми освен, че туй го тъй докараха адските пружини на гръцко-фанариотската политика. Не са ли туй те пак онези граждани търновски, които бяха и преди четири години на работа? Не с тяхните ли грижи и старания училищата цъвтяха? Защо се оставиха да се уловят в примките на смиреномудрият старец на господина Юаниди? Защо тъй развращават гърците-владици българския простодушен народ? И тъй ревностните желатели на просвещението в Търново сега под ръководството на грък-владика не само че училищата забравиха, но взеха да показват даже и мръсни посегвания за посвояването на училищните притяжяния и за унищтожението на единствените му доходи. Не знам вече до кога да се чуват тези неприятни гласове за българите, че най-повече за в Търново.

Но от това, което до тука говорихме, не трябва никой да изважда, че в Търново няма живот от нашата народност, че няма в него хора, които да знаят за народна гордост, че няма в него сърца, които топло да туптят за своята народност. Всичко това го има в Търново и в доста голям брой. Но за жалост там още върлува гръко-фанариотската чума между по-първите хора и няма кой с добър пример да поведе желателите на успеха към народни и общополезни работи. Сега вече много други градове и места, които населява наший народ с достойния си труд взеха да заслужават, за да се отличават. Но Търново има на себе си много и много по-важни обязаности. Търново има по-грамадна сила в себе си. На Търново самото положение излага го да се тури начело на българщината и той град трябва да се тури, ако ни е драго и ний веднаж по-засилено да тръгнем напред. И той трябва да се тури, не толко за в интереса на самото Търново, но в интереса на целия наш погаснал и безцентрален народ. Днес за днес това никой не ни го отрича. Но трябва да вървим постоянно напред в започенатия вече път. Нека напуснем и нека се отстраним от всяка нискост и ничтожност.

. . . . . .

Господине Михайловский,

Не ми се сърди, че до сега не можах да Ви се отговоря и да Ви напиша нещо. Гаалета, братко, и заказана работа ме е възпирала. Но аз никога не ще Ви оставям без дописи, когато намеря време.

Ваш неизменний П. Р. Славейков

13 май Ески Джумая

* * *

През м. юни 1863 г. Славейков е учител в Ески Джумая, където работи близо една година. По това време той води ожесточена борба с гръцкото духовенство и чорбаджиите, които осмива в „Нова мода календар". Ето защо трудно било да си намери учителско място в по-големите градове на страната. Като участник в църковната борба на страната на „младите" в Цариград не го искали. Славейков се възмущава от отстъпките на българските представители в Цариград, които се съгласили с години да водят преговори върху изработените от българска страна осем точки за разрешение на черковния въпрос. Израз на неговото схващане за това, как трябва да се води черковната борба по това време е както публикуваното по-горе писмо до Н. Михайловски, така и дописката до в. „Съветник", която не била поместена, защото не отговаряла на програмата на вестника. Писмата на П. Р. Славейков до Никола Михайловски разкриват Славейкова като критик, показват отношението му към езика, на който тогава се списват българските вестници. В него има и ценни данни около началото на в. „Гайда".

1. Никола Михайловски завършил историко-филилогическия факултет в Москва. През 1849 г. бил учител в Елена. При него се учил Славейков. Чрез неговата библиотека поетът се запознава с произведенията на големите руски писатели. Славейков обичал и уважавал своя учител. В черковната борба, в която Михайловски взел дейно участие, както и по-късно, той стои на реакционни позиции. Никола Михайловски е баща на поета Стоян Михайловски.

2. Вестник „Съветник" започнал да излиза в Цариград през м. април 1863 г. под редакцията на Н. Михайловски и Т. Бурмов. От м. септември 1863 г. до края на своето съществуване — 1865 г., той бил орган на умерените дейци по черковния въпрос в Цариград. Вестникът отразява разбиранията на чорбаджийско-търговската класа с русофилски тенденции. (Вж. Д. Косев „Петко Рачев Славейков, обществена и политическа дейност". Годишник на Соф. у-т, 1947 г., с. 83.)

3. Брат на Н. Михайловски е Иларион Макариополски.

4. Въпросът за началото на в. „Гайда" досега е донякъде неизяснен, тъй като Р. Славейков в биографията на баща си пише: „Успоредно с превода на Светото писание, баща ми продължаваше публицистичната си дейност с издаването на в. „Гайда", началото на който датира още от Трявна и после продължи в Ески Джумая" (Рачо Славейков „Петко Рачов Славейков, очерк на живота му и спомени за него". 1927, с. 27.)

В своето изследване „Петко Рачев Славейков" проф. Д. Косев пише: „Според Иван Славейков и Рачо Славейков първият брой на в. „Гайда" бил приготвен за печат още в Трявна. Наскоро след това

П. Р. Славейков се приместил в Ески-Джумая, *откъдето продължавал* (к. м. С. Б.) да редактира вестника, като изпраща материалите за печат в Цариград до 14 брой включително". Разбира се, съвсем допустимо е някои от материалите за вестника да са били готови още в Трявна, където може и да е бил замислен вестникът, но неговото окончателно оформяне и редактиране е станало именно в Ески-Джумая, което потвърждава и това писмо.

5. Рачо Славейков пише в спомените за баща си: „Животът в Ески-Джумая, един приемуществено турски град по него време, беше много затворен, дори тежък. Баща ми, който бе навикнал да живее на открито и да прекарва време с весела дружина, беше много изолиран, па и отношенията му с училищното настоятелство не бяха до там добри." (Вж. Р. Славейков, „Петко Рачов Славейков, очерк на живота му и спомени за него". 1927, с. 25.)

И в двете писма, които обнародваме от това време, личи, че Славейков е бил доволен от работата си в Ески-Джумая и дори ако се приучи съпругата му, имал намерение да остане завинаги там — нещо съвсем несъвместимо с неговия неспокоен, борчески темперамент. По-вероятно е, че Славейков е напуснал Ески Джумая поради това, че там бил сам и образовани хора нямало. Освен това трудно било в това малко и изолирано градче да се издава вестник.

6. Не ни е известно към кой приятел се обръща Славейков. Ясно е само, че по това време той е бил в Търново и се е занимавал с лечение на болни.

7. Заедно с писмото до Н. Михайловски публикуваме и една неизвестна дописка на П. Р. Славейков до в. „Съветник", където тя не е била поместена.

Трявна, 25 юлия, 1881

Две писма до Спас Вацов

Байно Вацов,[1]

Ви може и да се изосещате за Вашия някогашен другар (да не кажа приятел да Ви не нанеса някаква бела), но Ви и нямате някоя нужда да се сещате; и аз мога да кажа, че нямам някоя особита нужда от бившите си другари, но затънтен тука дето имам много причини и доста време да живея в спомени, неволно си спомням за много неща, между които се осещам за някогашните си другари, а че и за Вас, байно, когото в предпоследне време бях изгубил из очи. А право да ти кажа, ако не беше кумът ми Йончев да ме подсети за Вас, аз нямаше и да се осетя, но веднаж вече тъй или инък като се осетих требваше да Ви се обадя, да Ви пиша нещо; а туй е то работата, че е лесно да се осетиш за човека, а е мъчно да му искажеш осещанията си, без това пък, като че нищо не си писал, никаква длъжност не си изпълнил. Дохождам до заключение, че както има пости и велики пости в религията, така трябва да има пости и в политиката. Ако българинът като християнин намерва храна в копривата и пресолът, защо и като политикер да не намери удоволствие в безсодержателни писма и особено в дните на покаянието си?

Не се стряскай, аз няма да те туря в изкушение да те питам и да те карам да ми отговаряш какво има по София, какво правите вие там и как отивате. Сам аз често се намервам умствено между Вас и кръгът на нашите политикери, вслушвам се в техните разговори, съвети и мъдрувания, вгледвам се в техните дела и предначинания и какво видя? Какво чувам? Детинско незнание блъскане о едно и друго мнение и по-нататък пръскане на гадни улични псувни в сметка на други и на мръсни борделски подсещания за собствена сметка... Това не е ли? Тогаз що ми трябва да ми казваш онова, което зная. Ако ли има друго, по-съществено, вярвам, че ти сам ще ми се похвалиш. Но ако няма със що да се похвалиш, защо да те карам да се насиляш да измисляш и да ме лъжеш с онова, дека не е било и дека не че да биде.

Тъй също се не бой, че и аз от тука ще ти пиша нещо да те компрометирам. Да ти се оплаквам не ща. Ще ти кажа просто:

работата без пари е студена,
но жестокостта ми не е сломена.

Вън от този тесен и скучен делокръг, работата ми е много наред и задоволен съм: ловя риба, гоня зайци, които няма никога да хвана, защото съм охромел веч, храня се по-малко с месо, а помного с червен боб и косат, пия студена вода или кисело вино, а в меланхолическите си припадки понякога вечер, понадрънковам се с хубава тревненска сливовица, която има тая добрина, че по-малко ми вреди от софийската политика, а при това ме прави по-весел и позволява ми даже под старости лет да си попевам:

а без тебе яр мой свете,
тук за мене мрачен свет е.

Тука в тая моя пуста Трявна, няма ни поща, ни телеграф, но аз все пак намервам лъжливи и превратливи газети да чета и да вземам повод да преговарям миналото, и знаеш ли, мой байно, до какво достигам? Не бих го казал другому, но на Вас ще го кажа, защото сте млад и трябва да преуспеете. Преди всичко трябва да испечете добре политическата наука, която се състои в умението: да оправдаваш колкото можеш по-безсъвестно собствените си погрешки, да разхубавяваш грозотиите си, да даваш невинен облик на непочтенството си и да извиняваш собствената си умствена пустота, а в същото време да гледаш да стоваряш всичките криви дърва на другиго на гърба, тъй що лесно да ти е да обвиняваш и обтъжаваш противниците си като разорители и опропастители на Отечеството си... Но извинете, байно, аз забравих, че ми е забранено да учителствувам и недей казва никому че съм давал уроци, аз сбърках...

По-главните ми занятия са: преписвам си пословиците, когато другите си броят паричките, пиша там някакви си истории помалко историсани, а по-много масторисани, а кога ме прихвани старата ми болест, пиша и стихове таквиз недописани и недостишени, за които да ти дам да си съставиш понятието:

I

Гледам редом джигри гробье
и камънье неми гробни
край гробьето черни робье
черни робье неизробни. .
Туй е майка България
отървана от Росия
разорвана от Европа
и направена на гропа...

II

Добруджа е продадена,
продадена и безплатно.
Пиротско е отдадено
отдадено безвъзвратно...
Горка равна Румелия
цяла от нас отдвоена
за по-тежка поразия
ощ'повторно раздвоена:
една част е уж свободна,
с управия пол-народна
под сенката на султана,
като жъртва недоклана.
Друга част е пълноробска
вепро-турска, гръко-попска.

Ами оня ъгъл оня —
Наш'та кутра[2] Македонья
поломена и брошена...
до вдън земя нагнетена...
А пак майка България
в друга тежка олелия...
От Росия избавена,
от Росия оставена
на несвесни чиновници
политички расколници
да я мажат, да я гладят
да ѝ с клечки очи вадят...
(перо не се хлъскай, че те счупвам!)

III

Ох, изпърво лошо беше
на турците бехме роби
злострадание кипеше...
Със свобода ни бог сподоби
сдобихме се с ново нещо:
Земята е божем наша,
управата чужда каша,
смешение, но вонещо....
ний пилци сме, турско—квачка,
а Росия—кудкодячка.
На всички сме подиграчка
На раздори плен и плячка.
. . . . . .

Но стига толкоз; целта ми е постигната, аз ти наговорих много без да ти кажа нищо. Показах ти най-големия си морафет, как се пишат безсмислени стихове и безсодержателни писма. Сега прощавай. Поздрави г-на министра и кажи му, че чакам отговор.

Вашът

П. Славейков

Побратиме Вацов,

Вчера се завърнах в Пловдив, бях в Хасково и в източните страни на Родопите, от тамо през Ямбол в Котел да изуча особеностите и на котленското наречие и по биографически някои справки за Софрония, Богориди, Берона, Кипиловски, Неофита Хилендарски, Раковски, Кръстевич, както виждате всички деятели по възраждането на българите и само от Котел, мога да кажа, че доста материал събрах и по языка и по биографиите, нещо което не намерих както се надеях по източните Родопи. От Котел мислих да ида в Шумен и Сърт-Кюйлери, дето в някои села наречието в някои случаи се среща с трънското и пиротското, но от една страна парите ми бяха намалели, а от друга да не дам повод, че ходя по агитации и да раздразням патките, завърнах се през Сливен, Нова и Стара Загора, през Чирпан в Пловдив. Щеше ми се да се завърна в София и особено за по великден, според както бяхме приказвали дано да идем къде Цариброд и Пирот, но както виждам трябва да остана най-малко барем две недели в Пловдив, за да приведа

няколко в ред пътните си бележки, които като мине време се забравят, главното, а друго, че син ми най-малкият, е тежко болен и не може да се пренася, пък мене ми се иска да се пренеса вседомовно в София и тъй реших да остана в Пловдив да правя великдена и подир великден да се завърна в София. За това, аз ще ви моля да се разпоредите някак да ми се прати за март месец платата в Пловдив, ако имате средство за това, ако ли не, да ги платите тамо на сина ми и аз от него ще ги прибера, защото по великдан не може без пари. Ще се ползувам от бавенето си тука да ида още в едно-две села в Родопите. Като разправите горе-долу това що ви пиша г-ну министру, имайте добрината да го помолите от моя страна да се осведоми дето трябва и както трябва за моето и за напред оставание или не в длъжността ми. Това желая да зная колкото е възможно по-положително, защото е възможно тука да си търся занапред някой поминък. Аз бих желал да ми се каже искренно и открито, мене такива работи ме не смущават, за туй който ми съобщи по-ясно за положението ми, мога да го считам по за искрен към мене.

Статията ми за шопите и особенно вторий отдел не бързай да даваш на списанието или другаде за печат доде си не дойда, защото имам повод да я преправя в следствие на книгата на Качановский, който има много неправилности в своите забележки за в западний край именно по тези тъй наречени шопски страни.

26 март 1884
Пловдив

Толкоз за сега.
Бъди ми здрав

П. Славейков

* * *

През 1881 г. П. Р. Славейков застава начело на борбата срещу Батенберг и така наречения Държавен съвет — крепост на реакцията и безправието в страната. Поради това на 25 юни той бива интерниран в Трявна. Новите диктатори на страната дотолкова се страхуват от него, че дори му забраняват да учителствува. По този случай той пише едно забележително, проникнато с горчив хумор писмо до К. Иречек, който по това време е министър на просветата, в което казва: „И странно не е ли да ми се отнеме единственото средство, с което можех да поддържам не малобройното си още семейство! Да копая не мога, да прося защо? Когато имам един занаят, с който мога да се препитавам честно, а може би и не безполезно... Боязливото, тираническо турско правителство запирало ме е, но не ми е запретявало да бъда учител и бил съм почти навсякъде. („Из архива на К. Иречек“, БАН, 1953, с. 226.)

По това време Славейков пише и писмото до Спас Вацов. Загрижен за бъдещето на своя народ, с болка на сърце той съчинява стихове „недописани недостишени“, които изпраща на своя отдавна забравен приятел, за да му покаже какво е състоянието, до което е доведена „Майка България“ от „своите несвесни чиновници“, които я продават, за да стане тя:

„на всички подиграчка
на раздори плен и плячка.“

Стихотворението е печатано по-късно като трета част от цикъла „Български мелодни във в. „Независимост", бр. 6 от 1881 г. с малки промени. Различни негови варианти намираме в архива на поета. Един от тях започва така:

„Гледам редом джигри, гробье,
и камъни неми гробни
край гробьето черни роби
черни роби неизробни,
Що за вид е грозен, страшен,
пустош и живот ужасен?
Що за страна тъй злощастна
от какво ли тя погасна?

Туй е земя България
отървана от Росия
разорвана от Европа
и превърната на гропа,
на погибел обречена
на шест трупа разсечена."

Този вариант на стихотворението завършва така:

Ний пилци сме, турско квачка
а Русия—кудкодячка
на немците [сме] играчка
Батенбергу плен и плячка.[1]

По същото време Славейков пише силно изобличителни, проникнати с революционен дух стихотворения. Повечето от тях са недовършени. За нас те са много интересни. Те са документи за чувствата, които са вълнували поета по това време. Славейков не може да прости на Батенберг измамата, предателството, което е извършил към българския народ, като е потъпкал конституцията и е измамил Русия. Той пише:

„Тази тягост, тази болка
що лежи на цял народ,
тази земя нажалена
като планина без свод
да ви тегне, да ви смаже,
място за гроб да откаже."[2]

Стихотворението има още няколко стиха, но е недовършено. Поетът подканя българския народ да се бие за своето право, като му припомня смелостта на нашия национален герой Крали Марко:

„Наша Крали Марко
казват винце пиял,
но как се е жарко
за народа биял.
хад и ние момци
Маркови потомци
винце да попием
и бой да се бием.
Не е пиел Марко
вино от пиянство
а посръбвал малко
да добий юнашство.
Когато народа,
нямал веч свобода,
скочи връз тирани
права да му брани.
Хад и ние момци
Маркови потомци
пийте, че да станим
права да си браним.

[1] Арх. ПРС, п. V, т. 8, л. 20.
[2] Арх, ПРС, п. V, т. 8, л. 21.

Който се наеме
нас свободни мъже
право да ни вземе
в окови да върже,
нека знай и види,
че ако пиеми
не търпим обиди
за свобода мреми
правата си търсим
устава си ищем
чудо ще извършим.
Устава! Устава!
що да ни го спрете
ако не го дават
със сопите удрете! *[1]

Силно Славейков заклеймява Батенберг и немската политика на управляващите кръгове по това време в България:

„И обиден и разгневен
над народни развалини
в българска се кръв заклевам
нема много да се мине
копиле ти Батенберге,
ще задигнеш свойте черги
да си идеш там от дет си,
при михлюзина отец си
ако би да продължаваш,
все тоз чалъм да продаваш.
И блазе му на ръката
кой те хване за яката
и та търти на земята.*[2]

1. Спас Вацов", завършил в Загреб физико-математически факултет. Той е един от възстановителите на Българското книжовно дружество след Освобождението. Вземал живо участие в културния и политически живот на страната в първите години след Освобождението. Дружил е с редица изтъкнати български писатели, като Иван Вазов, Михалаки Георгиев, общественика К. Иречек, К. Стоянов, В. Стоянов и др. По това време той е началник на отделение в Министерството на просветата.

До Министра на народното просвещение

Господину Министру на народното просвещение.

Господине Министре![1]

Известно Ви е, че от няколко време насам аз се занимавам със списването на един български речник[2] и отдавна вече съм готов с притъкмяването за печат първите четири букви — а, б, в и г; но неустановеното йоще у нас правописание ме възпираше от да пристъпя към издаването им. Няколко пъти стана ги преписвам, кога по туй, кога по онуй правописание, най-подир сторих да се установя сам аз въз едно правописание и с тази цел се залових да изработя своя си една граматика въз основа на живият изговор и в трите български наречия, за което съвременно събрах материал и за една пълна христоматия от чисти народни творения, за да видя как ще може да се приложи граматиката и сега вече пристъпвам до издаването на речника.

[1] Арх. ПРС, п. V, т. 8, л. 21.
[2] Арх. ПРС, п. V, т. 8, л. 20.

Но защото такова дело надминува силите на частен човек, то аз моля правителството да приеме на себе си издаването на речника, четирите речени букви, от които ще излезат около 25 печатни коли и ще съдържават повече от десет хиляди думи.

При това, като съм се бъхтал толко и подир граматиката и христоматията, аз бих молил правителството, ако благоволи да ми спомогне нещо за съвременното издание и на тези две книги — граматиката и първата от трите части на христоматията, които ще обземат 15 коли.

Тъй като тукашните печатници са доста заняти, та па и недостатъчни за отпечатването както на речника, тъй и на другите книги, то аз съм в намерение да ида нейде в Европа — във Виена или в Москва дето има печатници и словоливници щото делото да може да излезе и по-чисто и по-успешно. За това желая да узная мнението на правителството в отношение на трудът и на прошението ми, за да зная как мога и как трябва да се разпоредя.

Имайте прочее добрината, Господине Министре, да ми съобщите що може правителството да направи за това мое предложение.

Имам чест да пребъда
На Ваше разположение

4 март 1886
София

П. Р. Славейков

Написано отстрани: В министерски съвет РМК
8. III. 1886 г.
Дадох две връзки на г-на Славейкова. Другите връзки върнах в Просвещението
17/1886 г.
Повърнаха се г. Славейкову.

* * *

От писмото на Славейков до Спас Вацов личи, че въпреки голямата роля, която поетът играе по това време като политически деец, той не се отделя и от своите литературни занимания. Ние отново виждаме неговата изключителна работоспособност и енергия.

1. По това време, 1886 г. — министър на Народната просвета е бил Райчо Каролев.

2. Речникът на българския език, който тогава е подготвял Славейков, не е издаден. Същото се отнася и до христоматията, и до граматиката. В архива на поета се намират някои материали от речника, но самите оригинали на граматиката, христоматията и речника досега не са намерени. Както съобщава синът на поета — Иван Славейков, през 1891 г. баща му представил половината от ръкописа на пословиците в Министерството на народната просвета, за да иска съдействие за отпечатването им. Този ръкопис, след като стоял дълго време в Министерството, бил изгубен. Две години по-късно Славейков бил принуден отново да преписва изгубените пословици от оригинала, който за щастие бил запазен, за да може отново да ги предаде за печат. (Вж. Иван Славейков. Предговор към втората част на пословиците на П. Р. Славейков. „Български пословици". Български писател, 1954 г., с. 79.) Като имаме предвид този случай, можем да предполагаме, че не е изключено да са загубени по същия начин и ръкописите на речника, граматиката и христоматията, които Славейков бил приготвил за печат.

Писмо до Стефан Стамболов

Аратлик!

Агите казват „Ески дост душман олмас, олсада якжшмас“[1] Основаван на правдата изказвана в тази пословица, аз пак смея да се обърна към вас — тебе, побратиме, ти попарасти келя, а па и аз съм някога бил келеш нещо си в турското значение на думата, и между нас мине „черна котка“, но за частни работи аз го намирам и глупаво и детинско. Аз щях да се отнеса до Вас преди пет-шест дена, ама пусто и честолюбие, да ми не кажете, че се отнасям или по-добре, че се „втривам като калпав бан[2] в хиляда“, въздържал съм се, сега рекох, майната му, казвайте що щете, аз ще си кажа каквото ми е хрумнало.

Гледам, че депутацията се домогва да иде в Русия да се постарае за спогодба някаква и не й се удава, видях че е ставала дума някаква да се прати Климент в'Русия, не знам обаче, как се е мислило. Четох в руските газети, че на 29 януария 1887 ще стане юбилея на Пушкина в Петерсбург. От нас се стои да иде някой или от себе си, или като пратеник от правителството на славянското литературно празднество, па и навремно е, мисля, да се подемат като случайно някои преговори за една възможна спогодба с по-малко ако е възможно. Това не би попречило на официалността на другата депутация, тя да си изходи; но тъй като се вижда, че тя едвам ще се домогне до нещо, да се опита и този способ, не би ли се нещо сполучило, ако не друго, поне преговори до напролет. Аз мисля, че лица колко годе по-поволни на Русия ще бъдат приети в Русия и под предлог на книжевно тържество, а както стоят днес работите, чини ми се, че Русия на радо сърце би приела да се споразумява днес направо с нас. Поразмисли върху това и ако намериш подходяще мнението ми, вижте за приложението му. Ако ли по обстояния, които Ви по-добре може да познавате, го намервате ненавременно и безполезно, то го тури под миндера и бъди поне до толкова учтив и пощади стариите ми да ме не издаваш пред други, че съм искал да развалям калпавия си бешлик.[3]

Аз пак повтарям и моля да го не вземате това като натрапване, аз съм бил и съм далеч от мнението да се препоръчвам, но съм се ръководил от началото, че ние можем и трябва да употребим всички средства за спасение на Отечеството. Или пък мислете каквото щете, ще кажа най-после, малко ме е грижа.

П. Славейков

20 дек. 1886. София

* * *

През 1886 г. след свалянето на Батенберг П. Р. Славейков се обявява против политиката на Стефан Стамболов, който заедно със

[1] Стар приятел враг не става, а ако стане, не му прилича.
[2] Бан— медна монета.
[3] Бешлик — сребърна пара, която струва пет гроша.

Захари Стоянов застава начело на търговско-промишлената буржоазия, която поема управлението на страната. Руско-българските отношения се влошават много. Славейков води упорито борба за съюз с Русия при условие да се запазят независимостта на страната и нейната конституция. Тежки дни се зареждат за народния поет — намаляват пенсията му, изтезават и уволняват синовете му. Духът му обаче не е сломен. Той издава брошурата „Размишления върху положението ни", 11 май, 1886 г. в която пише: „Негодни вече както сме станали, за в борбите на живота, ний, т. е. аз, който съм се оттеглил от бойното поле... не мога приживе още да си затворя очите и да си затуля ушите, за да не виждам и чувам какво се върши и какво се крои в полза или вреда на Отечеството ни, което ми е било всякога толкова мило, на народа ми, когото съм толкова възлюбил..."

По това време е написано и хубавото стихотворение „Патриот":

„Нека няма любов друга
от любовта към народа,
други извор зарад песни
от народните теглила,
нито друго честолюбье
от народната свобода."[1]

В името на това Отечество, което е скъпо за поета, той се обявява рязко против фракцията на либералната партия начело със Стамболов и Захари Стоянов, които, като имали голяма нужда от неговото име, изпаднали в страшна ярост от това. Захари Стоянов с особена злъч осмива и обижда стария народен борец. Но Славейков не се страхува от тях. Той започва изданието на в. „Истина", изтъква грешките на царската руска дипломация, които отчуждават народа от своята Освободителка, влияе на Каравелов да си подаде оставката като регент, пише стихотворения за съюз с Русия. За да постигне своята цел, в правилността на която е напълно убеден, Славейков пренебрегва личната обида, която му била нанесена от Стамболов и се обръща към него с писмо.

Соня Баева

[1] Обнародвано за пръв път в „Смесна китка", лист за наука и политика, София, г. I, бр. 11—12, от 10. XII. 1886 г.

ПИСМА ОТ И. ВАЗОВ, СТ. МИХАЙЛОВСКИ И А. СТРАШИМИРОВ

Иван Вазов до Георги Живков (1893 г.)

Многоуважаемий г. Министре,

Подир разговора, що стана на 17 того в кабинета Ви по основанието на журнала, аз размислих по-добре и найдох неудобно присъствието ми в състава на редакционний комитет, в който Вие ми направихте високата чест да ме причислите.

Причината е следующата:

Чрез фигурирането си в ред. комитет на журнала, на който една от главните задачи е санкционирването и прокарването правописните реформи[1], изработени от специалната филологическа комисия, аз, естествено, излазям пред читающата публика в ролята на проводник и пропагандист на тие реформи. А Вам е известно, г. Министре, от беседата ни, че аз, като съм, по принцип, за едно реформиране правописанието ни, за някои от познатите на мене точки обаче в гореказаните реформи не съм си още съставил ясно понятие, а по други — съвсем не съм съгласен, и мене ми е крайно неловко и нежелателно да деля морална отговорност за работи, извършени без всяко мое участие и противоречещи на моето убеждение.

А явното пък изповядане в журнала моите особени възрения по въпроса, намирам несгодно за неговата авторитетност (на журнала) и несъвместимо с духа на убедена солидарност, който обеэателно трябва да свързва тела, с призванието на наший редак. комитет.

Вие, г. Министре, ще бъдете тъй добри да намерите уважителни скрупулите ми и справедливо желанието ми да изляза от това деликатно положение.

Моето морално съдействие и вън от ред. комитет, за успеха и на тая Ви инициатива няма да бъде по-малко, в качеството ми на прост сътрудник в журнала, какъвто имах честта да Ви се обещая още по-рано да бъда.

Приемете, моля, г. Министре, уверение в моите чувства на всегдашно уважение, преданост и дълбока признателност.

И. Вазов

19 априлий 1893
София

Георги Живков, до когото е отправено писмото, е бил министър на народното просвещение в кабинета на Стефан Стамболов. Вазов не е споделял политическите разбирания на либералския министър. Подготвя-

[1] Подчертаните места са от самия Вазов — бел. Д. М.

ният за издаване „журнал", в чийто редакционен комитет Вазов е бил поканен да влезе, е „Български преглед", списание за наука, литература и обществен живот. Първата книжка на това списание е излязла през септември 1893 г. Вазов сътрудничил на списанието и още в първата му книжка е поместена неговата драска „Пейзаж" (с. 55—64). Продължил сътрудничеството си и в следващите книжки.

Стоян Михайловски до Георги Живков (1890)

Частно.

Драгий ми и уважаемий Господин Живков,

Преди десетина дни излезе от печат една моя книжка, — III част от Novissima verba, — под заглавието „Железни струни". Аз ви изпроводих завчера един екземпляр от туй ми съчинение.

Снощи додоха при мене двама от колегите ми при тукашната гимназия и ми съобщиха една доста тревожна новина: един от върховните тукашни (русенски) чиновници считал уж себе си за оскърбен от едно мое стихотворение (стран. 39 на реченатa моя книжка...).

Лесно ще разберете, уважаемий Господине Живков, колко ме растревожи туй съобщение. Вам е известно, че аз отдавна съм престанал да се занимавам с друго освен с литература, — и вий следователно ще се съгласите, че споменатото стихотворение е едно очъртание на един обществен тип[1], който твърде на често се среща, в секи град из България.

Моля ви, прочее, Господине Министре, да не допущате лоши претълкувания на тази работа, — и да ме предпазите от катастрофа, подобна на онази която претърпях преди две години; ревността, с която служа на учебното дело в България ми е спечелила, надея се, доброжелателството и защитата на иерархическите ми началници.

Оставам с най-глубоко уважение
Ст. Михайловски

Русе 20/Октомврий 1890

През 1890 г., когато е писано писмото, Михайловски бил учител в Русенската мъжка гимназия, където преподавал френски език.

Тия две писма са запазени в архивата на Георги Живков (1844—1899 г.) в Държавната библиотека „Васил Коларов" — София.

Антон Страшимиров до Борис Сакъзов

Борисе,

Боледувах, че и — амбицирах се с тоя таватур около моите 60 год. — и не се наканих да ти пиша.

Това остана така даже и след топлите думи, които ми донесе Ал. Балабанов; даже и след твоята статия в „Черно море".

[1] Подчертано от самия Ст. Михайловски — бел. Д. М.

Прощавай! Ти имаше право да си накърнен — и нямаше: аз не можех да зная вашите неразположения там! А когато ги узнах, беше вече късно: във Варна бях дошел с последните си 1000 л., а не пътувам с гратис билет, прочее, трябваше да изкарам там малко пари...

Смятам това взаимно неудоволствие за приключено, — нали?

Балабанчик е издействувал да се издаде от Държ. печатница сборник в моя чест. Той може, при тези условия, да бъде и много голям. Ако би желал да участвуваш, побързай.

Аз се съгласих въобще на тоя таватур — и открито съревнувам, както виждаш, — защото съм вече болен, изнемогващ, а нима трябва да чакам и аз от държавата (която, при това, е опросяла)?

И още: думата не е да се зачете моят топчест нос, а — българската художествена книга, на която все пак аз служих по-неуклонно от всички живи у нас. (Даже имам нескромността да мисля, че това трябва да намери отзвук и в селата. Или съм дал много, или не: средно няма. А в положителния случай — моето сърце е било в българското село. И в такъв смисъл съм много трогнат от плевенци: те са излезли с позив към всички в своя окръг.)

Прочие, дано не ти се зловиди, че и сам те подканвам, да участвуваш в сборника. Пред теб — това не ми е чоголно...

Поздрави на Параскева, Миленко, Васка и Ванчо.

8/VI 1931 г.
София

Здравей!
А. Страшимиров

Писмото се намира в архивата на покойния Борис Сакъзов — гр. Сталин. Сакъзов е венчавал А. Страшимиров и двамата са били близки приятели.

За да бъде разбран смисълът на първата част от писмото, разпитах някои лица и се справих с варненските вестници от онова време.

В началото на март 1931 г. Страшимиров отишел в родния си град Варна, за да изнесе няколко сказки на теми: „Християнският брак", „Когато умре любовта", „Съпрузи и любовници", „Новата жена", „Любовта не е фар".

Тия сказки били много добре посещавани, особено от жени. В местния вестник „Варненски новини", бр. 1396 от 7 март 1931 г. е поместен похвален отзив за първата сказка. След това в същия вестник от брой 1398, 9 март нататък един дописник „Ювенал" подлага сказките на критика и ги иронизира: „Госпожа Рина слушала сказките на А. Страшимиров", „Госпожа Рина посещава сказките на А. С." — като в разговорна форма оспорва волните изказвания на Страшимиров. В последната дописка, онадсловена „Нрави, времена, нова етика" (Варненски новини, бр. 2402 от 13 март 1931 г.) Ювенал засяга лично писателя: „Страшимиров претендира да бъде народен поет, сега на 2 май ще му се чествува 60-годишнината."

Тази дописка предизвикала Страшимировия почитател художникът Георги Велчев да защити писателя във в. „Черно море", бр. 547 от 18 март 1931 г.

По-късно Б. Сакъзов в статия за сказките на Ал. Балабанов във Варна (в. „Черно море“, бр. 608 от 23 май 1931 г.) изказва възхищението си и от предишните сказки на Страшимирова.

За тия „неразположения“ — заядки и нападки във варненските вестници — споменува Страшимиров в писмото си.

Останалата част от писмото е по-интересна, защото е изповедна. Важно е Страшимировото признание, че е предимно писател на селото, макар че е писал много романи и разкази на теми из градския живот.

Димо Минев

„ЈЕ ЛИ КРИВА СУДБИНА?“

Непубликувани страници от втората част на повестта на Л. Каравелов

В книга първа на „Известия на Института за българска литература“, 1953 г., стр. 162—172, бяха обнародвани страници из първите две глави от втората част на повестта на Л. Каравелов „Је ли крива судбина?“ На следващата година се установи, че между ръкописите на Любен Каравелов, съхранявани в Архивния институт на БАН, се намират и други страници от тази част на повестта.

Публикуваният тук текст обема 17 бели листа с размери: ширина 10 см и дължина 34 см. В горния ляв край всеки лист е номериран от Каравелов със синьо мастило. Друга ръка повторно е номерирала листовете с червен молив (от № 76 до № 93). Прави впечатление фактът, че със същия молив и почерк са номерирани и други ръкописи на Любен Каравелов, съхранявани в архива му в Държавна библиотека „Васил Коларов“. Ако се съди по тази номерация, би следвало останалите страници от втората част на повестта да имат № от 94 нагоре. Засега обаче такива страници не са намерени.

За това, че обнародваните тук страници са от втората част на повестта „Је ли крива судбина?“, съдим преди всичко от съдържанието им. Подобно на първите две глави от втората част на повестта и в тези страници основна тема е положението на жената и пустият живот на новосадското буржоазно общество. Освен това на нито една от тези страници Каравелов не е написал подзаглавието на първите две глави от втората част на повестта, а именно: „Део други. Из Новосадског живота“. Несъмнено ако тези страници бяха от третата част на повестта, Каравелов би поставил ново подзаглавие или някакъв знак.

Текстът на повестта е писан на двете страни на всеки лист. Почеркът се разчита много мъчно. Броят на зачертаните думи и допълненията към текста е сравнително по-малък от този в ръкописа на първите две глави. На гърба на някои листа ясно личи заглавието и началото на втора, неизвестна засега статия на Каравелов „Южнославянская библиография за 1875—1877 г.“ От този факт произтичат две положения:

1. Текстът е бил написан след 1877 г. на листа, предназначени за статията „Южнославянская библиография“, но впоследствие неизползувани за тази цел. В такъв случай трябва да предположим, че тези страници от повестта са препис от друга редакция, писана преди това.

2. Текстът е бил написан на листа, празните полета на които покъсно Каравелов използува за статията „Южнославянская библиография“.

От тези две положения първото е по-вероятно, тъй като в противен случай не е ясно, защо предварително Каравелов е оставил почти еднаквите по размер празни полета. Още един факт говори за това предположение: с ножица са изрязани страните на няколко листа, поради което някои срички от заглавната страница на статията „Южнославянская библиография“ липсват, но текстът на повестта е запазен. Очевидно изрязването е станало преди Каравелов да е преписал текста на повестта. Него той е писал върху гърба на вече ненужните му листове от „Южнославянская библиография“.

Имената на почти всички герои от тази част на повестта са отбелязани с началните им букви, поради което не може да се установи връзката между този текст и първите две глави от повестта.

Публикуваният тук текст е написан на руски език, като на места са употребени сръбски думи и изрази или пък неправилни руски думи и изрази. Текста публикуваме автентично, на съвременен правопис. Малките скоби ( ) са на Каравелов. В ъглести скоби 〈 〉 поставяме края на думи, съкратени от автора. В скоби [ ] поставяме букви, срички или думи, свободно прибавени от нас на мястото на ония, които не сме могли да разчетем. Под линия са извадени зачертаните от Каравелов думи в ръкописа и думи с погрешно окончание. Подчертаните думи в оригинала предаваме с разредка.

Ръкописът бе разчетен заедно с Христо Дудевски, за което му изказвам благодарност.

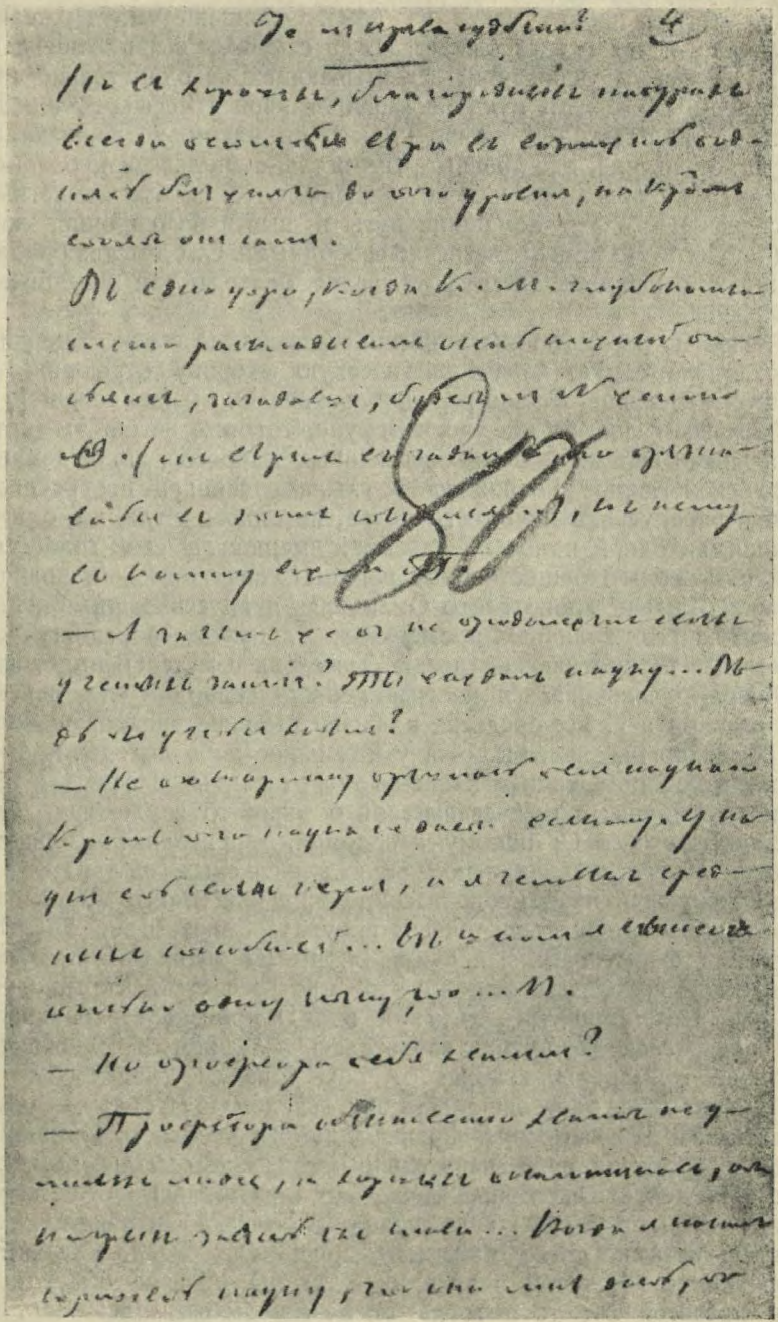
ЈЕ ЛИ КРИВА СУДБИНА?

Да и сам О. жил между хорошими людьми, которые „невыносили сор из избы“. О. прощались, даже и ....; его [выходки][1] даже нравились, потому что они 〈были〉 пикантны. И не [уязвляли][2] старательно, т. е. не задевая самой сути вещи, оживляли скудоумие новосадского высшего мира, потому что низший мир их не читал. Да и сам О. не придавал им никакой важности: „Ведь если, господа, нам с вами, постоянно серьезничать, так угоришь на всю жизнь угоришь, и будешь ходить как ошалелый. Я и не думаю бичевать зло и пороки; для этого потребны настоящие бичи, а у меня только детская плеточка — для наших домашних глупостей и того довольно. В тесном кружке самых[3] ближних[4] приятелей О. не редко сознавался, что и сам-то он больше ничего как праздный шелопай и прибавлял не без горечи: „из Белграда меня выгнали несколько лет тому назад за какие-то вредные идеи и превратные убеждения, вместо того, чтоб дать здравые идеи и переубедить — вот чудаки-то? — а у меня и до сих пор еще нет никаких идей и ровно никаких убеждений“.

То ей казалось, что В. в одну ночь прокутит все ее приданое, то она сама навязывала ему свои банковые билеты, чтоб он пустил

---

[1] В ръкописа думата се чете: свиходни.
[2] В ръкописа: узвляли.
[3] Първоначално Каравелов е написал „своих“, което отпосле зачертал.
[4] В ръкописа: близных.

Факсимиле на седма страница от ръкопис на „Је ли крива судбина?“

их в оборот, занялся спекуляциями. Она так успела надоесть ему, что он просто бегал из дома. Отношения их держались на волоске, — так всегда бывает, когда семейная связь лишена широких, разумных оснований, захватывающих не одни только личные интересы. Во всякой душной, изолированной атмосфере люди долею тупеют, пошлеют, — подчас становятся какими-то маниаками, совершают мелкие, ежедневные тиранства, а подчас и кровавые расправы, в которых и смысла не доищешься..... Весьма немногим удается разорвать эти домашние путы и выйти на широкий, жизненный простор людьми нравственно свободными. О., с детства бродивший ощупью, с каждым днем запутывался более, и сам ухудшал свое положение.

Но К. не могла быть беспристрастной к своей сопернице, и проглядела самую характеристическую сторону отношений мужа к этой красавице. Такие героини, какова О. имеют большой успех не только в Новом-Саде, но в Земуне, которые не богаты интелектуальными силами и в ... болезненных наростов, порожденных австрийской гнилью. Госпожица N слыла отчаянной прогрессисткой; она не пропускала ни одного с е л а, ни одного бала, ни одной пирушки, ни одной явное предавание, вмешивала свой голос во все, так называемые, общественные вопросы, почитывала всевозможные книжки, сильно хлопотала о Омладины, являлась защитницей и царицей на всех гуляньях, променадах, улицах и собраниях, устраиваемых с патриотической целью. Там, она с матерью, вдовою пенсионера, и пользовалась неограниченною свободой — маменька состояла при ней. Их средства к жизни были не широки, по крайней мере, никто не знал, были ли у них какие либо доходы, кроме домика, в котором жили и какие-то квартиранты, платящие 16 флоринов месячно; они рассказывали о какой-то земле, находящейся в Банате, в селе О; никому неведомой, территории; — однако матушка и дочка выходили постоянно в шелковых платьях и в модных шляпках и непременно в сопровождении какого либо кавалера. Ростовщики-евреи были очень аккуратно знакомы с браслетами, серьгами, фермуарами и прочими bijouteries обеих дам. Казалось бы, при таком положении вещей с этой прогрессисткой гораздо рациональнее было приняться за какую нибудь производительную работу, но прекрасная госпожица воспиталась и созрела в полнейшем неведении той среды, которая „в поте лица ест свой хлеб".

Зато облагодетельствовать эту, неведомую ей среду, — она считала своим призванием. Одаренная добрым сердцем, слишком живым вообр(ажением) и значительной долею тщеславия, О. казалось что она делает настоящее дело, что она приносит существенную пользу обществу, и, — надо правду сказать, — в ее хлопотливой деятельности не было никакого фарисейства, казалось бы...[2] бестолковщины, большой чепухи.... Если бы М. и не б(ыл) подкуплен красотой О., то и тогда он не мог бы разглядеть настоящих типических черт и нравственного роста этой госпожицы. Кто бы что

[1] Следващите четири думи в ръкописа не се четат.
[2] Следващата дума в ръкописа не се чете.

ни говорил женская красота — аргумент слишком обаятельный, он сбивает столку спешивших[1] неустойчивых людей, как М.; а ему б⟨ыло⟩ вполне естественно преклониться перед игрушечной богиней и за один миг ее любви положить у милых ног все — всю жизнь, честь..., а тем более постылое семейное положение. Дома, возле жандармовой супруги, в пылу пошленьких забот, копеечных огорчений, М. изнывал, пустел, испытывал какую-то нравственную агонию, и очертя голову, бежал туда, где хотя, и не было настоящего света, здорового воздуха, но где все-таки круг интересов б⟨ыл⟩ шире, симпатии как будто благороднее, настроение живее, и даже разговор приправлялся пикантными современными мотивами...

Мы не считаем нужным останавливаться на подробностях этого романа. Читатель припомнит сотни томов, где эта тема разработана с черезвычайною полнотой, снабжена обстоятельными наблюдениями симптомов любви в сердце изящных молодых людей, сдобрена казенными описаниями[2] картин природы, пения птичек и т. п. quasi — художественными снадобьями, за которые как-то неловко становится утомленному читателю перед досужным автором. Даже вопрос, до какой именно черты дошли любовные отношения преступного мужа к эмансипированной барышне, — и этот вопрос не имел в наших глазах существенного значения. N. сплетни заходили в этом направлении очень далеко... и передавались[3] шопотом, чтоб прикрытие греха стоило М. порядочных денег. Сплетни, конечно, вздор; они не дают спать только стареньким девственницам. Для вас важнее то, что слепой бог любви действительно б⟨ил⟩ по карману своей жертвы.

— Г. М., вот у нас затевается село, где будет читать М. в пользу простых людей... Средств нет, и отказаться было бы просто преступлением; бедные люди хотят учиться, понимаете ли — хотят... Не прийдете ли к нам на помощь.

М. спешил прийти на помощь, с улыбкою расчеркиваясь на подписном листе и вырисовывал цифру крупнее всех предыдущих.

— Ах, как я сегодня не в духе, мой м⟨илый⟩!... Вы даже этого не поймете... Огорчена и зла ужасно! [Глупцы][4] остаются без хлеба, — Милостыню станут просить. Мы с m-me N просто возмутились, она еще выпросит у мужа что-нибудь; а я... что я могу сделать? Что же вы улыбаетесь?

На другой день М. приносил три-четыре десятки.

А что могло б⟨ыть⟩ блаженнее той минуты, когда милые уста шептали слова любви и благодарности! В прелестную грезовскую головку не западала мысль: из какой же неистощимой шкатулки берет М. свеженькие бумажки? — точно так же, как уже возникала и другая мысль, параллельная первой: какими бумажками на-

[1] В ръкописа: спестивших.

[2] Първоначално Каравелов е написал „отношениями“, което отпосле зачертал.

[3] В ръкописа: передавали.

[4] В ръкописа: глялцы.

полнен сундук мужа мадам М.? Не все ли равно? Ведь не фальшивыми же... Иногда М. задумывался и хотел что-то сказать, но бесконечно длинный поцелуй прерывал дальнейшее объяснение. Эти жмурки, эти надувательства начались с того дня как жена М... родила первого ребенка.

О. решительно стал N. львом; он начал заговаривать и о(б)(в)заимных наслаждениях семейной любви. Барышни это поняли... его всюду принимали, как самого интересного жениха. Сначала N. небрежно подшучивал над пошловатою личностью N. денди и так как насмешки эти искренно разделяла N. — не помышлял даже видеть в О. опасного соперника; а патентованый жених по природной пустот[е][1] и по убеждению в своем превосходстве решился ухаживать за N. вплотную.

Тогда-то началась призовая скачка с препятствиями. Конкуренция, по учению старых экономистов, творит чудеса.

— Я, госпожица N., думаю вручить вам некоторую сумму чтоб вы распорядились о более приличных костюмах актеров, сказал О.

N. с этого дня начала глядеть на О. другими глазами. Она думает. Между О и М. завязывается перестрелка. N. не видела всей этой некрасивой изнанки жизни; отуманенная тщеславием и подстрекаемая матерью, вечно думающей о своем комфорте, она, нехотя, решилась обманывать своих почитателей. Впрочем, мудрено бросить в нее камнем: она была до[м]ос[е]дка[2] и дитя своего времени. Моральное состояние М. с каждым днем становилось невыносимее. Мы знаем, каким путем добывал он деньги. Путь этот казался ему тем омерзительнее, что ставил его в безвыходную зависимость от негодяев, грязных до неприличности. Почти каждый день, целое утро промучившись с ростовщиками, этими — по выражению Шекспира — сводниками золота с безумием, — до нельзя раздраженный, М. шел на новую муку: он знал, что у N. встретит возле N., неизбежного О., и будет принужден молчать, стушевываться из боязни компрометировать любимую девушку... Иногда ему казалось, что уже репутация ее погублена, потому что патентованный жених, бывая в доме каждый день, преследует ее всюду и не думает делать формального предложения.

Но отчего он-то вдруг переменился, уклончиво обходит даже тему о брачных узах, и как будто стал относится к N. свободнее, легкомысленнее? Явно, что и он уже успел в своем предприятии. ... И N., как мне кажется, изменилась, думал М. и изрыгал страшные проклятия.

Все начали от него убегать, а он, что называется, осатанел, — стал один против всех и в своей бешеной злобе черпал силу для выходок, диких, противообщественных, сумасшедших. Да, в этот момент его просто следовало бы поручить врачу психиатру; ве-

---

[1] В ръкописа е написано: пустоти.

[2] В ръкописа е: довосадка.

роятно, тот открыл бы в нем несомненные признаки начавшегося tartus melancholicus. Он б⟨ыл⟩ настолько горд и вместе себялюбив, что сразу отверг все банальные средства, подпольные интриги, трусливую инсинуацию.

Наш герой несмотря на шаткость, неустойчивость натуры, б⟨ыл⟩ все таки из тех людей, которых инстинкты[1] тянут стать лицом к лицу с рискованными задачами жизни, особенно в глазах любимой женщины. М. Для этого нужно просить Б., хотя это унижение — с перцом бабенька, полировку тоже имеет.

Он всегда б⟨ыл⟩ несколько актером и теперь, находясь в положении совершенно исключительном, неумышленно преувеличивал одну сторону дела и, может б⟨ыть⟩ смягчал другую.

Два года тяжелой жизни не прошли даром N. Здоровье ее мало поправилось, но теперь многие не узнавали в ней прежнюю бесцветную „дочь мягкина“; она умственно сложилась[2], взгляд ее на жизнь стал яснее, сумела познать[3] многостороннее и подвижнее. Многое, до сих пор не понятное, вылиняло и приняло простой вид. Прежняя N. только бы плакала и для спасения мужа отдала бы свои деньги, — испросив на то согласие отца, — теперь она, хотя тоже плакала, думала и думала, спрашивала себя, что делать и как помочь горю. Что будет с ней дальше? Возможно ль для нее счастье?

Она искала выхода и решилась все простить, все забыть... Идея, бесспорно великая; но это — если можно так сказать — больше идея сердца, чем ума. Как-будто можно и нужно, не совершая абсурда, простить человеку то, например, что он б⟨ыл⟩ болен тифом, или повальной оспой?

Она искала лекарства, но совершенно забыла, что она сама б⟨ыла⟩ интегралом того уравнения, той алгебраической формулы, которая в конечном выводе создала настоящего М. И забыла она очень просто потому, что сознавала уже себя совсем другим человеком — не прежнею рабски преданною женой, надоедливой и ограниченной господжей... Она старалась только об излечении мужа, а больше ничего. Она знала, что ей не жить уже с ним вместе.

Но в хороших, благородных натурах всегда теплится вера в возможность поднять ближнего до того уровня, на котором стоят они сами.

В одно утро, когда К. М.[4] глубокомысленно раскладывал очень сложный пасьянс, загадавши, будет ли N. женой М. (он верил в гадания, но признаваться в этом стыдился...), к нему в комнату[5] вошла[6] М[7].

---

[1] В ръкописа: истинкты.

[2] В ръкописа първоначално Каравелов е написал „развилась“, което отпосле зачертал.

[3] В ръкописа: познании.

[4] Навярно Коя Мазнич, за когото се говори в първите две глави от тази част на повестта.

[5] В ръкописа: комнау.

[6] В ръкописа: вожла.

[7] Първоначално Каравелов е написал Т и след това М.

— А зачем же ты не продолжил своих ученых занятий? Ты жаждал науку... Ведь ты учиться хотел?

— Не по карману пришлась твоя наука. — Кроме того наука не дается всякому. У науки есть свои герои, а я человек средних способностей... Из школы я слышал только одну истину, что... М.

— Но профессора тебя хвалили?

— Профессора обыкновенно хвалят не умных людей, а хороших поклонников, от которых зависить их слава... Когда я начал спрашивать науку, что она мне даст, то она ответила, что, обучившись, я могу делать все, т. е. ничего. Римское право. А мне надоело уже быть голодным. Выходя из школы, я начал применять свое знание — что же вышло? Толкался там, толкался сюда, и все не мог попасть на настоящую дорогу, которая бы домахала бы М... Свет уж таков. Посчастливилось тебе — ладно, держись; а нет — так ступай скорее домой и занимайся тем, чем бы занялся до науки. Хорошо еще если есть куда придти, а ведь большей части двери бывают заколоченными.

— А я думал, что из тебя будет прок. Было время, когда я обвинял себя, что не последовал твоему примеру, а теперь вижу, что и твои молодые годы пропали даром.

— А ты чего хотел — грома, треска? Не б(ыло), брат, этого у честного человека. Человек ищет счастия — слушаешь ли, М. По крайности, мне есть чем помянуть прошлое, прожитое, не даром сгорел!... А ведь это и есть счастие.

— Не даром? Да, конечно, не даром... Наслаждения были, не много, и все таки были. За то злости вволю, сколько хочешь.

— А что же, ведь и этого хорошо. Тот уж не человек, кто потерял способность злиться.

Но N. опять перебил его каким-то вопросом.

Напрасно М. настаивал несколько раз: „Выслушай и тогда суди меня“ — слушатель уклонялся. Он знал, что история некрасива, зачем же заставлять приятеля давать себе лишние оплеухи, или вызывать на объяснение, если он вздумает прикрыть свои темные стороны.

Наконец М. почти насильно заставил — таки себя слушать, и с каким-то азартом пустился объяснять все тонкости своих отношений к N. Во время длинного повествования N. жмурился, почесывал бороду, принужден был беспрестанно повторять „понимаю“ в таких частях рассказа, которые понял бы самый слабоумный человек. М. ничего не примечал: он увлекся до того, что сам себя заслушался. Да и N. увлекся не содержанием рассказа, а манерой рассказчика, его возбужденным состоянием, — оно росло, росло до такого дикого одушевления: черные глаза М. метались беспокойно, улыбался конвульсивно и часто во все секстанты.

Довольно б(ыло) несколько медных грошей, чтоб расплескалась вся эта подвижная вонючая лужа.

Она попыталась что-то сказать, вся встрепенулась, губы задрожали..., но в этот миг печально взглянула на N., и резко отвер-

нувшись, вышла вон. N. даже не ответил. Ему кто-то шепнул чудесные слова: „оставим мертвым погребать своих мертвецов“.

Можно б(ыло) подумать, что он метил как-нибудь разбить, или хоть ослабить мертвый узел, в который завязалась вся психическая деятелность М.; — он понял, что в эти пять-шесть дней с ним случилось что-то недоброе,.. но N. бы не долго предавался печальным сценам... Молодая, бодрая радость ключем била в его груди (он был счастлив) — и он дал ей полную волю; в ее веселых брызгах затерялась вся своя-то нажитая печаль, — куда уж тут отзываться[1] на чужие, [опостылые][2] муки.

Несколько дней он б(ыл) похож на человека, потерявшего что-то и никак не умеющего припомнить, что именно он потерял... За обед не садился — пьет только воды и ходит взад и вперед. Жары стояли нестерпимые; днем он приказывал затворять ставни окон и ходил по полутемным комнатам. Странное придумал себе занятие: ходить из комнаты в комнату, ловить мух, обрезавши им половину крыльев, отпускал их в графин, в котором когда-то была вода. По ночам не спит, — будто блохи или комары не дают ему покоя, кусают его или звонят ему в самом ухе... И бродит он по саду, пугая летучих мышей. Ночной воздух, насыщенным дыханием столпившейся кругом растительности, страшно раздражает нервы, опьяняет голову, а он все ходит, в самую глушь заберется, ничего не примечая.

Молодость его промчалась далеко в хоровых невзгодах, — в той самой „хлеба, господарю, хлеба“, о которой он повествовал.. И вся симпатичная сторона жизни оставалась для него непонятной, без титла и света, даже без вопроса об ее существовании...

Зачем говорить об отношениях, которые более угадываются, чем поддаются точным определениям? Есть вещи, хоть и простые, но до того младенчески целомудренные, что назвать их громко, оповедать их живое биение — как-то неловко, неприятно.

Этаких героев-то заживо аплодисментами избаловали. Слабоумные простаки да чувствительные бабы, особливо праздноскорбящие граждане, — так те его на руках носили, ради него калечили себя и жаловаться не смели. Больным нужны не алтари, а больницы — „так, по твоему, мир очень хорош, он благоденствует, все кругом отлично?“ — „Да, то есть... не блаженствует, положим, а живет, как может.“

— И лягушка живет, как может.

— Верно. За что же сердится-то, когда ей хорошо.

— А мне с нею вместе очень скверно.

— И брось лягушку, коли не компания, — да и сам выкарабкайся из болота. Но на это нужны сила и энергия, а у нас с тобою их нет, и мы успокаиваемся на пустом отчаянии... М.

N. утомился, ослабел перед мрачной действительностью. Он понимал, что М. имеет полное право, но...

---

[1] В ръкописа: отзиваться.

[2] В ръкописа думата трудно се разчита, но е сходна на тази.

Какая резкая перемена во всем! Например: и теперь поют наши селяне, что пели и прежде, те же песни, тот же напев, а какая вониха, не говоря уже грусть, он все грустный, — а какая-то болезнь, слабость... разгульная энергия, сила, могучесть, будто в них никогда не бывали. Я думаю, в той же душе, на том же инструменте, на котором народ выражался широко и сильно, при других обстоятельствах может выражать ее слабо и безжизненно[1], вяло. Особенно в песне это заметно. В ней, кроме ее собственной души, есть еще душа народа в его настоящий момент жизни.

Добрый и милый народ! Когда я гляжу на него, то каюсь в том, что не могу быть всегда с ним. Как можно не любить народа в Сербии, этого добродушного и честного народа, когда даже и его недостатки так наивны и просты, без никаких прикрас и лицемерия. Пример.

— Это судьба, N, сказал он: поверьте, что это судьба. Недаром и я дал вам брошку с изображением судьбы.

— А вы разве верите в судьбу? — спросила N.

— Как не верить, но заметьте, что судьба всегда женского рода, почти во всех грамматиках мира сего.

Все для народа. Великие люди Сербы никогда не продавали себя ни Австрии, ни князьям, ни султанам, но отдавали свои сокровища народу. Вот почему она сияла победоносно среди веков угнетения и предрассудков и почему до сих пор в ней неугасимо горит огонь свободы.

— Да, моя милая, если мы близко ознакомимся с жизнью простого человека, то приходим к тому заключению, что в этом странном, непонятном мире слез ему нужно немного веселья и немного любви для того, чтобы окончательно не погрязнуть в темном омуте жизни.

N. задумалась над этими словами. Неужели же весь великий мир божий не может дать ничего больше? Да, стоит так долго и много томиться в жизни чтобы получить такое ничтожное вознаграждение? А если это в самом деле,[2] правда, то как же сделаться участником этого блаженства? Чуткая душа М. понимала мысли других и без слов. Он улыбнулся и ответил ей:

— Куда исчез весь прошлогодний снег? — старая французская баллада.

После завтрака он запряг лошадей, надел дорожную[3] шапку и сапоги, поговаривая со своей женой о том, как она должна вести себя в его отсутствии.

Он бросился — было в общество — там поглядели на него свысока, особенно когда он было вздумал проповедывать какие-то идеи. До идей ли было чиновникам, которые и составляли общество. Выдумал — было приволокнуться за барышнями — нос наклеили и поглядели не то что с презрением, а с недоумением каким-то: „что

---

[1] Първоначално Каравелов написал „бездушно", което отпосле зачертал.

[2] Първоначално Каравелов написал „по крайней мере", което отпосле зачертал.

[3] В ръкописа: дорошную.

ты, милый братец мой, угорел что ли? Поди простись, любезный, и будь доволен тем, что принимают тебя, а не гонят в толчки....“

Итак, в обществе N. не посчастливилось — и он плюнул на него и перестал заглядывать.

— Тоска, тоска и тоска!... Фу, черт возьми, да что ж, наконец, делать? Тоска и [грусть][1]! Отдул бы, выстирал бы все городское общество, не исключая дам и девиц. По крайней мере потешился бы — посмотрел бы, как это дамы и девицы вертеться бы стали. И перед ним нарисовалась сладострастная картина полуобнаженных городских дам и девиц с дрыгающими ногами.

— Эх, если бы были деньги — задал бы я им феферу! — восклицал N. Но денег не было. Что делать, что делать?

Девушка отдалась любви, не раздумывая, словно не боялась она никаких осуждений, словно презирала людской суд. Всегда грустная, всегда молчаливая, она немного оживилась, полюбив N. Любовь это, а N искренно любила, б⟨ыла⟩для нее словно долгом каким-то, а не страстным наслаждением, которое погружает девушку в совершенное забытье.

— Ты меня не любишь говорил ей часто N., целуя ее бледные щеки.

— Нет; я люблю тебя, я очень тебя люблю.

„Любовь и смерть — два противоположные полюса, все равно, что огонь и лед, думал N.“ „Как она может любить и думать о смерти, как не оледенит в ней дума о гробе сердца?“ В N., действительно, засела глубоко чахотка и часто поцелуи прерывались удушливым кашлем.

А. Это было горничная и вместе с тем сожительница бирпаша О., с которым она жила уже лет двадцать и пользовалась общим уважением и почетом. К. искренно полюбил ее за простоту и добродушие, а А., со своей стороны принимала самое горячее участие в молодом человеке. Иногда они вместе проводили по целым часам, говорили ей дорогие [слова][2]. N. говорил и расспрашивал о .... А умела отвечать на всякий вопрос. Здраво и рассудительно рассказывала она все мастерски. Выражалась она как всегда как-то грубо; самый голос, казалось, б⟨ыл⟩ создан у нее вообще не для выражения нежных чувств. Но под этой грубой оболочкой б⟨ыло⟩ пропасть любви ко всем тем, которых заедала нужда или горе, и она была готова всегда поделиться[3] последним грошом с любезным человеком.

N., как и большая часть стариков, имеющих выгодное место, обладал красавицей женой, опознавшейся несколько греческо-жидовскими питомками, двумя прелестнами малютками, всегда завитыми и расположенными, как куклы.

Рядом с церковью стоит пестрая корчма, украшенная вывеской, на которой живописец, при всем старании изобразить льва, изобразил собаку, — что, впрочем, нисколько не помешало хозяину корчмы держать хорошие вина, постоянно привлекавшие толстых

[1] В ръкописа: глость.

[2] В ръкописа думата не се чете.

[3] Първоначално Каравелов написал „помириться“, което отпосле зачертал.

любителей, и когда один скучающий учитель говорил тоже[1] скучающему до одурения учителю: „Куда бы провалиться душа моя?" Другой непременно отвечал: „провалиться под Матицей". Видя все это, невольно задаешь себе вопрос, откуда это новосадчане получают средства жить безбедно, даже роскошно.

Ходить же под забралом, или носить французский кафтан, болтать фразы, это — фальш, мишура, чужие доспехи, которыми мы щеголяем, актерство и ренегатство! Да, надо отречься от своей личности, надо убить всякую оригинальность, чтобы всю[2] жизнь разыгрывать роль, повторять заученные фразы... Что такое фраза, как не призрак мысли, наряженный в пестрые, подкрашенные лоскутья, и что такое пустая гостинная болтовня, как не игра в волан, или, если хотите, как не размен самородного золота нашей мысли на медные гроши?

Что такое развитие, или так называемой прогресс? Вся жизнь человеческая заключена в этом слове. Это стремление к бесконечному, это — бессмертное начало нашего духа! Проследите историю любого народа, и вы увидите, что часто ошибаясь, часто падая, много страдая, никогда однако не отчаиваясь — человек вечно стремится, постоянно порывается вперед и выбивается из оков действительности; строит теории, создает кумиры и разбивает их, убедившись, что они не соответствуют тому идеалу красоты, добра и свободы, который неотступно носится перед ним, мучит и тревожит его, для которого он с любовью жертвует личным своим счастьем и ни жалеет даже своей крови... Без него жизнь немыслима. Это постоянное движение, бесконечное, как сама вечность, работа! И потому человек, не преследующий никакой высшей цели, остановившийся в своем развитии, жаждущей одних наслаждений, загубивший свою мысль в фразе, уже перестает быть человеком в высшем значении этого слова и приближается к животному состоянию...

N. советовал О. быть более независимой в своих суждениях и мнениях, относиться самостоятельно к разным светским теориям, не увлекаться блестящей фразой и играющей на их поверхности правдой. Он представил ей свет равнодушным к тому, что хорошо и честно, полным презрения ко всем благородным, высоким идеям, чувствам и не только к долгу нравственности вообще, но и ко всем обязанностям жизни. Он нарисовал ей картину легких и светских нравов, которая оскорбляет нравственный инстинкт всякого еще неиспорченного человека; указал ей на это злоупотребление и искажение всех слов, на эту путаницу понятий, господствующую в высших кругах и одурящую людей до того, что они наконец не умеют отличить добра от зла, ложь от истины, не знают что м о ж н о и что д о л ж н о и, дорисовав ей эту картину до конца, он сказал ей, что, по его мнению это легкое обожание женщины, это поклонение, смешанные с шуткою и легкомыслием, заключает в себе полнейшее равнодушие к добродетели женщин и совершенное неуважение к

[1] В ръкописа зачертана е думата „другому" на мястото на „тоже".

[2] В ръкописа: все.

их личности... Он говорил с жаром и с такой честной и ясной мыслью, что она проникла ей глубоко в душу.

Предчувствуя близость любви, она одевала этого милого гостя в радужные наряды. Любовь явилась ей чем-то святым и священным. Он должен б⟨ыть⟩ чист и велик сердцем; его образ олицетворять добро, красоту и правду. Он бы любить ее бескорыстно, возвышенно. Они пойдут вместе бодро на дело и труд. С каким трепетом преклоняла она колени перед этой святыней сердца; она считала бы осквернением отдать это сердце человеку с пустой душой, с мелким умом и характером. — „Предметы наших желаний могут быть разнообразны до бесконечности, начиная с самых простых физиологических потребностей, с желания имет необходимый кусок хлеба и оканчивая исканием истины и добра. Желания — необходимая принадлежность жизни. Кто желает, тот, значит, живет — и жизнь немыслима без желания. Отсуствие желания тождественно со смертью. Желания могут быть более или менее просвященные, более или менее грубые; могут более или менее соответствовать закону жизни, более или менее разрушать ее. Свойство желаний определяется, главным образом, отношением их к закону жизни: те желания законны, разумны, естественны, которые ведут к подражанию, к сохранению жизни; желания, разрушающие жизнь, ни в каком случае не могут быть оправданы.“

— Не рассказывать же сказку о глупой женщине, которая желала птичьего молока. Без сомнения и в наше время есть очень много людей, которые тоже желают птичьего молока.

Он беспрепятственно проникает в покой, где молодая дева спит на ложе в роде гамака. Она спит, положив голову на руку. Кольцы ее волос так роскошно падали вокруг нее, что казалось будто она лежит на черных перьях, и ее широкая белая туника мягкими складками облегая ее тело, ниспадала до ног. Сквозь полуоткрытые веки виднелись черные, как уголь, ее глаза. Отвесно натянутые занавесы окружали ее голубоватой атмосферой, и дыхание ее сообщаясь шнурам постели, казалось, качало ее в воздухе... Прожужжал комар..N. приближается к постели и смотрит с [вулканическим][1] сладострастием на красавицу.

Надобно же вам сказать, что в этот день N. находился в самом скверном настроении духа. Дело в том, что утром не удалось ему во первых убедить О. продать ему...; тут еще „Напредак“ рассердил его чем-то, а главное за обедом поел он неосторожно поросенка и гуся под соусом, а как всему целому миру известно, что гусь свинье — не товарищ, так они у него, должно быть, неполадил между собой; при чем N. ясно чувствовал, что поросенок брал верх над гусем, ибо на желудке у него происходило такое свинство, что никак что не похоже, — а N. был такой человек, что если у него на желудке заводилось подобное свинство, то он всегда уж попадал в скверное расположение духа и сам в это время готов был на всякое свинство.

[1] В ръкописа думата се чете: волканическою.

Напрасно она ждала: разговоры были всегда одни и те же и имели вообще, если можно так выразиться, гуртовый, коллективный характер; так например, у торговцев обыкновенным предметом прений были: — пшеница, кромпир, просо, молотьба, цены на товары и др. п., у матушек — ...[1] варенья, соленья, служанки, дети и пр.; у чиновников...; у чиновниц — между собою мелкие городские сплетни, переборки; у девиц — моды, парады и чувства... Один говорил басом, другой — дискантом; одна выражалась энергически, приправляя свою речь бойкими присказками; другая тянула слова нараспев, медленно, вяло и т. д. Короче, это б(ыли) оттенки по возрастам, темпераментам и положению в обществе, но не по степени умственного развития и самобытности характеров. Рассказы, казалось, заготовлены были издавна так же, как их варенья, соленья и пр.; только может быть чужими, давно уже уставшими руками и бережно сохранялись на шахтах и в кладовых. Чиновники и их жены в общих житейских вопросах рассуждали — точно дело делали: так чинно и так униженно-почтительно, словно нестрогой начальнице, относились они к жизни.

Все это время я старался всеми мерами развить самостоятельность вашей мысли, я работал над нею с любовью... В вас б(ыли) заброшены вашим братом такие богатые семена, а природа создала вас так прекрасно, так счастливо, что, мне казалось, еще год или два работы, год практического учения — и вы развернетесь, как растение на солнце расцветает, полным цветом, и в вас олицетворится идеал нашего времени — женщина-человек! Все, все б(ыло) в вас: восприимчивость, терпение, любовь к норме, стойкость в труде, а главное — сила мысли, печать оригинальности, энтузиазм, фантазия — качества ума и сердца, так редко соединяющиеся в одном существе... Да, да, все данные, все задатки, все силы! продолжал он с одушевлением, и бледные его щеки покрылись румянцем.— Надо только дать полный простор всем силам этой природы, не нарушать ее, думал он, гармония и они спасутся сами собой. Недаром на челе ее лежит какая-то глубокая дума: это — перст божий отметил ее своею печалью!

— Вы слыхали сами, что он говорил о женщине. Она — понятное слово в истории; она — его религия, муза его сердца и т. д. А умеет ли он, спрашивается, любить? Понимает ли он женщину?.. Для него она прекрасная игрушка, вещь! Он ищет в жизни одних наслаждений. Он исходит не из потребности нравственного союза с женщиной, а так, чтобы наполнить пустоту жизни, дать ей аромат, приятно действующий на нервы. Это — утонченный дилетант, утонченное и изящное праздношатание в жизни. Он поиграет с с женою два-три года в любовь и потом скажет:

— Любовь сменилась дружбой, и будет искать другого чего-нибудь.

— Потому, что вы — не из тех, которые поддаются ярму одной страсти... Вам нужен труд, дело, разумное сочувствие друга, а ничего этого вам будущий муж не даст. Взять же насильно вы

[1] Следващите две думи в ръкописа не се четат.

сами не захотите, потому что борьба с мужем убьет вас нравственно.

— Мне не нужно ученой жены, педанта в юбке, который вместо милого, влюбленного, женского лепета будет меня с ума сводить философскими отвлеченностями, пилить психологическими вопросами, дурачить ссылками на разных писателей и цитатами из них... Не люблю я этих нововведений, особенно, если их придется испытывать на себе. Нет, я стою за старый, отцовский обычай: в гостях — свобода, а дома — гарем. Дома муж господин. Он — идеал, наука, книга и предмет для серьезных занятий. Хватит и этого, если захочет серьезно заняться, с избытком хватит!

— Так по вашему мнению, благовоспитанная женщина должна выйти на улицу и смешаться с грубой толпой, сказал[1] О. с едкой насмешкой — хороша будет такая женщина!.. Я знаю только одно, что ни за что на свете не желал бы, чтобы она б⟨ыла⟩ моей женой. Я не мог бы любить ее и уважать: любить — потому что она б⟨ыла⟩ бы запятнана прикосновением этой грязной толпы, уважать — потому что она этим осквернила бы святость семейной жизни.

— А светская арена, а балы и вчера — разве это — не та же[2] толпа, только в десять раз более грязная под наружной своей мишурой. Разве эта атмосфера пропитанная насквозь ядом соблазна, не в тысячу раз опаснее для женщины? И руки, глаза, двусмысленная речь этой толпы не оскверняют чистоты женщины, святости домашнего очага?

— О, об этом не беспокойтесь! У этой толпы есть своя нравственность и свои законы, есть контроль общественного мнения, а у вашей, уличной — одни дикие инстинкты и один нестеснительный ничем, совершенно разнузданный произвол.

— Я не желаю этого.

— Я говорю так, к —: пусть идет она туда, куда влечет ее внутреннее призвание, а не ваш деспотичный внешний закон.

Никто не может сказать, куда она прийдет, что сделает, и какие новые силы внесет в жизнь, как нельзя определить русло и течение реки... а наше дело — только избавить ее от нашей опеки, от этого вечного и позорного несовершеннолетия, которое мы ей навязываем... Задача — нетрудная...

— Задача! сказал Н., горячась — задача, которую давно уже решила сама природа жеищины; она показала, что у нее только один закон: это — закон любви; другого нет и не может быть. — Я понимаю причину вашего раздражения, произнес он наконец.

— Вы и другие мужчины, защищающие свое крепостное право над женщинами и восхищающиеся их милым невежеством, ненавидите мысль об их возрожении потому, что боитесь открыть глаза. Да, вы боитесь, что когда они станут умные, самостоятельные и будут больше ценить себя и свою любовь, которую они теперь, так дешево вам отдают, тогда исчезнет ваш идеал женщины-ба-

[1] В ръкописа: казал.

[2] Първоначално Каравелов написал „таже“, отпосле разделил „та же“.

бочки, милой игрушки для ваших страстей... Но не отчаивайтесь хорошеньких и грациозных игрушек в вашем вкусе, всех этих разных бабочек, райских пташек и тому подобных вещиц, будет всегда довольно в вашем саду, и вам будет с кем позабавляться, перепархивая от цветка к цветку. Что ж? За недостатком другого чего и это не дурно. Ведь вы на жизнь смотрите как на праздник... Не бойтесь, она и останется для вас праздником.

— Я сознаюсь, что у меня не такой возвышенный и современный взгляд на любовь и на жизнь, как у вас; я не такой ученый человек, как ваше С...; но у меня есть сердце! Я не рассматривал своей любви в микроскопе, не разлагал ее ядом холодного философического анализа, а вы, вы — девятнадцатилетняя девушка — вы это сделали!...

— Вы делаете мне слишком много чести, возразила она: — но в свою очередь я должна сказать вам с полною откровенностью, что феноменальная женщина не стоит вашего счастья. Для вас нужна жена с совершенно другим характером, чем я. — Это б⟨удет⟩ истинная женщина в вашем смысле и в вашем сердце! Она не будет спорить с вами, она не будет ни в чем вам противоречить; ваша воля б⟨удет⟩ для нее законом, ваша любовь — ее идеалом. Она не пожелает других радостей, кроме тех, которые даст ей ваша любовь, и забудет все для вашей улыбки! А я не могу забыть, я не могу отдаться вам вся: я оставила бы позади себя сожаления, воспоминания, мечты и образы, которые всегда стояли бы между вами и мною!... Найдите себе такую женщину — это не трудно — и будьте счастливым с нею! Я желаю вам этого от всей души.

— Душу свою не следует никому под ноги бросать! — ответила она строго, с легким пренебрежением в голосе. — И вдруг, будто вспомнив что-то она отступила от него шаг назад, посмотрела пристально долгим, испытующим взором ему в лицо и сказала, возвышая голос:

— Так, это правда? Вы ненавидели мои мысли, мои убеждения, мою душу, но любили мою внешность! Любили не мою личность, а мое лицо!...

Надо испытать, что может нравственная сила против всех препятствий, мужество и честность — против людской злобы, друг одинокой женщины — против лишений и нужды! Пусть это борьба стоит мне всех сил, пусть это испытание будет несчастием моей жизни — я решилась на все. Просить пощады я не могу и не хочу! Щадить нужно нищих духом, грешных сердцем, немощных и преступных, а для себя я прошу только чистоты сердца и силы разума.

Что она хотела сказать? Нужели... О! это... выговорить даже страшно! В одну минуту все стало для меня ясно, так ясно, что от сильного света потемнело даже в глазах! Ах, я не знала до сих пор, что свет рождает иногда мрак! Я почувствовала какой-то смертельный холод в душе. Да, жало клеветы — жало смерти! Яд ее был в моей груди. Зараза, казалось, была уже в воздухе этой комнаты, где я в первый раз его услышала. Я задыхалась.... мне хотелось бежать; побежать от врага — неотразивши даже удара — нет, это

слишком постыдно! Я осталась и отвечала, хотя я не знаю, откуда взялся у меня голос:

— Ваше заключение не совсем верно. Бесчестна не я и не он... Бесчестны те, которые распространили эту грязную клевету. Но она не унизила меня и унизить никак не может. Скажите это всем тем, которые выдумали ее! Но я не стану защищаться и оправдываться перед ними, вот это действительно бы меня унизило! Бог или судьба!... Прощайте! Благодарю вас, что вы были храбрее других и высказали мне свое неудовольствие.

Все чувства во мне оскорблены. Стыд как огонь жжет лицо; самолюбие как раздавленный червяк ежится и топорщится; гордость рвется и мечется во все стороны, точно зверь в клетке; наконец, любовь к людям, это доброе и мирное чувство моей души, как будто отравлено каким-то острым ядом, и чувствую мучительное действие его в груди.

„О, если-б кто в людей проник —
что хуже в них: душа или язык!“
Грибоедов

Несообщительный, замкнутый в самом себе, как улитка, несколько желчный, односторонний и непрактический, он вносил в свои отношения к людям один только желчный, раздражительний элемент по глубокой антипатии к нашему обществу. Сказать что нибудь так, ради шутки, слегка, или войти с человеком без всякой нужды, в простой дружеский обмен слов, не серьезно обдуманных, а скользящих легко по разным предметам, поделиться без наставления и споров простым настроением духа, или минутными, мимолетными впечатлениями — N.[1] редко случалось. Обстоятельства ли и привычка уединенной жизни, или природа и темперамент б⟨ыли⟩виною этой односторонности, в результате оно выходило все равно. Человек этот точно прирос к своим занятиям и носил их за собою везде. В городе, одни не любили его, а другие так, просто — чуждались; иные считали его гордецом, а другие — педантом. Никто не давал себе никакого труда с ним сблизиться и узнать его покороче. Но N. и виду не показывал, чтобы все это тяготило его. Он никогда никому не жаловался на свое холодное одиночество, на свое отчуждение от общества. Быть может, теперь, когда он встретился с девушкой, которая умом и характером так близко подходила к его идеалу женщины, он в первый раз пожалел о своей угловатости и суровости нрава. Но он думал, что недостатки подобного рода не будут препятствием к сближению с N., и только порой беспокоился, замечая, как она иногда становилась необщительна, несмела, точно боялась его. — „Неужели этот мой проклятый характер прививается к ней“, думал он.

— И вы хотите знать все? Извольте. Мне святыня — женщина! Она солнце жизни! В ней живет рай на земле, без нее все мертво и холодно! Все — для нее, все труды человека сплетают венок цветов, венчающий ее прекрасную головку; дорога утаптывается

[1] Първоначално Каравелов написал „ему“, което отпосле зачертал.

и уравнивается единственно, чтоб ее ножки не спотыкались о щебень... Да, говорите что хотите, женщина есть конечная цель человечества; все для нее и все ею!, заключил N., увлекаясь своим красноречием, взятым на прокат от какого-то немецкого моралиста и отца семейства.

— Не знаю, как это понравится женщинам, сухо заметил N., — но я, на их месте, отдал бы, не задумываясь все эти сокровища рабского обожания за одно трезвое слово правды от равного мне.

— Е-е, с вашей педагогической точки зрения, вы, может быть, правы, возразил N. — но в жизни...

— Правда и в жизни нужнее всего.

— Да, но какая правда? И та сухая, сухая мораль, которая в прописях пишется, и то — правда; четыре правила арифметики — тоже правда; но в жизни этого мало. Освободясь от школьских цепей, сердце стремится к другой высшей истине; а высшая истина жизни — это любовь.

— Любовь, если понимать это слово в таком смысле — любви к женщине, немыслима без уважения; а как вы хотите, чтобы женщина уважала нас, если мы станем валяться у ней в ногах и клясться ей в небылицах!

— Только парии не живут сообразно с общественными потребностями.

— Да, возразил N., сухо и гордо. — Но пария, точно; но пария может утешать себя отчасти этой мыслью, что высокое счастье, которого он лишен, из ста раз 99, выпадает на долю людей, вовсе его не заслуживающих. Вспомните Шекспировский миф о Титании, ласкающей ослиную голову...

В обществе мы привыкли скрывать наши чувства и мысли. Но она не должна слишком вооружаться против массы. Без нее этого официального, светского мундира, вместо лоску и мишуры, она увидала бы пустоту и грязь, вместо приличных физиономий — бог знает какие лица, и, бог знает, что было бы на них написано: какие страсти! какие пороки! Все, что теперь прячется под спудом, всплывало бы на поверхность и отравило бы то удовольствие, которое она находит в обществе. Теперь же все гладко, под ровным однообразным покровом; все носит мундир и форму, и ничто неприятное, гадкое не укра[ш]ает глаз! Какое нам дело до этой грязи? И много ли есть людей, которые действительно б⟨ыло⟩ б⟨ы⟩ узнать насквозь? Вы видите, что обществу от этого сочетания горше, заключил он.

— Боже мой, — вздохнула Е., какая у вас философия!

— Это опытная философия... Не такая мудреная и отвлеченная, разумеется, как философия вашего учителя. Как его? — Крени... Кря...

— Крягина, подсказала Е. Ее глубоко огорчил презрительный тон, с котором N. упомянул о N. N.

— Скрывать дурное от людских глаз, не выбалтывать всем свою душу и носить маску, говорить фразы — большая разница! Таиться со злом — вытекает из самой сущности нашей природы,

ненавидящей и инстинктивно прячущей его от других глаз; это даже косвенным образом дань, которую мы платим добру...

Новосадцы одеваются по последней моде, ничего не делают, живут по кофейням; а дамские наряды доходят до роскошества. Откуда, думаешь, все это берется?.. Невольно приходишь в такое же недоумение, когда случается увидить житье-бытье, какого нибудь небогатого чиновника, с ограниченным жалованием, с большим семейством, который живет на барскую ногу, так что и богача за пояс заткнет.

— Та общественная дрессировка, которую вы называете требованиями человека, стирает с нас личный характер, а вас, женщин, лишает свежести и этой, какой-то особой, живой прелести, которая вас так красит. Невинность, то есть, неведение жизни и зла составляет нравственную красоту женщины.

N. так поразило это суждение, что в первую минуту она не нашлась отвечать.

N. N. был человек лет пятидесяти, очень почтенный, добрый и по старым понятиям хорошо образованный, но пустой и светски тщеславный. Он был экземпляр тех нередко встречающихся у нас личностей, которым образование дает только внешний лоск, не проникая до самой основы и зерна, до мысли сердца, не сливаясь со всем существом, как нечто ему присущее и с ним нераздельное. Наоборот, оно порождает в них резкий, непримиримый психологический дуализм: с одной стороны — принцип, или слово, блестящее, смелое и свободное; с другой — бессмысленная рутина, старый обычай и предрассудок. И между этими крайностями нет никакой средины, борьбы и страдания, сопряженного с нею; короче сказать — нет жизненных отношений. И — странное дело! Это нисколько не удивляет, не режет глаз, не смущает того человека, в душе которого существует подобный разлад. А если оно, когда нибудь, и выходит наружу уже слишком резко, то обыкновенно оправдывается естественным противоречием идеала с действительностью, или теории с практикой: „Не мы, дескать, виноваты, что идея и жизнь — две вещи разные...Nous ne pouvons rien à l'ordre des choses“ и т. д. Так точно и N. N., несмотря на свое воспитание и образование, довольно блестящее для того времени, и на обширное чтение, стоял в сущности совершенно в уровень с обыкновенными господами из чиновнического и офицерского мира. В обществе он любил играть роль, но только в таком обществе, где его ум мог блестеть, где его фраза повторялась бы устами истинных ценителей фразы и поклонников „ésprit“ — в обществе не только равном ему по образованию, но даже — и это было главное-по светскому с ним положению.

Воспитанный под влиянием энциклопедистов, он сделался в молодости скептиком и атеистом. Но его скептицизм не был естественным явлением ума, результатом сомнения, возникающего в душе, как ступень переходная от безусловного утверждения, от легкомысленного признания предания и всего, что имеет за собой право давности, к тревожному вопросу, исследованию и сомнению, и наконец от сомнения к какой нибудь положительной истине, освоенной умом. Его скептицизм был заимствованный из книг; он поддавался

красноречию, как все люди с художественной, восприимчивой натурой, для которых образ и увлекательная форма — все, и которые по большей части возвращаются к заветной старине и склонны к мистике. Так и он, на старости лет, вдавался в благочестие и набожность, и одна крайность вызвала другую. Мать. Дочь этой дамы, та самая, которую мы видели на променаду, была очень хорошенькая и молоденькая девушка. На вид ей казалось не более 17 лет, но печать сознательной мысли лежала уже на ее белом лбу, отчего, когда она задумывалась или говорила, она имела вид старше своих лет. Черные глаза глядели то печально, то гордо; но всегда ясно и так открыто, как будто из них выглядывала ее чистая душа. Детский маленький ротик сглаживал это выражение строгости, а улыбка придавала ее лицу что-то простодушное, детски-доверчивое. Ее прямой носик с раздувавшимися ноздрями предвещал страстную натуру, а легкая складка промеж тонких бровей — волю, способную, в случае нужды, сдержать порыв.

По наружности N. был, что называется, в обыкновенном смысле недурной мужчина. Густые светло-каштановые волосы изящно окаймляли его небольшой, ровной лоб; серо-голубые глаза подернутые влагою, имели глубокий взгляд; черты лица б⟨ыли⟩ правильны; белая, почти женская рука с длинными розовыми ногтями б⟨ыли⟩ поразительной красоты; маленькие, щегольские усики худо скрывали лукавую усмешку, игравшую на губах. Но все это вместе носило на себе печать личной неопределенности. Все было гладко и ровно на этом лице. В чертах невозможно было уловить характера человека. В приемах заметна б⟨ыла⟩ изысканная простота, а в речах — искусственность; но все это б⟨ыло⟩ прикрыто природною живостью и бойким, самоуверенным тоном.

Детство ее протекло бесцветно. Ее окружали две девушки, две тетушки, одна бабушка, одна нянюшка и один дедушка. Зачем она явилась на белый свет — это довольно трудно определить и в настоящую минуту. Но с самого детства она очень хорошо понимала, для чего жили ее служанки, ее тетушки, бабушка, дедушка и слуга Иван. Бабушка убеждала всех живущих в ее доме, что каждый из них должен зарабатывать себе кусок хлеба, исключая матушки и N.

Няня была уверена, что ее бог создал только для того, что всю жизнь служить и угождать ей.

Вследствие такого[1] верования, у няни не было ничего собственного, самостоятельного — ни мысли, ни чувства, ни привязанности, ни башмаков, ни платья, ни даже чашки кофею, до которого она б⟨ыла⟩ большая охотница; все было матушкино и бабушкино, жалованное... Система ее первоначального воспитания была очень проста. Ей позволяли делать, что она хотела, и, разумеется, она пользовалась этим правом. Няне строго б⟨ыло⟩ [наказано][2] смотреть только затем, чтоб ребенок б⟨ыл⟩ цел и чтобы его не дразнили.

---

[1] Първоначално Каравелов е написал: этого.

[2] В ръкописа думата се чете: наканюва.

Он способен только искать дурное, заднюю мысль и, разумеется, найдет ее даже и там, где ее нет и тени.

На столе было налито, около них, наплевано. Молчали они с особою любовью и только изредка обводили друг друга мутными, мигавшими глазами. Наконец майор решился первый прервать молчание.

— Часто вы у них бываете?

— Нет, не часто. Скучно у них... Отец глуп, как пробка, а маменька — ханжа... еще сынок у них... балбес порядочный! Постоянно говорить о эмансипации женщин, а сам готов на самые грязные делишки!... Вот, разве Люба (ее зовут Любица)... но это — еще какой-то ребенок. Всегда смеется, всегда весела — точно наследство получает... Меня бесит это всегдашнее дьявольство! И чему радоваться!

Ее глаза б(ыли) так влажно добры и улыбка так детски симпатична, что разом располагала к ней даже сухую, неприветливую натуру. И думалось, как бы хорошо разсказать ей все свое душевное горе. Но в особенности хорош[и][1] у нее были волосы — густые, тяжелые, с отливом и небрежно подобранные сеткой. Да, и какой убор может заменить убор из собственных волос? Что ж делать? Я долго и пристально анализировал мое отношение к ней... Правда, первое время было пахнуло весной, но человек не может насиловать себя каждую минуту — характеры наши не гармонируют!... Поверьте мне, в N. я никогда не искал жены и в себе никогда, уверяю вас, не видал мужа; я не признаю за собой умения дать счастие женщине, что называется, прочное фамилиярное счастие, согласившейся быть моею. Я, вы знаете, не богат... Для счастья надо многое-то, именно, чего нет в нас обоих: внутреннего сродства. Я любил ее сначала, очень любил; но не решился бы свести ее в свой внутренний мир, потому что она в нем соскучится. Любовь эта не кипела во мне, даже не восхищала меня! Это б(ыла) скорее привязанность к ребенку, милому и как-будто — к чужому, к слабому ребенку... Мне хотелось заслонить ее от дрязг жизни, оберечь так, как она есть... Для кого? Мне было все равно! Я, как холостяк, просто привязался к ней, потому что жизнь без привязанности становилась уже в тягость. Как бы вам это сказать? Точно так же я мог бы привязаться и ко всякому другому существу, лишь бы она была нежна и слабее меня. Смешна и жалка, правда, подобная бесцельная привязанность, но что делать!... Вот такой-то манерой я любил N., позабыв о главном; я забыл в ней женщину и не вспоминал, пока она сама о том не заявила... Это б(ыло) случайно, конечно, но было! Я, знаете, достаточно присмотрелся к жизни и видел какое почетное место занимает в ней случай; в жизни есть другая жизнь — случай! На него человек валит все, в чем бы иногда можно б(ыло) и самого себя... Случай распоряжается нами ad libitum, а что делать? По мелочам я истратил все, что б(ыло) не мелкого во мне, все молодые силы — и упал духом.

[1] В ръкописа: хорошу.

Теперь я на все махнул рукой! Вечно тешиться жизнью и скромно сознав свое бессилие, будешь брать только то, что посылает случай, что под рукой...

Все еще несовершенно проснувшись, он два раза кликнул N., но так вяло, что даже не потревожил своим криком птиц, качавшихся на ветвях над его головою, или рыбу, плававшую у его ног. Не получая ответа, он утомился от усилий и пошел далее, зевая по временам, но не пере[к]ид[ы]вая взглядами. Искать N. Даже хороший аппетит и убеждение, что обед испортится от долгого ожидания, не могли ускорить медленные шаги N., и когда он наконец добрался до крыльца „Елизаветы", на часах уже пробило два.

— Как! воскликнул N. — Куда же она могла деваться? / С этими словами он подошел к мосту и посмотрел на широкую, проходящую по берегу реки дорогу. Вот, лениво переваливаясь, полз воз сена; полусонный банатчанин и утомленная лошадь лениво тащились с понуренною головой; далее паслось стадо овец, и собака точно бешеная бросалась во все стороны, стараясь согнать их в кучу. В стороне от дороги расположился медник цыган, чинивший котлы; а там, вдали торопилась в Новый-Сад тележка... — Куда же она девалась?, проговорил еще раз N., выходя из трактира. / Если бы кто решился сказать N., что он в состоянии почувствовать сильную привязанность к какому нибудь живому существу, этот циник только презрительно повел бы глазами. / И однако посмотрите как он взволнован, озабочен; он ломает себе голову всякими предположениями и даже наперекор всем своим привычкам прибавляет шагу.

— Помилуйте! сказала она: — это очень странно. Я не считала мужчин способными на столь глубокую и долговременную привязанность. Я думала, что хорошенькие личики им скоро надоедают, и когда первый их нумер с голубыми глазами и светлыми волосами умрет, то вся забота состоит в том, чтобы приискать второй нумер с черными уже глазами и волосами, ради перемены.

— Мы, говорят — не рабы ваши, а такие же члены общества, как и вы, с такою[1] же волею, с такими же правами, с таким же сознанием — и, господи! откуда это и берется; сознание вдруг явилось! А спросите N.: имеет ли, мол, человек право быть умным и размышлять правильно. „Конечно говорят, не имеет: право имеют только женщины, потому что оно отнято мужчинами. Вот вам и сознание! Между тем явное предаванье подливает, да подливает в дам яду современности. „Главное, говорит один, мне бы в дамах искру самосознания раздуть, а то и все вспыхает! Невежество унищожается само собою. Все сознали свои заблуждения, увидят, что они не жили, а стояли здесь, не мыслили, не действовали, а двигались; и этот светлый взгляд на жизнь, на самих себя, на свои обязанности будет раскрыт мною, моими трудами и опытностью,

[1] В ръкописа: такую.

моими светлыми взглядами на жизнь, Другой приводит исторические факты. М.

— Так, говорят, жить как прежде мы жили, только для самих себя — неизвинительно, несовременно. Мы должны руководить наших меньших братьев к просвещению, облегчать их нужды, жертвовать нашими средствами не отдельно, не частно, не на показ только собственного Я, а всем обществом.

— Я, говорит, сударыня, когда подаю нищему хлеба ль кусок, деньги ли, всегда отвертываюсь; вот-де, скот, прими, а меня в лицо не знай.

— Нынче всеми благородными хамами окончательно осознано, что мы — не куклы для забавы мужей, но имеем удел, как существа, нежные, симпатичные — внушать еще мужчинам сострадание, любовь к ближнему. Мужчины — честолюбцы, деспоты; они затемнили светлые преимущества нашей природы, насиловали нашу самопроизвольность, ржавили наши свойства; но, благодаря бога, такой деспотизм уменьшается и в низших слоях общества, а в кругу образованных его и следа нет.

Эти слова толкнули благородных ~~m~~ женщин и они начали приносить различные жертвоприношения на алтарь бедных.

— Сил уже не хочется усталыми казаться, пожертвуйте на лотереи что похуже, а без чего нельзя — дома бы берегли.

— Как? Не кухонное ли тряпье прикажете жертвовать? Ведь мы — не жиды; наша обязанность просвещать их, быть для них примером, а не подражать им из-за вашего сребролюбия, из-за вашей алчности, из-за вашей грубости... И пойдут, и пойдут и отдашь, кажется, последние денежки, чтобы только содому гоморского избавиться.

Через недельку, этак, смотрим, N. записочки с приглашением на розовой бумажке нам прислала. Чтобы, мол, такое это значило?, а только — недаром. Приезжаем мы к N.; такая радушная любезная — просто масленым буреком в рот лезет: слушаем мы ее, а сердце у каждого так и екает: непременно, мол, затея; вот посмотрите — затея! Ждем-нет; речь идет все о современных вопросах, а предложения современного способа благотворительности N. не предлагает. Вот и кофей подали. Чашки крохотные, сухарики — тощие, сладко-жидкое; уж сейчас видно, что хозяйка современная.

— Оно, пожалуй, и положим, что так! Да кто же какой-то заведывать будет? Ведь деньги не щепки, N., заметил N. Так поверите ли, N. словно устрицу от лимона покоробило; как берест на огне вспыхнула.

N. все это понял, знал даже, что серьезного в его чувстве ничего нет, что оно прямо возникло из привычки видеть ежедневно N.; что вероятно N., так бы и расстался с N., „другом детства“, и не „воспылал“ бы к ней более горячим чувством, если бы не подозрение, что N. любит его. N. N.[1] яснее самого N. видела, что тот его ревнует, что эта маленькая и, конечно, незаслуженная ревность, да

[1] С едни и същи букви Каравелов е означил имената на различни герои. Навярно при повторно прочитане на текста върху същите букви той е написал О. О.

благоразумное и спокойно-дружеское обращение, по прежнему, с N. A. — вот и причины, по которым N. любил и увлекался.

— Чтение без его применения к делу, к жизни — вздор, пустая привычка только, вот не хуже привычки после обеда спать, или с само[го] себ[я][1] сапоги не скидывать. А хозяйство — вы сами знаете, что это — не по моей части: я им не занимался никогда; мой предмет — педагогия; мое дело-учить, а не хозяйничать.

Ему казалось, что внутри у него могила, копошатся в ней тихо, один на одном большие серые черви, много червей, и его точать, и оттого ему тошно, оттого жить едва хватает. Это — даже не жизнь, а бессознательное упорство уд[е]рживаться[2] от какого-то соблазнительного и приятного искушения перестать жить. Иногда ему так хорошо становилось, когда он отдавался этому ласкающему искушению и заслушивался его льстивого шопота. Потом в нем борьба подымалась, оборона на смерть, вставала с нами что-то и твердила: „души злую мысль, души!" — И он душил. А иногда он понимал, что вот-вот из сил выбьется и упадет. Ему казалось, что покойница взяла его с собою в могилу и он здесь одна тень, призрак.

Ничего у него не было, кроме тоски: не было даже слез, сна, еды и мысли. Он с ужасом видел, что ни на что не годится, не годится даже спать, не может даже настолько собрать в себе воли, чтобы заснуть, забыться, отдохнуть от этой точащей и сосущей тоски.

У него в голове сумбур б⟨ыл⟩, вражда, безобразие; а кругом него — потемки, страх, ложь. И он часто с едким смехом говорил себе, что она сияет со своим „образом и подобием божием".

N. принял твердое решение освежиться, понимая, что чем скорее, тем лучше: ему себя растормошить, рассеять хотелось; чувствовал, что ему внутренней грозы надо, переворот надо. Но дело обошлось и без грозы, и без переворота. Время, видно, от всего лечит, а человеческая натура все переносит.

Что же сказать о домах такого городка, где всего и населения-то не более 15 тысяч обоего пола? Каких нибудь десять-пятнадцать семейств — вот и весь кружок наших дам.

— Пожалуй если коснуться общей характеристики, заметно бросающейся в глаза каждому, то она будет следующая: всеобщее разъединение, несокрушимый разлад, дисгармония[3], царствующая между ними; и дисгармония[4] инструментов не венских или пештанских, а своих — отечественных, доморощенных, как-то варадинских, карловачких и некоторых других. Это — общее, что можно о них сказать, кроме, конечно, праздности, пересудов, сплетен, о которых не упоминается потому собственно, что качества их присущи всему женскому полу благословенного нашего отечества, что не безизвестно, не только нам, мирным его обитателям, но даже и растленному европейскому Западу.

---

[1] В ръкописа: самою себе.

[2] В ръкописа: удрживаться.

[3] и [4] В ръкописа: дисмаргония,

Утром в день бала они не станут говорить даже на..; волосы их, закрученные в папильотки, прикрыты платками: обед отбывается самый легкий. Разговор с кухаркой. Занятие кухарки. Кринолины или юбки, накрахмаленные уже со вчерашнего вечера, гладятся и утюжатся тотчас после обеда и приняв из-под утюга вид упругой, стоячей будочки, относятся в особое место, для сего предназначенное. Часа за два до выезда производится мытье бюста, половины или целого. Если предназначается декольтэ — плечи и грудь выдерживают омовение по-турецки, т. е. омываются не менее трех раз прежде духов и помад, за которыми следует обсыпание пудрою.

— У нас, в Сенполаше, все офицеры говорят женщинам и девицам „сервус мадам или мадмоазел“.

— А у нас, в Бечкереке...

— Ах, не говори, ma chère... у вас эта проклятая пехота!..

— Ну, уж ваша артиллерия!

— Разумеется, и образованнее, и умнее... и так далее.

— Этот Владин хорошо пишет, говорит одна очень хорошенькая девушка.

— А что вы читали из сочинений Владина? — спрашивает молодой человек из любопытства.

— Все читала...

— А что вам больше нравится?

Девушка не знает что ответить. Не потому, что забыла названия повестей или совсем не обратила на это внимания — нет, ей говорили о романах Владина и она передает чужие мысли.

— Мне все нравится, отвечает она, краснея.

— Вот вам явление, постоянно нас гнетущее. Все начинается, ничего не оканчивается. Пробовали было заговорить об этом явлении градоначальнику, что как же де? и подписка была, и денег собрано было...

— По мне — не вмешиваться, отвечал тот, утирая губы от выпитого пива.

Дамы занимались приличными рукоделиями, прогулками и модами. Мужчины служили и пили. Девицы занимались модами, вздохами и женихами из военных.

Правила эти N. вручила для объяснения нам. N. N., той самой, которая посещала всех роженицы в городе [тайны их собирала][1], а новорожденных ромашкою и колганным настоем, и так интересовалось беременностью каждой женщины, как будто самой ей предстояло подарить наследника О., которого она ждала, а муж в течение двенадцатилетнего супружества каждонедельно поил жену настоем из околевших пчелиных маток по совету какой-то знахарки, которая уверяла, что „пусть только захотеть — беспременно в чреве зачувствует“. Однако, несмотря на неутомимые и аккуратные опыты, N. была так же в фигуре плоска, как тонко ре-

[1] В ръкописа израза мъчно се разчита.

зала она ломтики хлеба, на милостыню нищим и желанного чада не являлось.

Супруга N. была слишком игривого характера и отличалась слишком сухим обращением с мужем, несмотря на то, что вышла по любви к длинному носу и высокому росту N.

Между тем жена N. хлопотала в другой комнате около собаки, обходя и осматривая ее кругом, как воздухоплаватель около аэростата, на котором он собирается лететь.

Дамы точно угорелые так друг друга в ласках и сшибали с ног. Другие, с роду мужа дураком не называвшие, грязной кишкой, величать их стали; из-за денег брань поднялася такая, что черт только и знай — грешные души в адскую книгу записывай. Всем хочется одеться получше, перещеголять, затмить, и откуда что [взя]лось?[1] Бывало, соберутся на славу, навздевают все, что подороже из французской бронзы имеется — и идут; просто целые магазины везут;а тут вдруг утонченность вкуса явилась: все знали, кто и как одет будет.

В зале уксусом с одеколоном накурено, две лампы на стенах горят; светло, тепло, чисто, опрятно — ну, просто — обетованная земля, да и только! Вот и съезжаться стали. Дамы, точно именинницы, с улыбками, точно дети наивные, так смотрят приветливо, говорят так сердечно, просто, благодать на земле, воплощенную представляют. А разодеты как! И дует так от них ветерком, и наносит, заветное выглядывает: просто смотреть обаятельно: плечики наружу, возбудительной тенью оттушеваны... ручки по локоть открыты: просто глаза даже мутятся, глядучи на них, а у N. слюна даже по губе бежит, как у тетерева на току-так и пенится, так и пенится...

У наших жен предурная манера б(ыла): в гостях ли запросто сидишь, на словах ли бываешь — только за рюмочку, а жена непременно астрономически наблюдает и бровки хмурит, и молниеносный взгляд кидает; ну, поневоле и не допьешь, немоготой отзываешься, умеренность показываешь; а тут, в клуб-то, хоть и поджигает наших жен — да как решиться на манеру? — Явное предание — дело новое, так старые-то привычки и выказывать, быть может, неприлично; сами еще не знают, а нам — и на пользу: тяни, коль льется...

N. готова б(ыла) приятельнице своей глаза выцарапать: ведь она хрустальной нравственности была — ну, так поневоле такая обида взорвет, а рассерженная женщина, известно — все равно, что нападающая пчела: не отмахивайся, а то жало всадит, умрет, а не отлетить — натура уж такая!

N. просто как жаром обдало: побагровела она от гневу, голосок, как дребезжащий колокольчик разбитый, так и задыхается, прерывается.

— По моему, высшее благо человека — сочувствие, и его не следует ставить на торговую ногу, сказал N. (Некоторое время они молчали).

---

[1] Четат се само последните четири букви на думата.

— Скажите мне, N., что нужно для счастья?, спросила N. (N. подумал).

— Спокойную совесть, сказал он.

Она на него смотрела, точно ждала.

— И свободу, добавил N.

— Следовательно не надо жениться и замуж выходить?

— Это почему?

— Потому, что в отношениях мужа к жене и особливо отношения жены к мужу — неизбежная зависимость и нет вовсе свободы.

— Но мы эту зависимость сами себе здесь выменяли на нашу свободу; мы здесь самовольно зависим один от другого; ве[д]ь[1] зависеть от милого[2] человека нам приятно: это лучшая свобода.

— Я не понимаю, сказала N., как это случается, что любящие надоедают один другому, разлюбливают, расходятся; ведь это случается? — И очень! — Грустная возможность, сказала N. тихо.

Он чувствовал неполноту своего ответа. Что нужно для счастья? Ей он сказал, что для счастья нужно иметь спокойную совесть и свободу: но в эту минуту понимал, что одного этого мало для счастья, что для счастья много надо, что, наконец, нигде нет счастья! Глупые мысли лезли ему в голову. Например: отчего лучшие умы и сильнейшие натуры всюду подозревают и оттого все ничем недовольны. Неужели не эти-то подозрения и недовольство и составляют их силу? Или, напротив, они только неизбежные последствия сих, избранных натур? Гейне вот даже природу обвиняет во лжи, которую она будто бы от людей переняла. Скромную фиалку он заподозревает в желании славы, собаку — в верности, и не слышит искренности в соловьиной песне. Но Гейне был слепой...

А для того, чтобы она могла его понимать, она чувствовала, ей надо много читать, трудиться, знать. Вокруг нее поднималось столько нового, лучшего, более истинного; она чувствовала, что с каждом днем все более и более раздирается кругом нее сгустившийся туман, и к ней от всюду пробивается что-то тихое, ясное, и зовет ее знакомым родственным призывом.

В ней нужно б⟨ыло⟩ только самолюбие затронуть, а за своим самолюбием она шла сейчас же торопливо и стыдливо. Кто не знает, какая это в молодости прекрасная и спасительная сила — самолюбие.

N. считали ученым человеком. Имя его давно было известно, хотя он ничего не писал и ничего не читал. Как ученый он носил очки; как ученый, он щурил глаза и оставлял волосы в беспорядке; как ученый, он ел по пяти раз в день, хотя жаловался, что не имеет аппетита. Он б⟨ыл⟩ хороший, добрый, ленивый и беззаботный молодой человек лет... Он любил рассказывать своим серьезным соседям, что утомился чрезвычайных занятий. Но хитрые старики только смеялись его шутке; они были уверены в невозможности этого факта, хотя все считали N. хорошим малым.

Богатый, ленивый, равнодушный N. смотрел вообще на жизнь, как на пустую шутку, не стоющую того, чтобы серьезно задумы-

[1] В ръкописа: веть.

[2] След „милого“ Каравелов е написал „нам“, което отпосле е зачертал.

ваться над ее случайностями. Самая красивая девушка могла быть влюблена по уши в него, и могла бы напевать ему сто раз на день самым очаровательным образом-и все напрасно, потому что я твердо уверен, что если бы она не сказала ему напрямик: „N., сделай одолжение, женись на мне", он никогда на свете не отгадал бы ее чувств. Да если бы он и сам был влюблен, то тогда, я уверен, он успел бы сойти сто раз в могилу, не отдав себе отчета в этом неясном, неопределенном ощущении, не различив, было ли от любви или расстройства желудка.

Чем молодежь отличается от стариков? Одни курят, другие нюхают. Одни ходят в кафе, другие в кабак. Одни разоряются на дам из так называемого полусвета, другие на актрис и любовниц. Одни женились по расчету, другие совсем не желают жениться.

N. не знала цены развитию, которое даром давалось ей в руки, как не знала цены саксонскому фарфору, наивно предпочитая ему чашки ижельского производства, как не поняла вкуса в кварчлях, которые ела один раз в жизни, думая про себя, что козий сыр будет гораздо лучше. Грубых вкусов она не выражала при всех, но за то с людьми, которые были ей по душе, смиренная и откровенная, она каялась в этих грехах своих. Она сознавалась сама, без чужих понуждений; не ясно ли отсюда, что она б(ыла) способна совершенствоваться? И потому очень жал, что до события прошлого лета судьба не поняла N. человека, который подготовил бы ее к событиям, предупредил бы, что громко говорить, будто, например, борьба за убеждение есть напасть и наказание божие — гораздо стыднее, чем во всеуслушание предпочесть кварчлям козий сыр. Тогда N. не проиграла бы окончательно в глазах людей тоскующих о нравственном развитии ее квартала. Им и в самом деле скучно стоять во главе движения, когда позади никто не движется.

Положительно, у этой женщины, представительницы.., еще не было пробуждено вникновение и желание анализа. Отец и мать ее тоже никогда не анализировали.

Она расширила круг знакомства и стала очень часто выходить на променаду, когда там играла музыка. Она наряжала свою N. как куклу, выучила ее, чему могла, молилась за нее Богу, любила своих родных и знакомых, соболезновала ближнему и думала, что этим все сделано.

Вообще он нигде не производил сильного впечатления, легко нравился и скоро забывался, у женщин в любви и ненависти играл второстепенную роль, на людей серьезных наводил оттенок скуки и не нажил себе ни одного преданного друга. Конечно (как и все мы, грешные, на счастие или на горе одаренные долею слепоты), N. никогда и не замечал как дешево ценили его люди. И теперь, когда это пестрое замелькало в его памяти, он сказал почти вслух, ве[сел]о[1] закидывая руки за голову: — этакая диковинная б(ыла) жизнь.....

Так, под приговор пошли, например, его неистовство о Мими Фишер, от которых он было — нажил горловую чахотку, его отчаянные танцы на балах кухарок, посещения... в угоду некоторым благочестивым дамам, восторги от ... и многое, многое другое проклял N.

[1] В ръкописа: веслено

Потом он вспомнил, как, наконец, он сложился, сосредоточился, окреп, стал серьезнее, очистил круг знакомства и определил свое призвание. Он стал писать романы, очерки, театральные заметки, драмы, комедии, клочки поэм, сатирические мелочи. Работа отняла часть времени от хронического бездействия; желание поделиться работой указало, какими людьми надо было ограничить знакомство. Все написанное прочитавалось в ..., где любили литературу, и ничего не сжигалось как негодное.

— Что можно мне, например, человеку взрослому и других понятий, скажу прямо — человеку неверующему, то не приходится женщине. Наше дело — разум и осуждение, а ваше — смиренная вера. Это не идет к женщине. У вас нет уважения к представителям вашей веры...

— Что вы это все смеетесь, N.?, сказал он. (Она не отвечала, а только расхохоталась.) Вслед за этим и за отвергнутыми учтивостями началось другое расположение духа. N. принимался много говорить, большею частью серьезно. Он говорил о прелести доверчивости и покорности ей женщине, о женском труде, о том, как высоко ценит дух хозяйственности и экономии в немках, об очаровательности восточных женщин, о рабстве, которое налагают на себя сербские женщины, о застое славянской жизни и о гнили пештанских гостинных.

Молодой юрист долгое время не мог встать, и только потягивался, как бы желая убедиться, вполне ли он владеет руками и ногами. Наконец он сделал неимоверное усилие и вскочил на ноги. Затем он спокойно сложил свой плед, перекинул его через плечо и...

Нравственный закон моей природы призывал меня к труду; сознание громко говорило, что я должен стать на независимую ногу без чужой помощи. Меня останавливал еще в этом случае внутренний обет, который я тебе дал: никогда не жить на чужой счет, и зарабатывать себе хлеб собственными руками. Я знал, что это трудно, какие препятствия лежат на моей дороге, но именно потому, что она не легка, я не мог своротить в сторону, укрыться от действительности в зеленую рощу, нежить душу в благодатном созерцании природы. Нужда сковала уже мои руки и ноги, и воля и сознание строгого долга прикрепили меня к этому городу, куда забросила меня судьба.

Но кому понадобится моя жизнь; кто верит в силы женщины? Выходи замуж, если можешь; старайся понравиться кому нибудь, если не хочешь умереть бесполезным членом общества — вот единственный твой выход; вне его — живи паразитом, оставайся лишним человеком в мире. Сколько горечи, сколько отчаяния поднимается у меня в душе, когда я подумаю, что миллионы женщин погибали раздавленные колесом общественного предрассудка, умирали медленно нравственной смертью и каким ужасным или жалким животным прозябанием. Кто ответит на эти думы, сбросившие с себя божественное подобие?

Мужчина хочет неограниченно царить в сердце женщины и требует, чтобы вместе с любовью она приносила ему, как законную дань

все дары, которые вложил в нее бог, вероятно по ошибке... В самом деле, зачем они там?

Ведь мы рождены, чтобы любить и приносить в жертву любви нашу жизнь! Для того ли, чтобы мы слышали внутренний, тревожный, неугомонный голос, который нам говорит, что жизнь для нас, как и для мужчин, не есть только любовь, но труд и свобода; что девиз ее — „мысль, слово и дело?", для того ли чтобы мы простирали трепетные руки к тому запрещенному для нас плоду, стучались в двери обетованного на земле царства и носили в душе первообраз божий... а в сердце... оковы мужской любви? Прежде мужчины брали наше тело; теперь берут и нашу душу... Теперь он более не говорит женщине: „будь моей добровольно, или я тебя силою возьму... „ О, нет! В наше образованное время, при той степени цивилизации, до которой человечество достигло, язык вместе с нравами изменились: он далеко не так груб; мало того — он стал вежливее и утонченнее... Как можно? Женщина — существо такое слабое, нежное, а он — ее признанный рыцарь, ее поклонник! Вот с какою речью относится теперь этот благородвый рыцарь к той, которую он любит называть пошлым и лживым именем своей прекрасной властелинки вероятно потому, что он чувствует себя сам ее властелином: „осчасливьте меня — говорит он — отдайте мне вашу жизнь и душу вашу в придачу. — Этого он, конечно, не говорит, но это само собою подразумевается. Я эту жизнь сделала блаженством, подарив вам мою любовь и семейное счастье.

Ваша воля будет для меня законом; слушайтесь только меня и вверьте вашу судьбу в мое полное расположение.... „И если счастливая избранница с детской доверчивостью подаст ему руку и красноречивый взор ее клянется ему в безусловной покорности, то сладкое чувство разливается по всему его существу; и он совершенно доволен и собою, и ею. Но было иногда иначе. Было так, что эта счастливица, несмотря на симпатию, которая влечет ее к нему, чувствует нарушение гармонии их союза, вследствие разности взглядов и умственного равенства. Ей мало этих природных, независящих от ее воли условий, она требует для дальнейшего своего развития каких нибудь гарантий и оговаривает себе право на независимость.

Страсть к вечным прениям была постоянная, может быть, единственая слабость старика N., и доходила в нем эта слабость до того, что даже шел иногда старик против мнений, в истине которых за грех бы считал сомневаться, и все это из-за одной неодолимой страсти к прениям.

Но господа вдруг подняли такой гвалт, что и разобрать невозможно было ничего, и даже сам старик N., оглушенный, озадаченный не на шутку, как будто окаменел на минуту. Однакож, это было одно мгновение; он тотчас же оправился и, добывши бог знает откуда совершенно трубный голос, покрыл им весь хор господ.

Очаровательная манера пенсионера во всей силе сообщалась его многочисленному семейству. Шесть дочерей его (жены он давно лишился) и два сына чрезвычайно походили друг на друга: своими

певучими голосами, тихою походкою, и все они как будто были обмазаны чем-то сладким, до такой степени сладко обмазаны, что трудно было различать их. Впрочем, девицы различались по талантам: одна одевалась хорошо и имела обычай сморкаться, другая...

Это был старый лицемер и пьяница, готовый продать свою дочь тому из нас, кто дороже даст. Краснощекий, красноволосый, с бычачей шеей, он очень походил на волов, которые паслись за Променадом.

Илия Конев

ЗА ВЛИЯНИЕТО НА МАЯКОВСКИ В БЪЛГАРИЯ

През 1952 година издателство „Советский писатель" публикува книгата на Любов Фойгелман „Маяковский в странах народной демократии". Предмет на нейното изследване е влиянието на Маяковски — „най-добрият, най-талантливият поет на съветската епоха" (Сталин) — върху поетите антифашисти и социалистически реалисти в Чехословакия, България и Полша.

Нуждата от подобни изследвания е огромна. Те са необходими, за да хвърлят светлина не само върху литературните връзки между руския народ и другите народи, но и да нарисуват по-общата картина на влиянието на великия Октомври върху революционното развитие на света. Третирайки въпроса за литературното въздействие на Маяковски върху демократичните и революционни поети в чужбина, Л. Фойгелман правилно извежда огромното значение на поета за прогресивното световно литературно развитие от решаващото влияние на Великата октомврийска социалистическа революция върху съдбата на народите. „Маяковски — четем в увода — отрази в своето творчество „коренния прелом в историята на човечеството", и гласът на поета на Октомври достигна през главата на поети и правителства „до народите на света, до задграничните славянски народи в периода на революционния подем, станал в тези страни под влиянието на социалистическата революция в Русия."[1]

Цялата книга на Л. Фойгелман е проникната от мисълта за новаторската роля, смисъл и значение на великия поет. В нея се открива умело боравене с литературния материал, направени са редица интересни съпоставки, изведени са ценни заключения. Всичко това бе своевременно изтъкнато от съветската критика.

Втората част от „Маяковский в странах народной демократии" е посветена на влиянието на Маяковски в България, (стр. 207—324). Това е един интересно написан очерк за творческо въздействие на Маяковски върху прогресивното развитие на българската поезия от 20-те години до днес. В него е привлечен доста материал от нашия периодичен печат, направен е опит да се охарактеризира цялостно нашето литературно развитие през посочения период, приведени са редица обобщаващи изказвания на нашия учител и вожд Георги Димитров и другаря Вълко Червенков, в известна степен е обрисувана ролята на Маяковски за утвърждаването на социалистическия реализъм като метод на работа на българските творци на художествено слово, оценени са литературнокритичните статии на наши автори за Маяковски.

Все към общата оценка на очерка трябва да се изтъкне неговата беглост, недостатъчното вникване в характерните особености на поетичното творчество на всеки наш поет, а на места — известна несамостоятелност в изложението. Назовани са много заглавия на произведения, но без вникване в тях и задълбочено анализиране. В този смисъл очеркът е по-полезен за читателя в чужбина, отколкото за нас.

Корените на руското плодотворно въздействие върху българската литература Л. Фойгелман изтъква още в поезията на Ботев и Вазов. По-нататък тя проследява разпространението на Горкиевите произведения през 90-те и 900-те години, разкрива тяхното революционно влияние върху прогресивната интелигенция и работническите среди.

„Влиянието на Горки — пише с основание Л. Фойгелман, — започнало още в началото на века, продължава с нова сила след Великата октомврийска социалистическа революция. Горки има първостепенно значение за развитието на

[1] Любовь Фейгельман. Маяковский в странах народной демократии. Советский писатель. Москва 1952. Стр. 216.

цялата прогресивна, революционна литература в България. Опирайки се на творчеството на Горки, българските писатели водиха борба против декадентската литература и развиваха традициите на своята народна култура."[1]

Преломен момент в литературните взаимоотношения между двата народа бележи Октомврийската социалистическа революция. Делото на Октомври „определя новия исторически етап във формирането на прогресивната българска култура". Извършва се коренно преустройство и в мирогледа на редица български писатели, които дотогава са свързани със символизма.[2] Това положение Л. Фойгелман илюстрира с поетичната практика и жизнена дейност на Хр. Ясенов, Ем. п. Димитров и особено на Гео Милев. Верни мисли са развити и за Хр. Смирненски.

Л. Фойгелман правилно свързва влиянието на Маяковски върху българската революционна поезия с името на големия наш поет-антифашист Гео Милев, определяйки го като „пръв преводач, пропагандист на поезията на Маяковски в България".[3] За да обоснове своята теза, тя търси творческото възприемане и използуване поетическите похвати на Маяковски от нашия поет с оглед задачите, които той има да решава в друга среда, в друго време и при друг случай. Добре, макар и бегло, е очертана еволюцията на Гео Милев от модернизъм към социално творчество, докато се стигне до създаването на безсмъртната революционна поема „Септември". В тоя анализ обаче прави впечатление, че Л. Фойгелман привлича предимно ония факти, които говорят за влиянието на Маяковски върху Гео Милев. Тя твърде често се стреми да „сближи" двамата поети (в начина, по който се изобразява трагедията на народа[4], в тълкуването на революционния патос на „Септември" [5] и пр.), като се игнорира въпросът за творческата самобитност на един голям поет пред друг. И. В. Сталин учи, че обществените явления покрай общите черти „имат свои специални особености, които ги отличават помежду им и са най-важните за науката". Колко много оригинално, лично има в единадесета песен на „Септември", в края на поемата! Всичко това следва да се види и изтъкне като нов момент в профила на поета, степен в движението му към социалистическия реализъм.

Не задоволява и обяснението на Л. Фойгелман защо Гео Милев рисува Септемврийското въстание като стихиен бунт, а не като организирано революционно дело, ръководено от Комунистическата партия, каквото е в действителност. Този недостатък в поемата на нашия поет Л. Фойгелман приписва на обстоятелството, че „в момента на създаването на „Септември" на Гео Милев в известна степен за образец служеше поемата „150,000,000" (!). Това беше първата след-октомврийска поема на Маяковски, написана през 1919—1920 година".[1]

В случая не се ли омаловажава, пренебрегва определящата роля на светогледа на писателя, на неговата в р ъ з к а и м я с т о в освободителната борба на прогресивната, революционна класа за сметка на влиянието? Факт е, че цялата септемврийска поезия (стихосбирките на Н. Фурнаджиев, Ас. Разцветников и др.) възпяваше Септемврийското въстание именно като народен бунт, като стихиен протест. Тя оплакваше скъпите жертви и изказваше вяра в историческото възмездие. Това е основното, както сочи Георги Бакалов, за литературата, посветена на Септември. Обрисуването на Септемврийското въстание като дело на Партията, организирано и ръководено от нея, пръв засвидетелствува Крум Велков, сам участник във въстанието, в романа „Село Борово" (1932).

Най-големи прилики между „150,000,000" и „Септември" могат да се открият в първите глави на двете поеми. Тъкмо това е и сравнително слабото място на „Септември". Влиянието на традициите на Маяковски — писа в. „Правда" в редакционна статия от 2 март 1953 г. — „трябва да се търси не в механическото подражаване на външните особености на неговия стих, а в главното — във високата гражданственост на поезията, в държавническото мислене, в страстната борба за победа на новото, в непримиримостта към всичко враждебно, отживяло, мъртво, в търсенията на форма, която служи на новото съдържание, изразителна, ясна, достъпна за милионите."

В подзаглавие „На новом историческом рубеже" Л. Фойгелман проследява творческото въздействие на Маяковски, което търпят и други наши поети от 30-те години—Людмил Стоянов, Крум Кюлявков, Христо Радевски, Младен Исаев,

[1] Цит. съч., стр. 216.
[2] Цит. съч., стр. 217.
[3] Цит. съч., стр. 221.
[4] Цит. съч., стр. 239.
[5] Цит. съч., стр. 241.

[1] Цит. съч., стр. 240.

а по-късно Никола Вапцаров. Добре е охарактеризирана ролята (с оглед пряката задача на изследването) на сп. „Наковалня" на Димитър Полянов и в. „РЛФ". Общо взето, вярно е представен Христо Радевски като преводач и пропагандист на съветската литература, и по-специално на Маяковски. Отделни положения обаче могат сериозно да се оспорват.

Л. Фойгелман твърди, че преводите на Радевски запазват основните качества на оригинала „и затова с такава популярност се ползуват в България. . ."[1] Наистина Радевски, особено с „Антология на съвременната руска поезия" (1938), направи твърде много за разпространението на съветската поезия и с това видимо спомогна за правилното идейно ориентиране на българския масов читател през 30-те години. Но наред с това необходимо е било да се отбележат и известни слабости, каквито не липсват в преводите на Радевски.

Хубаво и интересно е казано за поемата „Мечта" на Радевски. Обикновено подценявана у нас, Л. Фойгелман майсторски извежда на преден план всичките й положителни страни.

В главата „Болгарские критики о значении Маяковского" (1938—1940) Л. Фойгелман оценява статиите, излезли под перото на наши видни литератори, чрез които се цели вярно да се информира българският масов читател за поетичното дело на Маяковски. Това са студията „Художествената форма в поезията на Вл. Маяковски" от Тодор Павлов[2] и статията „Маяковски у нас" от Георги Цанев.[3] В известна степен пълно и задоволително е оценена голямата им заслуга за времето.

По линията на това критично обгледване на литературата за Маяковски в България сериозен пропуск в книгата на Л. Фойгелмане, че тя не оценява труда на Симеон Русакиев „Маяковский и развитие болгарской литературы", излязъл през 1950 г.

Най-много страници Л. Фойгелман посвещава на класика от най-новия дял на българската литература Никола Вапцаров. И това е напълно оправдано. Тъкмо Вапцаров е блестящият пример на дълбоко, докрай творческо възприемане на принципите на съветската поезия — нейната войнствуваща болшевишка партийност, висок граждански патос, дълбоко хуманистично чувство и пролетарски интернационализъм. И наред с това всеки негов стих е само негов, дълбоко изживян, роден и израсъл из българската национална действителност.

„Творчеството на Вапцаров — бележи Л. Фойгелман — е нов етап в развитието на българската поезия. Революционният патос на Вапцаров го сродява с поезията на неговите славни предшественици — Христо Ботев и Христо Смирненски. Но за разлика от Смирненски, в изкуството на Вапцаров живеят не абстрактни [!] героични образи, а конкретният герой на съвременната българска история — работникът-комунист."[1]

Очеркът за живота и творчеството на Никола Вапцаров представя най-хубавите страници, посветени на България в книгата на Л. Фойгелман. Тук тя показва голямо разбиране и любов към Вапцаровата поезия. Напълно ясно и живо се откроява героичният образ на комуниста, поета и човека Никола Вапцаров, посветил целия си живот в служба на народа. Написаното дава възможност да се види обществено-политическото и идейно-литературно обкръжение, в което Вапцаров расте и се развива като личност и поет, влизането му в партийните редове, за да се издигне по-късно на ръководна работа в ЦК на БКП в периода на съпротивителната борба.

„Това и сближава Вапцаров с Маяковски — подчертава Л. Фойгелман — и предопределя близостта на неговото поетическо новаторство до новаторството на Маяковски. Следва да се предполага, че непосредственото запознаване с най-крупните произведения на Маяковски задълбочава тая близост."[2]

И още:

„Идеите за творческия, разкрепостен труд, намерили въплъщение в произведенията на великия пролетарски хуманист Горки, в поезията на Маяковски, осветляваха и поезията на Вапцаров."[3]

Като слабост в наблюденията на Л. Фойгелман за Вапцаров може да се изтъкне липсата на успоредица между идейния анализ и анализа на неговите естетически възгледи. Тя почти не говори за тях. В случая би било полезно да се привлекат и използуват мислите, които Вапцаров развива в своята за-

[1] Цит. съч., стр. 252.

[2] Тодор Павлов, Художествената форма в поезията на Вл. Маяковски. „На литературни и философски теми". София, 1938, Стр. 43—76.

[3] Георги Цанев, Маяковски у нас. „Изкуство и критика". 1940. Кн. 4.

[1] Любовь Фейгельман. Цит. съч., стр. 265.

[2] Цит. съч., стр. 269.

[3] Пак там, стр. 270.

бележителна статия „За творчеството на най-младите", писана през 1941 г.[1] Тогава анализът на неговото творчество би изглеждал по-плътен, новаторството му — по-цялостно разкрито, а и нямаше да се отминат такива важни въпроси, като разликата между интонацията на стиха на Вапцаров и стиха на Маяковски.[2]

Хубав момент в книгата на Л. Фойгелман са и няколкото страници, отделени за Веселин Георгиев — „поета на българските партизани".

В началото на бележките „Маяковский в Болгарской народной республике" Л. Фойгелман разгъва картината на невиждания обществено-политически и културен подем, обхванал нашата страна след освобождението ни от монархо-фашизма. Във връзка с това се изтъква начинът, по който реагират писателите: „Людмил Стоянов, Христо Радевски, Младен Исаев, Мария Грубешлиева, Елисавета Багряна, Божидар Божилов, Валери Петров — бележи Л. Фойгелман, — представители на разни поколения, единодушно прославяха раждането на нова България, обръщаха се към Съветския съюз, към Сталин със стихотворни послания. Те разказваха в своите стихове за дълго чаканата среща със своите освободители, за благородството на съветския човек."[3]

Нататък Л. Фойгелман говори за полезната работа, която вършат Хр. Радевски, Ив. Добрев, Николай Антонов, превеждайки Маяковски. Отделно и поразгънато се оценяват преводите на Богомил Райнов и Христо Радевски (Вл. Маяковски. Стихове. 1945; Избрани стихове, 1946) и на Людмил Стоянов (поемата „Владимир Илич Ленин", 1947).

Спряно е вниманието на читателя и върху творчеството на Младен Исаев и Божидар Божилов (поемата „Димитров"). Споменати са още статиите на Хр. Радевски, К. Зидаров и Б. Райнов за Маяковски. По-голямо внимание е отделено на статията „Значението на Маяковски" от Людмил Стоянов, печатана във в. „Литературен фронт" през 1947 г. Но и тук не липсват отделни пресилени тълкувания и заключения. Например неоснователно звучи упрекът на Л. Фойгелман, отправен към Людмил Стоянов за отклоненията от оригинала в превода на поемата „В. И. Ленин". Тия отклонения не са случайни, а дълбоко обусловени от благозвучието на родната реч. От друга страна те са резултат на трудността да се предаде точно стихът (метрика, речник и образи) на Маяковски на друг език. Ето:

У В. Маяковски —
Мозг класса,
дело класса,
сила класса,
слава класса —
вот что такое партия.

У Л. Стоянов —
Мозъкът,
и делото,
и силата,
и славата на класата —
ето що е партията.

Крайно неприемливо е твърдението на Л. Фойгелман, че Младен Исаев се учи от Маяковски. Това се доказва само с един епиграф, който нашият поет взема от „Разговор с фининспектора за поезията" на Маяковски за едно свое стихотворение. Далеч по̀ друг е творческият образ на Младен Исаев и по̀други поети са неговите учители, особено след стихосбирката „Тревожна планета" (1937).

Всичко написано за Божидар Божилов е твърде неоснователно, нуждае се от съществени корекции, особено за неговата поема „Димитров". Както правилно изтъква нашата критика, Б. Божилов прибърза с отпечатването на тази поема, като се опита да прикрие това с едно пряко, нетворческо следване пътя на Маяковски във „В. И. Ленин". Да се учиш от съветската поезия, от нейния велик основоположник Маяковски, не означава механически да следваш неговите принципи и похвати, а е потребно всестранно да се образоваш, растеш и се развиваш като личност и поет, да бъдеш активен строител на социализма, новатор, творчески да възприемаш и да развиваш по-нататък, на нова степен онова, което другите — свои и чужди — са завоювали преди тебе.

Въпреки отбелязаните непълноти и неточности в частта за българската литература, тя е живо написан очерк за развитието на реалистично-социалистическата ни поезия от 20-те години до днес. Това още един път показва, че проблемите на българската литература са предмет на проучване и от съветските литературни работници. Тяхното задоволително разрешение обаче може да се постигне при една по-голяма съгласуваност и взаимопомощ между съветските и българските учени. Това свидетелствува и книгата на Л. Фойгелман.

Хр. Дудевски

[1] Сп. Литературен критик, год. I, бр. 8.
[2] Вж. Георги Цанев. Страници от История на българската литература, 1953, стр. 243.
[3] Любовь Фейгельман, Цит. съч., стр. 297.

ЛИТЕРАТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОТО ДЕЛО НА ГЕОРГИ БАКАЛОВ[1]

Георги Бакалов е виден представител на нашата марксическа литературна критика и публицистика. Започнал обществената си и литературна дейност още в началото на 90-те години на миналия век, заедно с първите марксисти у нас, той воюва до края на живота си — 1939 година — на фронта на пролетарската литература като страстен марксически литературен критик. Бакалов разработи и някои основни проблеми от историята на Българското възраждане. Близо половин век той работи като преводач и издател на марксическа литература, като редактор и сътрудник на десетки социалистически вестници и списания.

Огромното литературно дело на Бакалов е разпръснато в повече от петдесет собствени исторически и литературно-критически трудове, в над хиляда статии, рецензии, бележки и т. н. Извънредно трудна задача е стояла пред съставителите и редакторите на наскоро излезлия сборник „Избрани произведения" на Георги Бакалов (издание на Издателството на Българската комунистическа партия) — от голямото и толкова многообразно литературно наследство на Бакалов е трябвало да се отдели най-ценното, най-значителното, най-характерното. А това наследство носи печата на Бакаловото развитие, усложнено с немалко грешки. Въпреки известни пропуски, в „Избрани произведения" са показани добре заслугите на Бакалов в изследването на нашето Възраждане, на нашето социалистическо движение и печат, в оценката на по-видните български писатели.

Статиите на Бакалов, поместени в сборника, са разпределени в следните глави: 1) статии по въпроси от историята на нашето социалистическо движение; 2) статии по Възраждането; 3) статии върху българската литература; 4) статии върху руската литература.

* * *

Георги Бакалов е един от най-заслужилите пропагандатори и популяризатори на марксизма у нас. Със своите десетки научно-популярни библиотеки и широко достъпните си „книжки за народа" той прави извънредно много за разпространението на социалистическите идеи сред работническата класа и прогресивната интелигенция. Бакалов е превел най-голям брой марксически книги у нас. Непосредственият и богат опит в издаването на марксическа книжнина още от зората на нашето социалистическо движение му дава възможност да напише интересните статии и изследвания: „Първите стъпки на марксизма в България", в която излага забележителната полемика на основоположника на социализма у нас Димитър Благоев с народника Дебогорий Мокриевич през 90-те години, „Марксистката книга в България", богата с много историко-библиографски данни, „Кога и как българските работници се запознаха с В. И. Ленин", „Иван Загубански" и др. Личното и непосредствено участие на Бакалов в обществения и литературен живот му позволява да изнесе също така огромен брой и извънредно ценни факти за първите стъпки на нашето социалистическо движение, за разпространението на марксическата книжнина у нас и т. н. Трябва да се подчертае, че това не са някакви сухи и обективистично изложени исторически и библиографски сведения. В ръцете на Бакалов тези сведения и спомени стават оръжие за борба срещу буржоазната идеология и драконовските условия, които буржоазните режими създават за печата на работническата класа. Статията на Бакалов „Марксистката книга в България" (писана през 1933 г.) завършва уверено и смело — нищо не е в състояние да спре победния ход на марксистката книга — „учител и тръбач" на трудещите се маси („Избрани произведения", стр. 70). В този дял са поместени и възторжените статии на Бакалов за Ленин, Д. Благоев и Г. Димитров.

С общодостъпния си език и популярна форма статиите на Бакалов за развитието на нашето социалистическо движение, за разпространението на марксическата книжнина и т. н. са допринесли и допринасят немалко за запознаването на прогресивния читател с дългогодишната борба на нашата комунистическа партия на обществено-политическия и литературен фронт. Трябва да се посочи, че Бакалов има и някои погрешни статии за нашето социалистическо движение, писани преди войните, тъй като поради неизживян интелигентски индивидуализъм той стои известно време (1905—1920) вън от революционната партия на българския пролетариат. След победата обаче на Великата октомврийска социа-

[1] Г. Бакалов, Избрани произведения. Изд. на БКП, 1953 г., стр. 622.

листическа революция той се завръща отново в Партията, води смела борба против фашизма, възприема ленинизма и завършва живота си като комунист-димитровец.

* * *

Бакалов е допринесъл много за правилното марксическо осветление на епохата на Възраждането. Особено резултатни са неговите изследвания след завръщането му от Съветския съюз през 1932 година.

Следвайки и развивайки по-нататък схващанията на Д. Благоев, Бакалов доказва, че възникването на капиталистически отношения в българските земи и започналото поради това разлагане на турския спахийски феодализъм са материалната основа на Възраждането. „Българското възраждане е резултат на многобройни исторически причини и влияния, в основата на които е развитието на капитализма в турската империя и в тогавашната нейна съставна част — България" (стр. 112). На основата на това икономическо развитие се пораждат различните класови групировки — „полюси", сред българското общество, борбата между които съставлява съдържанието на Възраждането. „Нашествието" на капиталистическите елементи довежда по-късно до силно обедняване на дребните занаятчии и особено на селската маса. „Българското работно население в села и градове страдаше двойно: както от тежестите на капиталистическото развитие, така и още повече от неговото недостатъчно развитие, от спъващите обществено развитие и борбата за подобрение останки на крепостничеството, от цялата политическа надстройка на чуждоземната султанска власт" (стр. 113).

По такъв начин, показвайки, общо взето, правилно икономическата и политическата основа на българското възраждане, отхвърляйки идеалистическите възгледи на буржоазните историци, Бакалов посочва „двете линии" във Възраждането и противоположните интереси на различните класови групировки в назряващата и подготвяща се революция в страната, която по своите обективни резултати „бе революция за разчистяне пътя на капиталистическото развитие", „буржоазна революция". В тази революция главна обществена сила е не „лагерът на капитала" — „нотабилите", българските чорбаджии и лихвари, а „селските и занаятчийски маси" — твърди Бакалов (стр. 114).

Тези негови установки преминават през доста дълга еволюция. Той не винаги успява да направи необходимите и правилни изводи от тези най-общи дефиниции. Не винаги е последователен и в отстояването им докрай. Допуща грешки и неточности при определяне на отделните групировки, „лагери", през епохата на Възраждането, при посочване на тяхната роля в националноосвободителната борба и т. н. Две основни положения обаче са най-ценни и най-ярко изпъкват в Бакаловите работи за Възраждането. Първо — изтъкване антинародната роля на българската буржоазия, особено в последните възрожденски борби. С пълно основание Бакалов говори: „... Българската буржоазия, като класа, дори в периода на своето възраждане, никога не е водила решителна, непримирима революционна борба за национална независимост (стр. 161). Второ — посочване ролята на селячеството като най-масова и най-заинтересувана сила в националната революция. „Най-широката и дълбока струя на националното съживяване съставляваше селското движение, против ония останки на феодализъм, които бяха свързани с чуждоземното господство..." — пише Бакалов и продължава по-нататък, че за избавяне от своето безправно положение селската полукрепостна маса няма друг изход „освен революционното изтикване на феодалните останки, т. е. заграбване на земите и изгонване на техните владетели" (стр. 244, 246).

Вниманието на Бакалов при изучаването на Българското възраждане е насочено главно към дейността на най-изтъкнатите национално-революционни дейци, като Раковски, Левски, Ботев, Бенковски и др. В редица брошури той посочва идеологията им на революционни демократи, техния демократизъм и патриотизъм, тяхната непримирима борба против феодално-султанска Турция и българските чорбаджии. За това говорят Бакаловите статии от Паисий до Бенковски (стр. 127—272). И всичките му усилия тук също така не са за някакво обективистично установяване на историческите факти и истини. Установявайки тези истини, Бакалов си поставя задача да хвърли мост между борбата на българските национално-революционни дейци и борбата на трудещите се у нас против капитализма и фашизма; да посочи, че българският пролетариат, българските комунисти са единствените наследници на безсмъртното дело на

Раковски, Левски, Ботев, Бенковски; да актуализира, да използува изобщо това прекрасно революционно наследство за конкретните нужди на борбата на работническата класа и Комунистическата партия.

Бакалов разобличава по най-съкрушителен начин опитите на буржоазните и фашизирани учени от типа на Борис Йоцов, Петър Мутафчиев и др. да отрекат революционната борба и безсмъртното дело на нашите най-велики национално-революционни дейци. Той воюва неотстъпно срещу техните опити да фалшифицират самото Възраждане и да го представят като една и единствена линия на борба за просвета и църковна независимост, или пък нашите революционни демокра и — за националисти и патриотари, едва ли не от буржоазно-фашистки тип. С присъщата си страст на голям полемист той се вдига на смела борба, разобличава тези мръсни фалшификации и доказва, че има „две линии" в нашето Възраждане и с истинска патриотична гордост защитява делото на безсмъртните революционни дейци. Доказва, че народът, демократичните сили, пролетариатът са истинските „наследници" на идеите на Възраждането, истинските носители на „заветите" на възрожденските борци.

От тази своя основна задача Бакалов не отстъпва, когато говори и за Паисий — „бащата на Възраждането", който „изразявал наболелите интереси на селенията и занаятчийството" (стр. 132 и 129) и за революционната дейност и идеология на Раковски, и за бунтовната песен на Чинтулов, която той брани от попълзновенията на буржоазията, и за Левски — „идеален образец на революционер от предосвободителната епоха, революционер, излязъл от простолюдието и застанал начело на масите", в революционната организация на когото „напираше потиснатата с векове стихийна сила на селските маси" (стр. 171 и 208), и за „народния човек" учителборец Бачо Киро (стр. 259), и за Оборище, Априлското въстание, Шипка...

Брошурата на Бакалов „Г. С. Раковски" започва така: „Сенките на миналото са повикани да споят разлагащия се морален и идеен авторитет на българската буржоазия... С отразената светлина на миналото буржоазията се мъчи да подкраси своето гнило настояще" (стр. 133). Разбивайки фалшификациите на буржоазията и опитите ѝ да използува за своите класови интереси революционното наследство на миналото, Бакалов така построява своята брошура, че служейки си с богат фактически материал и с общо взето правилни в научно и политическо отношение изводи, доказва, че по своето дълбоко класово съдържание идеологията, борбата, патриотизмът на Раковски — „идеологическото изражение на революционното разрешение на аграрния въпрос" — нямат нищо общо с буржоазията и със султанските чиновници като княз Богориди. Раковски и цялото национално-революционно движение „... се ползува със симпатиите и подкрепата на борческия пролетариат, намерил в него естествен свой съюзник в общата им борба против капитала, свой или чужд" — пише Бакалов в края на брошурата (стр. 164).

Главен обект на изучаване и оценка на Бакалов от епохата на Възраждането е революционното и литературно дело на Хр. Ботев. Бакалов е един от най-изтъкнатите ботевоведи у нас. Тъй като в схващанията на Бакалов за идеологията на Ботев има известни грешки и увлечения, затова, види се, голяма част от неговите статии и книги за Ботев не са влезли в сборника. Грешките на Бакалов се изразяват, както правилно е посочено в предговора от редакторите на „Избрани произведения", в това, че до към 1925 г. той преувеличава значението на социалистическите възгледи на Ботев. В периода 1932—34 г. пък отива в друга крайност — макар да определя правилно Ботев като революционен демократ, не вижда единството между демократизма и утопическия социализъм на Ботев, говори дори за отиване на Ботев вдясно, за силно влияние на народничеството върху него и т. н. В последните години на своя живот (1935—39 г.) Бакалов изправя тези свои грешки и пише пламенни статии за революционната последователност и патриотизъм на Ботев, за неговата любов към народа, за неговата готовност да даде живота си в името на свободата на народа. Тези последни статии на Бакалов, като например „Ботев знаме на народното единение" от книгата „В защита на Христо Ботев" и др., не са включени в сборника. Трудно може да се види приносът на Бакалов в ботевознанието от „Избрани произведения".

Особено опущение в рецензирания сборник представлява отсъствието на статиите и изказванията на Бакалов върху Ботевата поезия. Поместени са Бакаловите статии за Паисий и Чинтулов, а за Ботевата поезия нито една от немалкия

брой статии на Бакалов. Няма никакво оправдание за това. Защо например не са включени статиите на Бакалов: „Христо Ботев като поет“ — предговор към стихотворенията на Ботев от 1924 г., „Как са създавани Ботевите стихотворения“ — в книгата „Христо Ботев“ 1934 г., студията „Христо Ботев критик“ 1937 г. — едно ценно марксическо изследване, посветено специално на Ботевата литературно-критична дейност, „От где извира силата на Ботевата поезия“ — последната и най-ценна статия на Бакалов върху поетичното дело на Ботев, печатана във в. „Култура“, г. I, 1937 г., бр. 4.

Включването на някои от тези статии, дори само на последната, би дало известна представа за значителния принос на Бакалов за правилната оценка на Ботевата поезия, за определяне мястото му в развитието на нашата литература, за неговото мощно влияние върху революционните поети от по-късно време и т. н. „Поезията на Ботев не е празна играчка, а свещено служене пред олтаря на революцията и свободата“ — пише Бакалов още в 1924 г. А в поменатата последна негова статия, поучил се от съветската литературна критика, Бакалов вижда силата на Ботевата поезия в познавателната ѝ стойност, в нейната дълбока народност и всеотдайност на борбата, в нейната революционна идейност, героична романтика и оптимизъм. Подчертава също така и гениалната надареност на поета-революционер.

Бакалов воюва смело срещу фалшификациите на Ботевото дело, откъдето и да идват, за утвърждаването на Ботев като най-велик български поет-революционер, принадлежащ на „другия лагер“ — на работническата класа, на народа. В продължение на десетилетия той брани гениалното Ботево революционно и поетично наследство от попълзновенията на буржоазията и с пламенна любов сочи на нашите пролетарски писатели великия пример на Ботев.

В сборника е трябвало да влезе и статията на Бакалов „Идеята за национална свобода — основна нишка на българската литература до Освобождението“, поместена в „Новогодишен лист на българската литература“ 1938 г. Като посочва историческите условия, при които се създава и развива нашата литература през Възраждането — борбата за национално освобождение — Бакалов изтъква, че българската поезия, белетристика, драма, публицистика, история са станали „инструменти на свободата“. И затова идеята за свобода става, правилно сочи Бакалов, обединителна нишка на цялата предосвободителна литература от Паисий през Великсин, Друмев, Козлев, Войников до Ботев и Вазов. За отбелязване в тази статия е и това, че тук Бакалов си служи с определението на Сталин за нацията, без, разбира се, тогава да може да спомене името му.

Очевидно само посочените статии биха могли да запълнят чувствителната празнота, която съществува в дяла от статиите на Бакалов върху Българското възраждане. А те биха могли да бъдат включени вместо някои други статии или части от цели брошури на Бакалов — например за Левски и Раковски, в които има известни повторения. Мястото на интересното изследване „Как Парижката комуна биде посрещната от българите?“ е в този дял, тъй като се отнася само до епохата на Възраждането.

* * *

С литературно-критичната си дейност Бакалов оставя дълбока диря в историята на нашето културно и по-специално литературно развитие. От неговия критичен поглед не убягва нито едно познателно литературно явление от 90-те години на миналия до края на 30-те години на нашия век. Бакалов е изцяло сред кипежа на литературните борби. В отделни моменти, особено в периода на антифашистките борби, след септември 1923 г., той като авторитетен и изтъкнат литературен критик-марксист застава в челните редици на пролетарския литературен фронт.

Огромното по обем и ценно по съдържание литературно-критично наследство на Бакалов стои още непроучено, неизследвано, неоценено. А това наследство заслужава една достойна оценка, тъй като не е изгубило своята стойност и значение. Напротив, няма днес наш литературен критик и изследовател, който в по-малка или по-значителна степен да не се срещне с изказванията, оценката и изследванията на Бакалов, който в много случаи да не се позове на тях. В много днешни проучвания и изследвания върху развитието на нашата литература са легнали положения, установени години преди това от Бакалов. Без съобразяване с литературно-критичното наследство на Бакалов, при неговото критично възприемане, разбира се, трудно би могло да се напише история на българската литература и литературно-критична мисъл.

Само в третия дял на сборника „Избрани произведения“ са поместени над

четиридесет статии и студии на Бакалов за развитието на българската литература и върху творчеството на голям брой български поети и писатели — от Вазов и Алеко Константинов до Никола Ланков и Младен Исаев. Тези статии на Бакалов са писани в продължение на няколко десетилетия. А през този дълъг период той извървя интересен и сложен път по отношение на своите литературни възгледи.

Така например докъм 1930 г. той е изцяло под влиянието на Плеханов („Беседи по изкуството") — 1924 г. Бори се за реалистична, идейно наситена революционна литература, която да бъде оръжие в ръцете на пролетариата. Същевременно обаче усвоява „естетическия кодекс" на Плеханов с неговите слаби страни, колебания и отстъпления от марксизма. Подобно на Плеханов Бакалов твърде често придава изключително значение на класовия произход и политически възгледи на писателите (особено на непринадлежащите към социалистическото движение), не се спира достатъчно на спецификата на художественото отражение, на значението и ролята на творческата личност, на самия творчески процес, на художествената форма на литературните произведения. Това е основен недостатък, общо взето, на цялата Бакалова литературно-критична дейност. Затова той силно подценява редица критически реалисти — Вазов, Страшимиров и др. Противопоставя ги на пролетарската литература и не може да определи правилно мястото им в развитието на нашата реалистична литература. Поради същите причини, когато говори за недостатъците на пролетарските поети и писатели, той вижда тези недостатъци главно в идейно-тематичната ограниченост на тяхното творчество или в непоследователността на техния мироглед. Бакалов твърде малко като правило се спира на специфичния начин, по който всеки един от пролетарските писатели отразява многообразието на живота или образа на борец-комунист и т. н., за степента на техния реализъм, на похватите им като художествени творци, на тяхното поетично развитие и усъвършенстване като майстори на художественото слово. Благодарение обаче на непосредствената си, конкретна и жива литературно-критична дейност на страстен партиен критик, и то в периода, когато Партията прави първите стъпки в пътя на своето болшевизиране, в немалко случаи Бакалов надскача някои теоретични формули на Плеханов (впрочем и сам Плеханов в критическата си практика не им остава винаги верен).

През 1934 г. Бакалов издава брошурата си „Против меншевизма в литературоведението". Тази брошура представлява обстойна и твърде строга самокритика на Бакалов за теоретическите му грешки от „Беседи по изкуството" главно поради надценяването на Плеханов.

След писмото на Сталин до сп. „Пролетарская революция" в Съветския съюз започва открита борба срещу меншевишките и троцкистки остатъци в идеологията. Повежда се борба и срещу извращенията на ленинизма в литературния фронт, внесени от различни псевдомарксистки теоретици и критици. Наскоро след това в 1932 г. излиза и постановлението на ЦК на ВКП(б) по преустройството на писателските организации.

Цялата тази борба намира отражение и в България. И у нас се издига в началото на 1932 г. лозунг за преустройството, ленинизирането на пролетарския литературен фронт. Като ценен принос в усилията за преустройване на нашия литературен фронт на ленински етап се явява самокритичната брошура на Бакалов. Бакалов изтъква тук, че надценяването, което е правил на Плеханов, е било следствие на това, че е бил твърде далеч от болшевизма, и то не само по литературните въпроси. Посочва пет основни свои грешки, проявени в „Беседи по изкуството". Най-важната грешка — „неясната по въпроса за обективизма на литературната критика, която неразбиране на партийността", както и останалите грешки се дължели на „... недооценката на оня съществен белег на диалектическия материализъм, според който той се отличава от всички други философии по това, че не само правилно обяснява света, но го обяснява с цел да го измени. Касае се не само да се разбере най-правилно литературата, но и да се въздейства върху живота и чрез нея; да се разбере и тя като средство за това изменение" (стр. 412). Основателно тук Бакалов вижда главната причина за неразбиране теоретически партийността в литературната критика. Всъщност това е основата и на другите му теоретически грешки, които той посочва с конкретни примери от литературно-критичната си работа.

След като по такъв начин Бакалов открито заявява, че се освобождава от меншевишкото естетическо и литера-

турно-критично бреме на Плеханов, с присъщата си енергия той започва известно изправяне и преустройване на своята литературно-критична дейност, като се стреми да застане на позициите на ленинската партийност, на последователно класово гледище. Положителните резултати от това преустройство са статиите му (поместени в сборника) за Хр. Радевски, Г. Караславов, Н. Хрелков, Н. Ланков и др. и статиите му (непоместени в сборника), насочени срещу литераторите „отвъд", от „другия лагер". Същевременно обаче редица статии и книги на Бакалов от този период свидетелствуват и за това, че и сега той все още, поради непълно усвояване на ленинизма, не е успял да промени известна част от литературно-теоретическите си възгледи, които е имал по-рано, да промени изцяло метода си на литературен критик. От друга страна като дисциплиниран комунист той провежда неправилната литературна политика на тогавашното левосектантско ръководство на Партията. Така например Бакалов сериозно греши (а и цялата марксическа критика тогава и по-рано), когато обявява за буржоазни или фашистки онези български писатели, които не са свързани със социалистическото движение, когато отрича пролетарския характер на поезията на Димитър Полянов и т. н.

След първия конгрес на съветските писатели, след новия димитровски курс на нашата Партия и след разговорите с Георги Димитров по задачите на нашата прогресивна литература, Бакалов пише редица статии (например „Изобразете героичното" и др.), с които показва, че е направил решителни опити да усвои метода на социалистическия реализъм, да се поучи от съветското литературознание и критика.

Какво отражение намират тези негови позиции в практическата му литературно-критична работа, как оценява и преоценява отделните български писатели при това развитие на възгледите си? Такива и много други въпроси възникват, когато се чете този дял от сборника. Тези въпроси все още не са разрешени напълно, а и съвсем не са лесни. В по-голямата част от писаното досега върху Бакалов заради теоретическите му грешки се подценява огромната му роля като организатор на пролетарската литература, не се изтъкват достатъчно неговите заслуги за идейно-творческото израстване на цели поколения пролетарски поети и писатели. Затова редакцията на сборника неоправдано (като се има предвид нейният състав: акад. Михаил Димитров, проф. Жак Натан, Ангел Тодоров, Иван Руж, Стефана Бакалова) се е опитала да избегне тази трудност и отговорност, като се е задоволила с един съвсем кратък предговор. Изобщо основният и най-сериозен недостатък на рецензирания сборник „Избрани произведения" е липсата на един подробен предговор-очерк за сложния път, който Бакалов извървява като общественик, като литературен теоретик, историк и критик. Не могат да запълнят този пропуск нито съвсем краткият „предговор", нито обяснителните бележки в сегашното издание на сборника.

Несъмнено обяснителните бележки и показалци в края на сборника, в които се дават сведения за статиите и книгите на Бакалов, за известни обществени и литературни дейци, за политически събития, за периодически издания и т. н., улесняват до известна степен читателя, Но и тези бележки са доста кратки, а някъде и съвсем елементарни. Поради тази краткост може би някои сведения за български обществени и литературни дейци не са съвсем точни и верни. Един пример: не може да се каже за Арнаудов само, че е „автор на трудове из областта на литературната наука и и история, фолклора и Българското възраждане" (стр. 599). А какъв характер и научна стойност имат тези трудове? Защо Бакалов така остро го критикува?

Съобразявайки се с грешките на Бакалов в литературната теория и критика, редакторите са подбрали главно онези негови статии, в които грешките му са проявени сравнително най-слабо.

Затова именно от големия брой Бакалови статии за Вазов е поместена само една — „Епопея на забравените", в която той представя Вазов като поет, в чието творчество национално-революционната борба е намерила най-широко отражение, а героиката на тази борба е станала най-трайното и дълбоко вдъхновение на поета. „Епопеята" има голямата заслуга, че изтъква много от най-светлите моменти на неотдавнашната българска история и концентрира вниманието върху тях" — пише Бакалов (стр. 278.) Тези и подобни на тях негови твърдения за Вазов остават в историята на нашата критика. Те преди всичко трябва да спират вниманието на нашия днешен читател, а не широко разпространената на времето и опровергана вече не един път Бакалова и на цялата наша марксическа критика теза за Вазов като еснафски и буржоазен писател. При по-сериозни издирвания

могат да се намерят и някои други наистина откъслечни, но особено съдържателни и верни изказвания на Бакалов за целокупното Вазово творчество. Така към края на живота си — 1938 г., Бакалов поставя Вазов след Ботев по значението на творчеството му (включително и „Под игото") за патриотичното възпитание на народа (в. „Светоглас", г. II, 1938, бр. 2).

В оценката си за Алеко Константинов Бакалов се движи, общо взето, по линията на Благоев. Той прави един от най-добрите марксически социологически анализи на „Бай Ганю" (в книгата си „Алеко Константинов и Бай Ганю" — стр. 279—311), определяйки го като класов тип — рицар на първоначалното натрупване на капиталите.

Книгата си за Алеко Константинов Бакалов пише през 1934 г. За да покаже дълбоко класовото съдържание на образа на Бай Ганю, той го свързва със съвременната действителност. Затова предговорът на книгата носи заглавие „Бай Ганю — бащата на българските фашисти". „Ако за своето забогатяване Бай Ганю-бащата не си поплюваше пред никакви средства в ограбването на разоряващите се селяни и занаятчии, то днес Бай Ганю-синът, застрашен в своето класово господство от възглавяваните от пролетариата трудещи се маси, използува нашироко опита на баща си: насилие, изтезание, убийство, терор, грабеж, измама и пр. и пр. Синът-фашист е по-майстор от бащата: той прибягва и до средствата, за които бащата не е и помислял и за които старият Бай Ганю би го похвалил: — ашколсун, бе керата!" — пише Бакалов в този предговор и веднага добавя: — „фашистът-изтърсак на Бай Ганю е подкосен от недъга на умиращата своя класа. При Бай Ганю тя възхождаше, а днес залязва. И затова байганювщината, ако ще и да върлува, но самата вече усеща близката си гибел" (стр.281, 282). Приведеният цитат говори убедително за тъй характерното умение на Бакалов да актуализира литературните проблеми, да направи, както тук в случая, от проблемата за образа на Бай Ганю един напълно актуален обществен въпрос, от творчеството на писателя — осъвременено оръжие, насочено срещу класовия фашистки враг. А самият стил и език на критика — това са стил и език на литературен критик-гражданин, на публицистовин. Оригинални, свежи, ударни, макар и с повече публицистичен облик, те не намаляват научната обективност и стойност на изложението, а напротив, придават му по-голяма действена сила и убедителност.

На Елин Пелин Бакалов дава сравнително висока и положителна оценка. В статията си за „Гераците" той изтъква правилно социално-идейното съдържание на повестта. Не се спира обаче специално на реализма и художественото майсторство на големия писател.

Към изказванията на Бакалов за Вазов, Алеко Константинов и Елин Пелин е трябвало да се прибави и една негова статия за Стоян Михайловски, писана през 1937 г. и печатана във в. „Заря", бр. 4696 и 4697. В тази статия Бакалов изтъква прогресивното значение на сатирата на Михайловски. Статията е интересна и с това, че в разсъжденията си тук Бакалов се основава на мисълта на Енгелс и Ленин за обективното значение на правдиво отразената действителност благодарение на реалистичния метод на автора независимо и дори против мирогледа и политическите му позиции. Бакалов оставя ценни изследвания и върху отделни периоди и моменти от развитието на цялата българска литература, например периода на Възраждането, 90-те години („Литературен прелом", стр. 318—327), периода на войните („Мъртва птица в българската литература", стр. 340—343), Септемврийското въстание („Литературата върху събитията", стр. 469—504 и др.).

Особено характерна и ценна в това отношение е статията „Литературен прелом", печатана за първи път в сп. „Съвременник", г. I, 1908—1909, кн. 7. В нея Бакалов говори за литературния „прелом" който настъпва у нас през 90-те години вследствие прелома в социално-икономическия живот в страната. След „отприщването на яза", както Бакалов се изразява, т. е. след падането на Стамболов, увлеченията в народничеството и социализма интелигенция тръгва по „своя" път. Отзвуците на „младежките увлечения" постепенно отслабват и замират. Демократическите писатели изживяват една еволюция, която върви към „бягство от живота", към индивидуализъм, декадентство и т. н. А за периода на „младежките увлечения" Бакалов пише така: „... С изключение на П. Ю. Тодоров всички други млади писатели, които се увличаха от социализма, създадоха — струва ми се че може да се каже това — най-доброто, каквото са могли да създават досега, тъкмо в периода на това си увлечение. Едно доказателство per factum, че социализмът не изсушава, а подхранва

таланта. И естествено: социализмът е живот, борба, вяра, ентусиазъм; а дето тия елементи се вмъкват в поезията, тя бива също жизнена и сочна... Каквото и да се казва, периодът на социалистическите увлечения си остава най-светлият период в най-новата наша литературна история" (стр. 322). С каква вяра във възродителната и обновителна роля на социализма, в живота и специално в литературата ще да е бил Бакалов още на времето, за да каже такива вдъхновени думи за благотворното въздействие на социализма върху нашите писатели. Марксическият мироглед на Бакалов, неговото дълбоко убеждение, че литературата вън от обществото, вън от общественаta си функция е безсмислена, активната му, борческа заинтересованост за развитието и подема на социалистическата поезия, отличното познаване, а и личното участие в обществения и литературен живот през този период — всичко това му дава възможност да направи от „Литературен прелом" една от най-сериозните и значителни статии в нашата марксическа литературна история за 90-те години.

По същите причини Бакалов успява да изтъкне вярно и огромното значение на Септемврийското въстание — „събитията", както поради цензурата се изразява той, за борбите на народа против фашизма и дълбокото отражение, което то дава сред българските писатели. „Събитията се врязаха в историята като най-висок пункт, до който са достигнали движенията на трудовия народ, зад който (пункт) грее победата. Отношението към събитията стана пробен камък за писателите" — пише Бакалов (стр. 469). И цялата му студия „Литературата върху събитията" представлява един подробен и съдържателен преглед на литературата от двата „лагера" след кървавата бразда (Г. Димитров), която Септемврийското въстание издълба както между народа и буржоазията, така и между прогресивната и буржоазно-фашистката литература. Главно внимание е отделено, разбира се, в разглеждането на почти всички прогресивни—пролетарски или „спътнишки" поети и писатели, които приеха справедливата септемврийска борба на народа и я отразиха в произведенията си.

* * *

От всички български критици Бакалов е допринесъл най-много за развитието на нашата пролетарска литература след Първата империалистическа война, за правилното идейно ориентиране и насочване на почти всички пролетарски поети и писатели от 20-те и 30-те години.

Когато през 1922 г. Христо Смирненски издава стихосбирката си „Да бъде ден", Бакалов е първият, който с най-голяма радост посреща пламенните стихове на „пролетарския Ботев". Неудържим възторг и партийно-страстна любов лъхат от статиите на Бакалов, писани в продължение на петнадесет години за поета на „огнените гриви". Бакалов пръв посочва най-характерното в поезията на Смирненски както по отношение на идейно-тематичното й съдържание, така и по отношение на „подстъпа" към темите, „светоусещането" и т. н. на поета. „Възторг, опиянение от борбата, жажда за подвиг и самопожертвуване, подем, буна и движение, движение, движение — ето съдържанието на поезията на Смирненски. А формата — феерия от огнеструйни образи и картини" — така обобщава Бакалов разсъжденията си за поезията на големия пролетарски талант (стр. 361). Бакалов утвърждава Смирненски като „поет народен" (стр. 366), чиято поезия представлява нов етап в развитието на нашата пролетарска поезия. С книжката си „Христо Смирненски" — 1925 г., поместена изцяло в сборника (стр. 344—366), Бакалов достига най-високото постижение в собственото си развитие като литературен критик и в развитието на нашата марксическа критика в онова време. Убеден, че Смирненски заслужава само обичта на трудещите се, Бакалов твърдо брани поетичното дело на „пролетарския бард" от клеветите на буржоазно-фашистките критици от „Слово", „Зора", „Златорог" и др. Колко много биха научили нашите критици от пламенната любов и пролетарско-патриотичната гордост, от партийната страст и жар, с които Бакалов пише за Смирненски!..

Бакалов притежава едно много ценно качество на литературен критик и литературен организатор — да долавя веднага новото в литературата, макар то още да не се е оформило напълно, да насърчава младите литературни сили. С верен усет още при появата на стиховете на Смирненски той пише няколко прекрасни отзиви за тях. Така той посреща и Каралийчев, Разцветников, Фурнаджиев и други представители на сполучливо определената от него „Септемврийска" поезия. Възторжено посреща той и поемата на Гео Милев „Септем-

ври" още при излизането ѝ в 1925 г. Всичко това обаче в рецензирания сборник читателят не може да намери. Наистина в студията „Литературата върху събитията" се говори сравнително по-подробно за Каралийчев, Разцветников, Фурнаджиев. Тук Бакалов, цитирайки характерните техни произведения, заключава основателно: „... макар плачът над поражението да бе доминиращ в произведенията на тримата, то тям не им бяха съвсем чужди нито героичността на подвига, нито увереността на победата" (стр. 480). За Гео Милев обаче тук има само няколко общи фрази. Защо не е била включена статията на Бакалов за Гео Милев „Лебедовата песен на един поет", печатана в сп. „Звезда", г. I, кн. 8, Дори без всякакви съкращения тя е трябвало да бъде поставена на мястото например на съвсем излишната статия „Троцкизмът и пролетарската литература". Още повече, че са правени твърде големи съкращения на статиите на Бакалов. Това, разбира се, някъде е наложително. Редакторите обаче са направили съкращения на значителна част от поместените Бакалови работи, и то без всякакви пояснения. В повечето случаи това не е необходимо. Напр.: „Алеко Константинов и Бай Ганю" (стр. 279—311), „Литературата върху събитията" (стр. 469—504) и др. Не са поместени и редица други интересни статии на Бакалов както тази за Г. Милев, макар в тях да има и безспорни грешки, които днес са съвсем очевидни. Затова и „Избрани произведения" представя Бакалов малко позагладен. Неосведоменият читател ще остане с впечатление, че статиите на Бакалов са именно така писани и че той не е допускал други грешки, не се е увличал, което далеч не е така. Цялостна и пълна представа за действителния образ на Бакалов като критик и публицист не може да се добие без посочване на грешките, които е допушал. Още повече, че те са в общия дух на нашата марксическа критика през различните периоди.

Със статиите си за Христо Радевски, Георги Караславов, Крум Велков, Николай Хрелков, Никола Ланков, Младен Исаев, Ангел Тодоров, Людмил Стоянов, Кръстю Белев, Гьончо Белев Бакалов допринася извънредно много за тяхното идейно укрепване и утвърждаване като революционни писатели през 30-те години. Тези статии свидетелствуват за открито проявената партийност на войнствуващия критик и за неговия възторг от творчеството на тези писатели и поети-борци. Значението, силата, „чарът" на поезията на Радевски той вижда не в друго, а в „единението" на поета със своя лиричен герой, в предаността му към борбата на пролетариата при най-трудните условия на фашизма, в твърдата му и непоколебима вяра в неизбежната победа (стр. 426). Независимо от това, че тук Бакалов неправилно противопоставя стиха на пролетарските поети на стиха на другите български поети и изобщо на националната ни стихотворна традиция (стр. 428), и до днес нямаме статия за Радевски, написана с такъв темперамент и патос.

В „писмото" си рецензия до Никола Ланков Бакалов пише най-ясно и открито за задачата на поета—бард на класата и Партията: „Партията над всичко! За Партията — талант, познания, ентусиазъм. Преди всичко — партиец, а след това — всичко друго, и след това — поет" (стр. 439). Не без патриотична гордост говори Бакалов за „Среднощен конгрес" на Николай Хрелков: „Поемата на Николай Хрелков е рядка в поезията на мира. По своята оригиналност и сила тя би правила чест на всяка литература" (стр. 422).

Той изтъква още голямата победа на пролетарската литература с романа на Крум Велков „Село Борово" — нов етап в развитието на пролетарската белетристика" (стр. 447), отбелязва „пролетното настроение" и „бодрост", които лъхат от сбирката „Подем" на Никола Ланков, „искрената лиричност" на Младен Исаев, партийността и белетристичното умение на Георги Караславов — „крупен пролетарски белетрист" и т. н.

Статиите и рецензиите на Бакалов за пролетарските поети и писатели приличат на вдъхновени призиви, отправени по най-различни начини — като обикновени рецензии, статии, писма, — постигащи винаги целта си. Ето например как се обръща Бакалов към прогресивните писатели в годините на най-страшната фашистка цензура: „... Изработете си свой език, но език толкова ярък, че да поразява с новота, изразност и образност. Изработете си нови образи, но такива, че да се врязват в паметта със своята оригиналност. Разширете своите теми, като смело посегнете на всичко, което представлява някакъв обществен интерес. Хвърлете се във всички родове литературно творчество. Като не ви е възможно с пряк призив „глаголом жечь сердца людей", както казваше руският поет — то прибегнете към алегорията и баснята, търсете алюзия за се-

гашното и миналото, аналогия между онова, което е било, с това, което е днес" (стр. 441). Това е синтезиран вид на напътственията и директивен, в най-хубавия смисъл на думата, характер на статиите на Бакалов, където борческата страст и енергия на публициста-патриот са съчетани с пламенната любов на критика към родната прогресивна литература.

Към края на живота си Бакалов прави проблемата за реализма, за реалистичното вярно отражение на действителността — в събитията и герои — основно изискване към нашите прогресивни писатели. Освен това в статията си „Нашата критика" от 1936 г. Бакалов за първи път, говорейки за недостатъците на нашата марксическа критика, вижда и собствените си грешки на литературен теоретик и критик: „Тя (марксическата критика — б. м.), силна предимно в социологичния анализ, в определяне обществената подплата на литературното произведение и идейната позиция на писателя, се е спирала далеко недостатъчно върху художествената страна на произведението" (стр. 508). Затова Бакалов започва вече да говори и за необходимостта от „форма източена, изпъкнала, блестяща" (стр. 511) на художественото произведение, за дълбоко познаване на родния език и т. н. Затова и във възторжения си отзив за романа на Кръстю Белев „Пробивът" той се спира най-много на реалистичното отражение на фронта и на тила (стр. 465). Най-голямото достойнство на романа на Гьончо Белев „Животът си тече" Бакалов вижда в това, че е възсъздаден правдиво, художествено „... основният социално-икономически прелом в България след Освобождението" (стр. 464). Като реалистично произведение определя той и „Мехмед Синап" на Людмил Стоянов.

Бакалов извършва огромна полезна работа за правилното идейно ориентиране на нашите прогресивни писатели и поети. Неговите статии, както вече беше отбелязано, имат характер на навременни, необходими, целенасочени указания, отправени с любов и грижа към пролетарските писатели, или на „копия", хвърлени с гняв и омраза срещу политическите и литературни прислужници на буржоазията. Това е едно от най-ценните качества на Бакалов като литературен критик. Бакалов пише винаги емоционално, страстно, настъпателно. В статиите му личи ясно неподправеният, искрен и смел глас на критика — възторжен или гневен, громящ или окрилящ. На Бакалов са чужди изчакването, наблюдателската позиция. Убеден ли е, че появилото се произведение подпомага борбата на народа и вълнува широките читателски маси, нищо не е в състояние да го спре да изкаже, и то винаги прямо и категорично, своето мнение, макар понякога да се оказва не съвсем точно или дори погрешно. И тук има какво да научат от Бакалов нашите днешни критици.

* * *

През цялата си почти полувековна литературна дейност Бакалов воюва неотстъпно и непримиримо срещу буржоазната литература, срещу буржоазните литературни теоретици и критици. Той се обявява рязко против теорията „изкуство за изкуството", против естетико-формалистичните теории на д-р Кръстев и други буржоазни критици, а през 20-те и 30-те години — срещу В. Василев и прононсирания фашист Йордан Бадев. Бакалов „разчистя", както той се изразява на едно място, пътя на пролетарската литература и с ненавистта си срещу антиреалистичната и упадъчна литература, срещу нейните шовинистични, фашистки и други прояви. Без тази борба трудно бихме могли да си представим образа на литературния критик и организатор Бакалов.

Така той основателно се противопоставя на „новия повей" — еротическите увлечения на Кирил Христов. Бори се срещу индивидуализма на д-р Кръстев, Пенчо Славейков, Петко Тодоров и др. Осъжда рязко символистичните стихове на Тодор Траянов и П. К. Яворов още при тяхното появяване. А когато през войните фалшивият шовинистичен и патриотарски патос залива българската поезия, Бакалов излиза открито и се обявява рязко против „урашовинистичните" произведения на Кирил Христов, против шовинистичните увлечения на Ив. Вазов и др., които увлечения и произведения са донесли пълен упадък на нашата поезия. „Времето на войната представлява една мъртва — позорно мъртва — ивица в нашата литература" — пише Бакалов (стр. 340). Той обаче не успява да разбере тогава обективно-освободителния характер на Балканската война и поради това не вижда немалкото искрени и патриотични стихове на Ив. Вазов, посветени на войната. По същия начин, воювайки основателно срещу индивидуалистичните увлечения на Пенчо Славейков, Петко Тодоров и др., той не успява да види реализма на тези писатели.

Бакалов е смел борец против фашизма в нашата литература. Той е забележителен литературен борец-антифашист, под ударите на когото не остава незасегната и най-малката проява в литературата, която може да обслужи фашистката политическа и литературна реакция. Когато Йордан Бадев, този, по израза на Бакалов, „невеж фашист в литературата", излиза в защита на народните убийци през Септември 1923 г. във връзка с „Жертвени клади" на Асен Разцветников, Бакалов с възмущение отхвърля клеветите и заклеймява буржоазната фашистка партийност на този „критически аргатин" на буржоазията. Доказва, че достойни за възпяване са подвизите само на борците за свобода, а не „подвизите" на палачите. „Юди и нероновци не се възпяват. Така е било, така ще бъде. А онзи, който пледира за еднакво отношение на поезията към хората и зверовете в човешки образ, показва само своето прислужничество на зверовете" (стр. 374) — отсича смело Бакалов. Той разбива и опитите на Вл. Василев в „Златорог" да отрече стиховете на Смирненски и изобщо пролетарската поезия. А когато в това буржоазно списание се каже някоя добра дума за пролетарските писатели, бдителният критик предупреждава: „Днес „Златорог" може да признава новите пролетарски поети само доколкото ги смята, че се отклоняват от пролетарската поезия и се приближават до буржоазията" (стр. 378).

Особено жлъчни статии, рецензии и бележки, насочени срещу буржоазно-фашистките списания и вестници, срещу писатели и критици в тях пише Бакалов в периода на сп. „Звезда" 1932—34 г. С пылата тази борба и непримиримост той има немалка заслуга за предпазване на пролетарски писатели от влиянието на буржоазната идеология, за разобличаване литературната теория, критика и политика на буржоазно-фашистките литератори. Непримиримостта на Бакалов към антиреалистичната и буржоазно-упадъчна литература е другата страна на оная борба, която той води за „разчистяне" пътя на пролетарската литература — неговата задача като литературен критик. Главните му успехи и заслуги са в двата полюса на борбата за „разчистването" на тоя път: в неговата любов и възторг от пролетарската и революционна литература, в неговата страстна защита на тази литература — от една страна, и в ненавистта му към антиреалистичната и упадъчна литература в борбата му срещу нейните шовинистични и фашистки прояви, от друга. По-малки са заслугите му при оценката на непролетарските писатели, в отношението му към литературното наследство (като изключим литературата от епохата на Възраждането) поради изтъкнатите недостатъци в неговите литературни възгледи.

С неоценимата помощ, която оказва за развитието на нашата пролетарска литература — оръжие в ръцете на класата и Партията, с непримиримата си борба срещу буржоазно-упадъчната литература, с известни свои сполучливи опити да изясни обществената стойност и значение на творчеството на отделни писатели — критически реалисти и т. н. Бакалов продължава традициите на Димитър Благоев, без да може обаче да достигне навсякъде до неговата теоретична дълбочина.

* * *

Бакалов е написал много статии за характера и значението на великата руска литература, за нейното влияние върху българската, за най-големите руски и съветски писатели. Стотиците номера на библиотеките на Бакалов са преводи почти само от руски език. Сам той се оформя и развива идейно под неотразимото влияние на руската публицистична и художествена мисъл.

Руската литература е „... най-разкошният плод на световната литература" — пише Бакалов (стр. 543). Той изтъкна също така правилно, че „.... силата, значителността, красотата на руската литература се коренят в нейния народолюбив и свободолюбив характер". Бакалов не пропуща случай да посочи огромното благотворно влияние на руската литература върху българската интелигенция и върху българската литература изобщо. „Идейните течения у нас — и не само в книжнината, но и в обществения живот — винаги са се намирали под непосредственото и дълбоко влияние на руската литература. От Венелин до Ленин, от Карамзин до Горки — поколение след поколение у нас живеят с техните идеи и чувства" (стр. 546).

След установяването на фашизма Бакалов не може да пише така ярко и открито за любимата му руска и съветска литература. Независимо от това той си остава един от най-пламенните борци за българо-съветска дружба. Прекрасен документ за любовта му към Съветския съюз е неговото много разпространено

на времето „Интервю за Съветския съюз“. Въпреки неимоверно тежките условия рядко може да се срещне издание на съветска книга у нас по онова време, в което Бакалов да не взема някакво участие било като редактор и издател, било като преводач и рецензент. Затова и в последния дял на сборника са поместени някои от статиите на Бакалов, посветени на руската литература.

Основавайки се на знаменитите статии на Ленин, Бакалов изтъква значението на Толстой, макар повече да говори за обществените му позиции и идейна непоследователност, отколкото за неговото безсмъртно творчество. Некрасов е любим поет на Бакалов още от младежките му години. Той е направил извънредно много — най-много от всички наши критици — за запознаването с борческата поезия на великия поет. С рядка упоритост, последователност и настойчивост Бакалов препоръчва десетки години на нашите революционни поети Некрасовата „общепонятност“ и „народност“, Некрасовото служене на „великите цели на века“. „Никой руски поет — пише Бакалов — не изпълни поезията с толкова граждански мотиви, както Некрасов. Поет-гражданин ... Некрасов трогва, пленява, увлича, преобразява човека с широтата на своите теми и дълбочината на тяхното съдържание“ (стр. 571).

Бакалов се запознава с произведенията на Максим Горки твърде рано, още при тяхното излизане. Превежда редица книги на Горки, дори от ръкопис, води продължителна кореспонденция с великия писател. В статията си „Величайшият писател на съвременността“, писана през 1937 г., Бакалов определя Горки като „първият ратник на новия художествен реализъм в литературата“ — както тогава поради цензурни причини се е говорело за социалистическия реализъм. „Майка“ — пише Бакалов — е една от най-убедителните книги, каквито световната литература познава“ (стр. 582). Той се спира специално и на изключителното влияние на Горки в България.

Дали ще пише за политическата лирика на Пушкин и гражданското поетично слово на Некрасов, дали ще говори за преводите на Надсон, за идейното влияние на Белински и Чернишевски, или за дълбоко народната поезия на Шевченко и революционната романтика на Горки, Бакалов изпълнява най-висока патриотична задача — да посочи на нашите писатели как трябва да изпълняват своя граждански дълг, как да служат на „великите цели на века“... в това той вижда значението на руската литература и за собственото си развитие като литературен критик.

За този дял не са взети предвид и някои други статии на Бакалов, които с нищо не са по-неподходящи и по-непредставителни“, да речем, от статията „Лев Толстой“. Касае се за: „Политическата лирика на Пушкин“ (лист А. С. Пушкин, 1937 г.), „Пушкин в България“ (в същия лист), „Шевченко и руската демокрация“ — последната печатана литературна статия на Бакалов (в. „Заря“, бр. 5322 от 23. V. 1939 г.), „Старата и нова руска литература“ (в. „Час“, т. III, 1936, бр. 1) и др. Някои от тях биха могли да влизат в сборника. Прави впечатление изобщо, че редакторите на „Избрани произведения“ са подценили статиите на Бакалов от периода 1935—39 г. Наистина тези статии по-трудно се намират, понеже са пръснати из многобройни вестници. Те обаче са от онези години от литературната дейност на Бакалов, когато той стои на най-правилни позиции. Затова са най-показателни и най-подходящи за рецензирания сборник.

* * *

Независимо от отбелязаните пропуски сборникът „Избрани произведения“ изнася голяма част от всичко ценно, което Бакалов е оставил в своята многогодишна и многостранна литературна дейност. В сборника нашият читател ще се запознае с не малко страници от историята на нашето социалистическо движение, от историята на нашата литература и критика, видени през погледа на един войнствуващ марксист, раздвижени от патоса на един пламенен критик и публицист, отдал всичките си сили и пословично трудолюбие за тържеството на социалистическия идеал, за развитието и процъфтяването на нашата прогресивна и революционна литература.

Желю Авджиев

ХРОНИКА

УЧАСТИЕ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА В НАУЧНИ СЕСИИ И ЧЕСТВУВАНИЯ НА ПИСАТЕЛИ ПРЕЗ 1954 Г.

През изтеклата година Институтът за българска литература, сам или заедно със Съюза на българските писатели, организира чествувания на редица изтъкнати наши писатели и литературни критици. На тези чествувания бе подхвърлено на преценка тяхното дело. Те помогнаха за правилното включване на литературното наследство в нашата социалистическа култура.

В настоящата кратка информация ще бъде направен преглед на тази дейност на Института за българска литература през 1954 г.

Институтът взе участие в тържественото заседание на Българската академия на науките, посветено на 300-годишнината от обединението на Украина с Русия. От името на Института изнесе доклад на тема „Тържество на вековна дружба и литературно сътрудничество" старши научен сътрудник Стойко Божков. Той разгледа литературните и културни връзки на братските народи на Русия и Украина с българския народ и изтъкна тяхното значение за развитието на българската литература. Докладът е публикуван в настоящия том.

През изтеклата година по решение на Световния съвет на мира в целия свят беше чествуван великият класик на руската литература А. П. Чехов по случай 50 години от смъртта му. Институтът за българска литература по предложение на Националния съвет за защита на мира ознаменува тази годишнина с научна сесия за Чехов. Тя се състоя на 7 юли. Беше открита с кратко слово от академик Н. Лилиев. Доклад за живота и творчеството на писателя прочете академик Людмил Стоянов. Той очерта светлия образ на човека Чехов, говори за неговата вродена скромност, за любовта му към хората, за мечтата му да ги види по-щастливи в един свят без насилие, без невежество и вулгарност. Докладчикът охарактеризира основните герои в творчеството на Чехов. Великият писател не е революционер по убеждение. „Но с цялото си творчество — подчерта акад. Л. Стоянов — той разкрива така дълбоко неизлечимите гнойни рани на самодържавния строй, така убедително посочва гнилостта и неизбежния му край, че ние можем да смятаме това творчество като най-голям принос за революционното възпитание на руската интелигенция, когато пред нея се слагаше въпросът за или против революцията." Академик Людмил Стоянов проследи по-важните моменти от живота на Чехов, описа семейните и обществени условия, при които се оформя писателят, заобикалящата го действителност, която той прекрасно познава и с неподражаемо майсторство отразява в своето творчество. Докладчикът изтъкна възторга на Горки от делото на Чехов, красивата дружба между двамата велики писатели, която нарече рядко явление в историята на литературата и изкуството. Той се спря на особеностите на Чеховата драматургия, на отношението на Московския художествен театър към писателя. Академик Людмил Стоянов отбеляза, че в пиесата „Три сестри" се носи дъхът на близката буря. Подемът на масите преди първата руска революция изпълва писателя с бодро чувство, с вяра в щастливия утрешен ден. Накрая академик Людмил Стоянов говори за отношението на нашия народ към Чехов. „Нашият народ — заяви той — обича Антон Чехов като свой роден писател." Той проследи проникването на Чеховото творчество у нас, посочи първите преводи на неговите разкази. Академик Людмил Стоянов изтъкна, че драмите на Чехов са желани и постоянни в репертоара на нашия театър. В тях участвуват и израстват високоталантливи артисти като Кръстю Сарафов, Адриана Будевска, Елена Снежина, Васил Кирков, Христо Ганчев и др. Чехов е учител на нашите най-изтъкнати писатели. Ясно личи неговото влияние върху творчеството на Елин Пелин, Йовков, Г. П. Стаматов и др. Със своя хуманизъм,

със своите мечти за щастлив живот на обикновените хора Чехов е „наш сътрудник в борбата за мир, за дружба между народите". „Чехов — каза докладчикът — бе истински народен писател, предвестник на по-добро бъдеще за човечеството. Затова ние го приемаме между нас с всичката почит, която му дължим за всичко хубаво и прекрасно, което ни е оставил".

На сесията бяха прочетени и две научни съобщения — „Чехов на българската сцена" от проф. Стефан Каракостов и „Чехов, учител на Елин Пелин" от младши научен сътрудник Пеньо Русев.

На 14 януари 1954 г. Институтът за българска литература и Съюзът на българските писатели уредиха вечер за Георги Бакалов. Докладчикът, проф. Панталей Зарев, разгледа най-напред значението на Г. Бакалов като преводач на марксическа литература и като редактор и издател на социалистическите списания „Съвременник", „Борба", „Нов път" и „Звезда". Проф. Зарев обърна внимание на жанровото разнообразие и богатство на Бакаловите критики, на тяхната оригинална композиция, ярко образен, емоционален език, на майсторството на критика да пише популярни, достъпни очерци и етюди въз основа на задълбочена научно-изследователска работа. Проф. Зарев очерта Бакалов като „критик-борец, застанал на поста на социалистическия идеал". Той подчерта ценния принос на Бакалов за правилното осветляване на нашата възрожденска литература, непримиримата борба на критика срещу естетиката на индивидуализма. Бакалов утвърждава творбите на тези писатели, които отразяват живота в неговото настъпателно революционно движение. Докладчикът изтъкна голямата заслуга на Бакалов за популяризирането и правилното оценяване на поезията на Смирненски.

Проф. Зарев разгледа и теоретичните грешки на Бакалов, които дават отражение върху неговата литературна практика. Под влияние на Плеханов той схваща литературната критика като социология, приложена в областта на художествената литература. Според него писателят изразява само чувствата на определена класа или класова прослойка. Това подценяване на обективно-познавателното значение на художествената литература, на връзките на твореца с народа, довежда Бакалов до редица погрешни изводи по отношение на нашето литературно наследство. Докато нито един от възрожденските писатели той не отстъпва на буржоазията, то голяма част от писателите-реалисти след Освобождението Бакалов мери от неправилни позиции, отрича творчеството на Йовков, силно подценява Вазов, Антон Страшимиров. Приема, и то отчасти, само трима представители на критическия реализъм — Михайловски, Алеко Константинов и Елин Пелин. Проф. Зарев смята, че като теоретик Бакалов не доразвива на необходимата степен литературно-критичното наследство на Благоев. Той обаче, разглеждайки творчеството на Смирненски, пръв определено поставя проблемата за партийността в нашата поезия. Накрая докладчикът отбеляза изключителното умение на Бакалов да организира и групира около себе си прогресивните литературни сили, неговата безмерна любов към руската и съветската литература. „Достоен син на нашия народ — завърши проф. Зарев — въпреки грешките и колебанията си, той внесе ценен влог в градежа на социалистическата ни култура."

На 26 януари 1954 г. Институтът за българска литература и Съюзът на българските писатели устроиха честуване на Георги Караславов, който през изтеклата година навърши 50 години. Доклад за живота и творчеството на писателя изнесе директорът на Института академик Людмил Стоянов. Докладът е публикуван в настоящия том.

През 1954 год. се навършиха 75 години от смъртта на Любен Каравелов. Министерството на културата, Българската академия на науките и Съюзът на българските писатели организираха на 2 февруари тържествено честуване на бележития възрожденски писател. В доклада си за Каравелов писателят Георги Караславов проследи живота, идейното и творческо развитие на Каравелов. Той изтъкна, че в Москва Каравелов се сближава с прогресивни студенти, жадно чете съчиненията на писателите Белински, Чернишевски, Добролюбов, Писарев, Херцен и Огарьов. Под влиянието на техните идеи той изработва своите политически, философски и естетически разбирания.

Караславов подчерта, че макар и да не е бил винаги докрай последователен революционен демократ, Каравелов и в най-тежкия период от своя живот не отстъпва от схващанията си за прогресивната роля на положителната наука, на реалистичното изкуство и не прекратява яростната си борба срещу невежеството, мракобесието и суеверието.

Докладчикът разгледа дейността на писателя в Русия, в Белград и в Нови Сад.

Със своите повести, писани на сръбски език — подчерта той, — Каравелов поставя основите на сръбската реалистична проза.

Г. Караславов проследи обществените, публицистични и писателски прояви на Каравелов в Букурещ, където той попада под влиянието на Левски, редактира органа на българското революционно движение, вестник „Свобода". В литературните му произведения от този период личи силното влияние на Шевченко, Гогол, Лесков и на художествените творби на Херцен и Чернишевски.

Докладчикът обстойно разгледа характерните черти на белетристичното дело на Любен Каравелов. Той подчерта, че писателят с неукротима, люта омраза рисува турските властници, българските чорбаджии и гръцкото духовенство, пише с гореща обич за простите хора, за трудовата маса.

Каравелов умело моделира своите положителни герои, прави ги живи, правдоподобни. Той правилно поставя въпроса за отношението към жената, създава светли женски образи. Каравелов е основоположникът на нашата художествена проза. След това Г. Караславов говори за чистата, дълбока обич на големия възрожденски писател към родината, за неговото здраво интернационално чувство. Като публицист Каравелов издига във всяко отношение нашия предосвобожденски печат. Като белетрист той е учител на Вазов, Захари Стоянов, Михалаки Георгиев, Т. Влайков, Елин Пелин, Алеко Константинов и др. Накрая докладчикът отбеляза старанието на буржоазията да смали до невъзможност исполинската революционна и писателска фигура на Каравелов. „Днес — каза той — Каравелов трябва да бъде изявен в целия си огромен ръст на революционен демократ, на обществен деятел с исторически заслуги, на пламенен патриот, фанатично верен и предан на своя народ, на интернационалист, на велик народен писател, на тънък майстор на образната реч, на един от малцината заслужили основоположници на богатия, гъвкав, красив и колоритен български книжовен език."

През 1954 г. беше честван по случай 30 години от смъртта му създателят на социалистическото движение в България, основоположникът на марксическата естетика и критика у нас, Димитър Благоев.

Доклад за литературното наследство на Благоев изнесе Стоян Каролев. В своите литературни статии първият апостол на научния социализъм в нашата страна се проявява като последователен и страстен борец за реалистично изкуство, за художествена литература, която се занимава с жизнените въпроси на времето... „Борбата на Благоев за изкуство с голяма познавателна и действена стойност е и наша борба" — заяви докладчикът. Ст. Каролев обърна особено внимание на факта, че Благоев по свой път, чрез творческо изучаване на марксизма и под въздействието на руските революционни демократи, стига до схващането, че изкуството е отражение на типичното в живота и на неговите причинни връзки и закономерности. Основоположникът на нашата марксическа естетика убедително доказва, че чисто, нетенденциозно изкуство няма. Той последователно се бори срещу назадничавата тенденциозност, поддържа схващането, че художникът трябва да разкрива тенденциите на действителността не „във вид на философски разсъждения и абстракции, а в живи образи и картини". Художникът трябва да изучава живота, да познава средата, из която взима сюжетите, постоянно да обогатява впечатленията си, идеите си. Благоев изисква от писателите правдиво и задълбочено да разкриват душевния живот на героите. Не са остарели и неговите възгледи за художествената форма, която той вижда преди всичко в „живостта в конкретността и нагледността на художествения образ, а не в отделните изразни средства". Ст. Каролев подчерта голямото значение, което Благоев отдава на художествената форма, на чистотата и точността на езика. Докладчикът изтъкна, че и днес са актуални и поучителни за нашите писатели и критици всички тези изисквания на Благоев към художествената литература. Той посочи правилното отношение на Благоев към Алеко Константинов, към критико-реалистичните разкази на Антон Страшимиров, писани през 90-те години, към народничеството в нашата литература. Благоев страстно воюва и против изопачаването на идеологията на Ботев, високо оценява художествената проза на Георги Кирков.

След това докладчикът се спря на недостатъците в литературното дело на Благоев, които свързва с обстоятелството, че Партията по това време е далеч от болшевизма, намира се под влиянието на социалдемократическото схващане за автоматичното действие на обществените закони. Поради това Благоев не може да достигне до Ленировото разбиране за партийността в изкуството, „не разглежда литературата

като такова мощно средство в ръцете на пролетариата и неговата партия, което да подпомага най-пряко организирането и направлението на революционната борба"... Благоев подценява значението на литературната критика. Той абсолютизира ролята на мирогледа на писателя, омаловажава относителната самостойност на художествения метод. Поради това Благоев погрешно оценява някои произведения и автори. Така той отрича „Под игото", смята Вазов за буржоазен писател поради консервативните елементи в неговия мироглед, допуска на страниците на редактираното от него списание „Ново време" отрицателна оценка на творчеството на Елин Пелин. Ст. Каролев подчерта обаче, че в своите преценки на класиците на руската и западноевропейската литература Благоев се съобразява с относителната самостойност на художествения метод. Докладчикът завърши с думите: „Ние ще бъдем верни на заветите на Димитър Благоев, ако пристъпваме към неговото литературно наследство от висотата на съвременната марксистка естетика, на качествено новия етап в нашето обществено-политическо и литературно развитие. От това голямото значение на неговото литературно дело не само няма да избледнее, но още по-ярко ще изпъкне, защото ще бъде включено по-резултатно, по-творчески в нашата борба за създаването на високохудожествена национална социалистическа литература."

На 17 юни 1954 год. беше уредено честуване на великия певец на пролетарската революция Христо Смирненски по случай 31 години от смъртта му. Доклад за живота и творчеството на поета изнесе доц. Емил Стефанов.

В доклада бяха поставени редица проблеми, свързани с характера и същността на художествения образ в поезията на Смирненски. Ем. Стефанов се спря на особеностите на творческото въображение у Смирненски, разгледа въпроса за героичното и трагичното у героите на Смирненски, както и някои основни естетически проблеми на социалистическо-реалистическия метод на поета.

За да отбележи 56-годишнината от рождението на Смирненски, Институтът за българска литература уреди през месец октомври изложба за живота и творчеството на поета в Пловдив. Изложбата бе посрещната от пловдивските трудещи се с голям интерес.

На 3 декември беше честуван по случай пет години от смъртта му големият класик на българската литература Елин Пелин. На възпоменателната вечер, уредена от Съюза на българските писатели, Института за българска литература и Българския библиографски институт „Елин Пелин", прочете доклад проф. Георги Цанев. Той нарече Елин Пелин най-големият художник на селото в нашата досоциалистическа белетристика.

Неговите произведения никога няма да изгубят своята свежест и внушение, защото „това е поезия, в която гласът на живота звучи с пълна сила и защото жизнената правда тук е превърната в поезия". Проф. Цанев посочи здравата връзка между писателя и средата, която той изобразява, близостта на Елин Пелин с неговия основен герой.

Той подчерта, че въздействието на руските класици, на социалистическите идеи, на реалистичната литература и особено на Горки разширява духовния кръгозор на Елин Пелин, изостря неговия поглед за човека и обществения строй, помага му да си изработи правилен реалистичен метод. Проф. Цанев отбеляза, че страданието на селянина е основна тема в творчеството на писателя, че стълкновението в голяма част от неговите разкази става на социална основа. Но положителният герой на Елин Пелин се бори неорганизирано, стихийно. „Елин Пелин вижда не само трагичната съдба на селото при условията на капитализма, макар тая съдба да съставлява същността на творчеството му, той вижда и поетичното, хубавото в селския живот." Проф. Цанев говори за майсторството на Елин Пелин „да види и отбележи пластично, незабравимо както външното у човека, така и неговите вътрешни качества". Той отбеляза, че една от най-ценните черти на Елин Пелин е неговият бодър, жизнерадостен хумор, който преминава на места в сатирично изобличение. Обърна внимание на точния, предметен, поетичен език на бележития реалист, когото той с право нарече народен писател.

На паметните вечери и научните сесии, станали през изтеклата година, бяха поставени и осветлени редица важни проблеми на нашата литературна история и критика. Бяха посочени и интересни факти за руско-българските и украинските литературни отношения, които показват благотворното въздействие на руската и украинската литература върху нашата, здравата, вековна дружба между трите братски народа. Изнесените доклади бяха полезна проява на популяризаторската дейност на Института за

българска литература и на Съюза на българските писатели. Чрез тях многобройните слушатели можаха по-дълбоко, по-цялостно да почувствуват силата и значението на бележитите писатели, които бяха чествувани, да си изяснят редица съществени въпроси, свързани с техния мироглед и художествен метод.

Елена Димитрова

95-ТА ГОДИШНИНА НА АКАД. АЛ. Т.-БАЛАН

На 27. X. 1954 година навърши 95 години видният наш езиковед, литературен историк и библиограф академик Александър Теодоров-Балан. Нашата народна власт, цялата наша научна и културна общественост, оцени по достойнство делото на дългогодишния труженик на българската наука, отнесе се с дълбока почит и уважение към неговата честита годишнина.

Юбилеят на академик Балан бе радостно събитие за нашата наука и култура. Във вестници и списания бяха публикувани статии за дейността на академик Балан. В чест на именития учен Българската академия на науките уреди тържествено събрание, на което присъствуваха видни наши общественици, научни и културни дейци: академици, професори, научни работници, писатели, както и много трудещи се. На тържественото събрание присъствуваха др. Вълко Червенков, Антон Югов, Енчо Стайков, Димитър Ганев.

Председателят на Българската академия на науките акад. Т. Павлов откри тържественото събрание с кратко встъпително слово, в което отбеляза основните моменти в творческото дело на акад. Ал. Т.-Балан, неговия принос за развитието на българското езикознание, литературната наука и библиографията.

За живота и научното дело на акад. Ал. Т.-Балан бяха изнесени два доклада: от проф. Ст. Стойков — „Акад. Ал. Т.-Балан и българският език“, и от чл.-кор. проф. П. Динеков — „Акад. Ал. Т.-Балан и българската литература“.

След като обрисува жизнения път на известния наш учен, докладчикът проф. Ст. Стойков се спря подробно на големите му заслуги за развитието на българския литературен език, за неговото теоретическо проучване, за обогатяването му на основата на живия народен говор.

Започнал научната си дейност още през 1881 г., акад. Балан работи с успех в продължение на повече от 70 години в областта на българското езикознание, като разработва не само теоретическите проблеми, но и въпросите на живата езикова практика. Той правилно схваща ролята и значението на българския книжовен език като средство за изграждане на националната ни култура, затова с голяма страст и непримиримост се бори за чиста, правилна, богата и благозвучна реч. Той реагира остро против употребата на чуждици, когато има наши български хубави и ясни думи, бунтува се срещу шаблона и еднообразието в езика. Книжовният ни език според акад. Балан трябва да бъде не само ясен, точен, граматически правилен, но благозвучен, да има в него ритъм и мелодика. „Малцина знаят — подчерта проф. Стойков, — че благодарение на настойчивата и неуморима борба на акад. Балан, в продължение на повече от 70 години, ние днес си служим с ред въведени от него думи и изрази като: заплаха, усет, предимство, поява, проява, украса, дейност, гледище, становище, излет, кланица, летовище, хижа, общувам, влияние, въз основа на и пр. Едни от тия думи са взети от народни говори, други от западни славянски езици, а трети са създадени лично от него въз основа на наличния български езиков материал.“

Увлеченията и крайностите, които допуща акад. Балан, не могат да затъмнят положителната страна на неговото дело, не подценяват неговия непрестанен „стремеж към чист, към народен български литературен език, основан на вътрешните закономерности на неговото развитие“ — както аргументирано посочи др. В. Червенков в своето „Отворено писмо до др. Пиронков“.

Докладчикът се спря и на участието на акад. Балан в борбите около българския правопис, като справедливо го нарече „жива история на днешния наш правопис“. Акад. Балан е един от радетелите да се внесат ред и еднообразие в българския правопис, като неотклонно защищава фонетичното начало. Той се бори срещу реакционните правописни реформи на Иванчев от 1899 г. и на Цанков от 1923 г., пише статии, изложения, брошури в защита на „устроен, демократичен и системен правопис“.

Резултат от дългогодишните проучвания на акад. Балан върху теоретичните въпроси на българския език са ня-

колкото граматики, издадени последователно през 1898, 1899, 1900, 1930, 1940 г. Проблемите на българското езикознание неотклонно занимават нашия учен. С нестихващ ентусиазъм той продължава да работи върху новия си труд „Българска граматика за всякого". В тези си изследвания той изхожда от принципа, че граматиката наред с изнасянето на факти и езиков материал „трябва съществено да допринася за устройството на книжовния език, за повишаване на езиковата култура". На работата си в областта на българската филология акад. Балан гледа като на свое обществено задължение, което той изпълнява честно и предано, без да прави компромис с научната си съвест.

В доклада си „Акад. Ал. Т.-Балан и българската литература" проф. П. Динеков разгледа наследството на акад. Балан по въпросите на литературната ни история. Макар да работи предимно в областта на езикознанието него го интересуват и проблемите на литературата, върху които е написал над 200 публикации. Интересите му към литературата помагат по-дълбоко да вникне и разбере чисто езиковите въпроси.

Близо 50 години акад. Балан възглавява катедрата по българска и славянска литература в Софийския университет, подготвя и възпитава редица наши литературни работници, сътрудничи с литературно-исторически и критически статии в много списания и вестници, прави преводи — в стихове и проза — от чужди, предимно славянски писатели.

Акад. Балан е автор на първия посериозен труд по българска литература, излязъл през 1896 г. В него авторът се представя като добър познавач на литературното ни развитие от IX век до 90-те години, проявява изострен усет към литературните явления. Акад. Балан разглежда литературата в тясна връзка с общественото развитие, определя нейните периоди въз основа на идейното съдържание на художествените произведения. Той изхожда от правилни позиции и при определяне началото на новобългарската литература, като за решаващ критерий взема не езика, а съдържанието на литературните творби. Разбира се, акад. Балан не можа да превъзмогне редица слабости и недостатъци на господствуващия тогава в литературната наука културно-исторически метод.

Акад. Балан разработва и специални въпроси от историята на българската литература. Той се занимава с делото на Кирил и Методий, на Климент Охридски, на българските възрожденци: Паисий, Софроний, Берон, Бозвели, братя Миладинови, В. Друмев, П. Р. Славейков и др. На него се дължи първото сериозно научно издание на „История славяноболгарская". От широките интереси на Балан не отбягват и въпросите на литературата ни след Освобождението. В периодичния ни печат той излиза със статии и рецензии за творчеството на Ал. Константинов, Кир. Христов, Ц. Церковски, К. Величков, П. Ю. Тодоров, А. Страшимиров, Н. В. Ракитин и др. Централно място обаче в неговите изследвания върху новата българска литература заемат произведенията на Ив. Вазов. На народния поет Балан е посветил голям брой статии и изследвания, брани го от нападките на индивидуалистите около сп. „Мисъл". Неговата монография „Преглед на поетическата творба на Вазова", обнародвана на части между 1900 и 1905 година, представя задълбочено научно изследване върху творческото развитие на автора на „Под игото", като правдиво оценява редица моменти от живота и художественото творчество на Вазов, разглежда го във вярна историческа перспектива. Докладчикът особено наблегна на факта, че в цялата си дейност като литературен работник акад. Балан е защищавал реалистичното изкуство, „здраво свързано с живота и народа, с българската родина и природа". Стойността на дадено произведение се определя според Балан от степента, с която то задоволява потребите на своето време. От такива разбирания се ръководи Балан, когато оценява поезията на Раковски и Каравелов, когато критикува българските модернисти и декаденти.

В литературните си работи Балан особено много се спира на езика на художествените произведения. Сам той проявява неотклонен стремеж да постигне свой личен израз, богато нюансиран и емоционално обагрен.

Все във връзка с отношението на акад. Балан към литературата стои и неговият принос в областта на българската библиография. Акад. Балан, изтъкна докладчикът, поставя обществено въпроса за създаване на библиография още през 1885 г. и може да бъде смятан за основател на съвременната българска библиография. Неговият капитален труд „Български книгопис за сто години (1806—1905)" оказва благотворно въздействие за развитието на българската култура.

„Без да се отричат или подценяват теоретическите и методологически слабости

в изследванията на акад. Балан, историята на българската наука ще оцени достойно неговите заслуги за развитието на националната ни наука и култура" — заключи своя доклад проф. Динеков.

След докладите, изслушани с голям интерес от присъствуващите, бе прочетен указът на Президиума на Народното събрание за награждаване на акад. Балан с ордена „Георги Димитров". На честития юбиляр бяха поднесени приветствия от името на Академията на науките, Министерството на народната просвета, Министерството на културата, Софийския университет, Института за български език, Института за българска литература, Българския библиографски институт, Съюза на българските писатели, Съюза на научните работници и др.

Дълбоко развълнуван от всеобщото признание, акад. Балан с топли, сърдечни думи благодари на всички и на първо място на БКП, на Народното правителство и лично на др. В. Червенков затова, че в негово лице те са оценили един „дълголетен ратник за домашна наука и просвета". „Душата ми тържествува и дълбоко, и трайно благодари! — каза акад. Балан. — Благодари на всички властни и невластни лица и места, които са взели почин да устроят тоя велик за мене празник! Озарен съм от лъчите на един красен залез, какъвто художници дирят за свои отборни творения."

След това акад. Балан се спря на някои основни моменти от разгърналата се след Освобождението борба срещу набуялия „езиков плевел" и участието му в тая борба, отстоявайки чистотата на националния ни език. „Добивът от моята лична досегашна борба за нашия национален език са вече няколко десетици думи и изрази, от моя ръка съживени или изваяни и общо възприети." Акад. Балан отбеляза, че през последните десет години е прозрял много от своите крайности, „ала не се отрекох от своето становище, изработих въз него свои лични език и слог".

По-нататък в благодарственото си слово акад. Балан припомни интересни епизоди от своята дългогодишна разностранна дейност, пречките, които е трябвало да преодолява, разказа за новите си творчески планове. Думите на 95-годишния юбиляр се поглъщаха от цялата аудитория с дълбоко внимание и интерес. Бистрата мисъл, гъвкавостта на ума, енергията на духа на големия учен, който възнамерява да създава нови научни трудове, не можеха да не възхитят всички присъствуващи. Затова хубавото му и оригинално слово, наситено с мъдрост и на места с непринуден хумор, бе изпратено с бурни, сърдечни аплодисменти.

С целокупната си дейност като езиковед, литературен историк и библиограф, акад. Балан заема значително място в развитието на българската наука и култура. Неговият принос за изграждане на богат литературен език служи като основа за по-нататъшното развитие на българското езикознание, за повишаване езиковата култура на нашия народ. Литературно-историческите критически трудове на акад. А. Т.-Балан оставят също неизличима следа в българската литературна наука. Със своите демократични литературно-естетически възгледи за реалистично изкуство, за литература, свързана с живота и социалната действителност, близка до човека и народа, Балан заема определено място в борбата за реалистична национална литература.

Заслугите на акад. Балан за българската наука, както и хуманното му и отзивчиво сърце към всяко народополезно дело му спечелват признателността и обичта на днешните научни работници в областта на езикознанието и литературната наука, на цялата наша общественост.

Г. Димов

ЕНРИКО ДАМИАНИ

На 10 декември 1953 год. скоропостижно почина в Рим на 61-годишна възраст професор Енрико Дамиани, познавач на българския език и на българската литература. През 1921 год., като професор в Римския университет, Дамиани почва да чете лекции по български език и да обнародва редица статии върху българската литература и отделни нейни представители, да превежда от български на италиански. Професор Енрико Дамиани посещава много пъти България, завързва връзки с доста наши учени и писатели.

Разностранни са били интересите на Енрико Дамиани към българската култура. След като издава през 1933 год. своята „Кратка българска история от началото до наши дни", през 1942 год. издава и „Кратка история на българската литература от началото до днес" (Sommario di storia della letteratura bulgara dalle origini ad oggi), предназначена главно за студенти. В различно време обнародва очерци върху бележити български писатели: П. Р. Славейков (заедно със свой превод на „Извора на белоногата"), Ив. Вазов, Конст. Величков, Пенчо Славейков, П. К. Яворов, П. Ю. Тодоров (заедно с много сполучлив превод на „Слънчева женитба"), Димчо Дебелянов и др. Обнародва в отделни книжки и няколко литературни очерци от по-общ характер: „Българската поезия и проза през време на турското робство" (1940), „Образът на българската литература" (1941) и др. Особено го занимава творческото дело на Ив. Вазов, за когото пише не веднъж и от когото превежда доста художествени творби. Още през 1925 год. напечатва книгата „Cuore bulgaro" (Българско сърце), която съдържа 7 от хубавите Вазови разкази. Същата година излиза и антологията „Poeti bulgari" (Български поети), която съдържа негови преводи на избрани стихотворения от български поети-класици. Дамиани дава хубави свои преводи и на произведения от Ал. Константинов, Елин Пелин. Превежда на своя роден език и Ботевите стихотворения („I canti di Hristo Botev", Рим, 1931 г.), придружени с предговор върху Ботевата поезия. Поетическите преводи на Дамиани са точни, съвестни, прочувствени. Преводът му на Вазовата епопея „Кочо" напр., печатан през 1941 г. в сп. „Bulgaria", най-добре свидетелствува за поетическия дар, за езиковия усет на самия преводач.

Успоредно с българската литература Дамиани изучаваше и българския език. Лекциите му по български език в Рим и по италиански в София легнаха в основата на неговите граматики за италианци „Corso di lingua bulgara", Рим, 1942 г., стр. 419 и „Италианска граматика за българи", София, 1937 г., стр. 213, заедно с „Упражнения по италиански език" (София, 1940). Вън от това обнародва през 1940 г. „Курс по италиански език", ръководство, предназначено за радиослушатели, и книжката „Un po' di bulgaro" („Малко български разговор"). Граматическите трудове на Е. Дамиани са написани достъпно, стегнато, методически, плод на опит и дълга разработка. Той добре е вникнал в духа на българския език, опознал е неговото богатство и разнообразие и с пълно основание бе писал, че този език е много богат (multo ricca), както бе вникнал в особеностите на българската художествена литература и й произнесе възхвала (elogio).

След разгромяването на фашизма в Италия Енрико Дамиани, продължи своята преподавателска дейност в Римския и Неаполския университет и не престана да се интересува за България и нейната нова литература и култура. От далече следеше бързия развой на културностопанския ни живот, и обнародва свои нови работи. Между другото издаде и две антологии: „Narratori bulgari" (1646 г.) и „Antologia della poesia bulgara contemporanea" (1948 г.) — от П. Р. Славейков до Ник. Вапцаров.

С дейността си Енрико Дамиани допринесе твърде много, за да се засили в Италия интересът към българската литература.

Ст. п. Василев

СЪДЪРЖАНИЕ

Стр.

1. Ст. Божков — Тържество на вековна дружба и литературно сътрудничество 3
2. Л. Стоянов — Писател на новото село 27
3. Б. Ангелов — Из историята на руското книжовно проникване у нас (XI—XIV век) 37
4. В. Вълчев — Към въпроса за Вазовото творчество от емигрантския период (1886—1889) 67
5. Н. Дилевски — Бележки върху „Слово о полку Игореве" 97
6. Ил. Конев — Л. Каравелов и Сърбия 113

НАУЧНИ СЪОБЩЕНИЯ И МАТЕРИАЛИ

8. Б. Ангелов — Старославянски текстове 167
9. К. Куев — Мария Конопницка за Петко Славейков 183
10. Писма на български писатели 188
11. Ил. Конев — „Је ли крива судбина?" — непубликувани страници от втората част на повестта на Л. Каравелов 209

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

12. Хр. Дудевски — За влиянието на Маяковски в България 241
13. Ж. Авджиев — Литературно-историческото дело на Георги Бакалов 245

ХРОНИКА

14. Ел. Димитрова — Участие на Института за българска литература в научни сесии и чествувания на писатели през 1954 г. 257
15. Г. Димов — 95-та годишнина на акад. Ал. Т.-Балан 261
16. Ст. п. Василев — Енрико Дамиани 263

Технически редактор : Хр. Чолчев
Коректор : Л. Чалъкова
Дадена за набор на 5. IV 1955. Излязла от печат на 20. VII. 1955
Формат 70|100|16
Тираж 850
Печатни коли 16·625 Издателски коли 19·451
Набрана и отпечатана в
Печатницата на Българската академия на науките
София, ул. Иван Вазов 13
Поръчка № 96|1955
Подвързия : печатница „Дечо Стефанов"
Цена 1955 — 19·80 лева

Цена 1955 г. — 19·80